

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ ve SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE KÂDÎ'L-KUDÂTLIK

YAVUZ SELİM GÖL

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. AHMET ÖNKAL**

KONYA-2018

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yavuz Selim GÖL		
	Numarası	128110023002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL		
Tezin Adı	Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtık			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Yavuz Selim GÖL

KONYA

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yavuz Selim GÖL
	Numarası	128110023002
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL
	Tezin Adı	Abbâsiler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “Abbâsiler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık” başlıklı bu çalışma 26/06/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Ahmet ÖNKAL	
2	Prof. Dr.	Seyit BAHCIVAN	
3	Prof. Dr.	Ahmet Turan YÜKSEL	
4	Doç. Dr.	Mithat ESER	
5	Dr. Öğr. Üyesi	Yılmaz ÇELİK	

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yavuz Selim GÖL		
	Numarası	128110023002		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL		
Tezin Adı	Abbâsîler Döneminde Kâdı'l-kudâtlık			

İslâm devletlerinin adalet teşkilatında meydana gelen önemli değişikliklerden birisi, kâdı'l-kudâtlık makamı/kurumunun ihdas edilmesidir. Devletin başı olan halifelerin, adalet teşkilatı üzerindeki yetkilerini devretmesiyle, 170/786 yılında ortaya çıkmış olan kurum, Abbâsî devlet idaresi içerisinde önemli bir yer edinmiştir. Bu tarihten başlayarak, halifeler, adalet teşkilatına ilişkin yetkilerini kademeli bir şekilde kâdı'l-kudâtlara devretmişlerdir. İlk dönemlerde sınırlı olan bu yetki devri, zamanla genişlemiştir. Halifelerin siyâsî gücü ve devletin içerisinde bulunduğu durumun yanı sıra, toplumda meydana gelen mezhepsel değişiklikler de bu kurumun gücünü doğrudan etkilemiştir.

İslâm devletinin adalet teşkilatında ortaya çıkan kâdı'l-kudâtlık kurumunun, devlet ve toplumdaki yansımalarının tespiti, çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Bu amaçla, İslâm Tarihi kaynakları başta olmak üzere, tabakât, terâcim kitapları ve hukuk kurumunu ele alan eserler incelenerek, kâdı'l-kudâtların devlet ve toplum nezdindeki yerleri tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, kâdı'l-kudâtlık kurumunun ilk kurulduğu dönemde daha dar yetkilere sahip olduğu, halifenin danışmanı gibi görev yaptığı fakat Abbâsî devletinin son dönemlerine doğru daha geniş yetkilere sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte kâdı'l-kudât, toplum nazarında saygın bir yere ve bağımsız bir hareket alanına sahip olmuştur. Diğer taraftan, bazı aile ve mezhep mensuplarının, kâdı'l-kudâtlık görevinde daha fazla buldukları da göze çarpan hususlardan birisidir.

Araştırmanın, başta İslâm Tarihi olmak üzere, İslâm Hukuku, İslâm Kurumları Tarihi, İslâm Medeniyeti Tarihi gibi alanlarda çalışma yapan araştırmacılara katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Abbâsîler, Kadı, Kâdı'l-kudât, Halife.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Yavuz Selim GÖL		
	Student Number	128110023002		
	Department	Islamic History and Arts		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet ÖNKAL		
Title of the Thesis/Dissertation	Institution of Qadi'l-qudat in the Abbasid Period			

One of the most important changes in the justice organization of the Islamic states is the establishment of the qadi al qudat authority / institution. The institution, which emerged in 170/786 with the transferrring the authorities from ruler of state, caliphs, over the justice organization, made an important place within the Abbasid state administration. Beginning from this date, the caliphs have gradually transferred the powers of the justice organization to the qadi al qudat. This entitlement, which was limited in the early periods, expanded over time. In addition to the political power of the caliphs and the state, the sectarian changes that took place in the society directly affected the power of this institution.

The purpose of the study is to determine the reflections of the institution of qadi al qudat, state and society that emerged in the justice organization of the Islamic state. For this purpose, the tabaqat, tarajim books and the works dealing with the institution of law, especially the sources of Islamic history, were examined and the positions of qadi al qudat's in the state and community were determined.

As a result, it appears that the qadi al qudat institution had a narrower authority in the first era, and acted as a consultant to the caliphs, but that the latter period of Abbasid's had wider authority.

However, qadi al qudat has a reputable place in society's sense and an area of independent action. On the other hand, the fact that some members of the family and denominations are more involved in the office of qadi al qudat is also one of the multiplier factors.

It is expected that the researcher will be able to make contributions to the researchers working in fields such as Islamic History, Islamic Law, History of Islamic Institutions, History of Islamic Civilization.

Key Words: Justice, Abbasids, Qadi, Qadi al qudat, Caliph.

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu	1
2. Araştırmanın Amacı.....	2
3. Araştırmanın Önemi	3
4. Araştırmanın Yöntemi	4
5. Araştırmanın Kaynakları.....	6

I. BÖLÜM

KÂDÎ'L-KUDÂTLIK KURUMUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Kurumun Ortaya Çıkışına Kadar Olan Dönemde Adalet Teşkilatı	13
1.1.1. Bizans ve Sâsânî Medeniyetlerinde Adlî Teşkilat	13
1.1.2. Hz. Peygamber Döneminde Kadılık	16
1.1.3. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Kadılık	19
1.1.4. Emevîler Döneminde Kadılık	25
1.2. Kurumun Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sebepler	28
1.3. Kurumun İlk Ortaya Çıkışı	30
1.4. Kurumun Ortaya Çıkışında Komşu Medeniyetlerin Etkisi.....	35
1.4.1. Bizans Etkisi	36
1.4.2. Sâsânî Etkisi.....	37
1.5. İlk Kâdî'l-kudâtlar	40
1.6. Kâdî'l-kudâtların Seçim, Atama ve Azilleri	42
1.7. Kâdî'l-kudâtların Yetki ve Sorumlulukları.....	48
1.7.1. Kadılarla İlgili İcraatları	52
1.7.2. Kâdî'l-kudâtların Baktığı Davalar	55
1.7.3. Mezâlim Mahkemeleri ve Kâdî'l-kudâtlar.....	56

II. BÖLÜM

KÂDÎ'L-KUDÂTLARIN İDARÎ ve SOSYAL KONUMU

2.1. Halife-Kâdî'l-kudât İlişkileri	59
2.2. Kâdî'l-kudâtların Toplumdaki Yeri	72
2.2.1. Kâdî'l-kudâtların Toplum Nezdindeki Yerleri	72
2.2.2. Kâdî'l-kudâtların Giyimleri	74
2.2.3. Kâdî'l-kudât ve Kadıların Ücretleri	75
2.3. Kâdî'l-kudâtların Diğer Devlet Görevlileri İle İlişkileri.....	80
2.3.1. Kâdî'l-kudâtların Vezirlerle İlişkileri	81
2.3.2. Kâdî'l-kudâtların Valilerle İlişkileri	83
2.3.3. Kâdî'l-kudâtların Kadılarla İlişkileri	84
2.4. Kâdî'l-kudâtların Siyasî Faaliyetleri.....	87

2.5. Kâdı'l-kudâtların Görevlileri	90
2.6. Büveyhî ve Selçuklu Hâkimiyetinde Bağdâd'da Kâdı'l-kudâtlık	93
2.7. Kâdı'l-kudâtların Mezhepsel Temayülleri	95
2.8. Kâdı'l-kudâtlık Kurumunun İslâm Devletlerindeki Yansımaları	101

III. BÖLÜM

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE GÖREV YAPAN KÂDİ'L-KUDÂTLAR VE ÖNEMLİ KÂDİ'L-KUDÂT AİLELERİ

3.1. Abbâsîler Döneminde Görev Yapan Kâdı'l-kudâtlar	115
3.1.1. Ebû Yusuf (170-182/786-798)	115
3.1.2. Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî (182-184/798-800)	118
3.1.3. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (184-189/800-805)	120
3.1.4. Ali b. Zıbyân (189-192/805-808)	123
3.1.5. Ali b. Harmele et-Teymî (192-201/808-817)	124
3.1.6. Yahya b. Eksem (203-216/819-832; 237-240/851-854)	124
3.1.7. Ahmed b. Ebî Düâd (218-233/833-847)	128
3.1.8. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ebî Düâd (233-237/847-851) ..	133
3.1.9. Ca'fer b. Abdilvâhid el-Hâşimî (240-250/854-864)	133
3.1.10. Ca'fer b. Muhammed b. Ammâr (250-251/864-865)	134
3.1.11. Muhammed b. Razîn el-Basrî (251-252/865-866)	135
3.1.12. Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib (252-255/866-869)	135
3.1.13. Abdurrahman b. Nâil b. Necîh (255/869)	137
3.1.14. Ebû Bekr Ahmed b. Ömer el-Hassâf (255-261/869-874)	137
3.1.15. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Ebi's-Şevârib (283/896)	138
3.1.16. Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (284-297/897-910; 317-320/929-932)	139
3.1.17. Ebü'l-Hüseyn Ömer b. Muhammed b. Yusuf (320-328/932-940)	142
3.1.18. Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydillah (328-335/940-947)	144
3.1.19. Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Ebi's-Şevârib (350-352/961-963)	146
3.1.20. Ömer b. Eksem b. Ebi's-Şevârib (352-356/963-967)	147
3.1.21. Ubeydullah b. Ma'rûf (360-363/971-974; 364-369/975-980)	148
3.1.22. Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih (364/975)	150
3.1.23. Ebû Sa'd Bişr b. el-Hüseyn (369-372/980-983)	150
3.1.24. Ebü'l-Hasan b. Abdilaziz (381/991)	151
3.1.25. Ebû Muhammed Abdullah b. el-Ekfânî (396-405/1006-1014)	151
3.1.26. Ebü'l-Hasan Ahmed b. Ebi's-Şevârib (405-417 /1014-1026)	152
3.1.27. İbn Mâkûlâ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali (420-447/1029-1056)	153
3.1.28. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî (447-478/1056-1086). 154	
3.1.29. Ebû Bekr Muhammed b. Muzaffer (478-488/1086-1096)	158
3.1.30. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî (488-513/1095-1119).. 160	
3.1.31. Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebî Tâlib ez-Zeynebî (513-543/1119-1148)	162
3.1.32. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dâmeğânî (543-555/1148-1160; 570- 583/1175-1188)	164
3.1.33. Ebû Ca'fer Abdülvâhid b. Ahmed es-Sekafî (555-556/1160-1161)	165
3.1.34. Ebü'l-Berekât Ca'fer b. Abdilvâhid es-Sekafî (556-563/1161-1167) .. 166	
3.1.35. Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed el-Hadîsî (563-570/1167-1174)	167
3.1.36. Ebû Tâlib b. Ali el-Buhârî (584-586/1188-1190; 589-593/1193-1196) 168	

3.1.37. Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ca'fer (586-588/1190-1192)	169
3.1.38. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Buhârî (594-595/1197-1198)	170
3.1.39. Ebü'l-Fedâil Kâsım b. Yahya eş-Şehrezûrî (595-597/1198-1200)	170
3.1.40. Ali b. Abdillâh b. Selman el-Hâlî (597-600/1200-1203)	171
3.1.41. Ebü'l-Kâsım Abdillâh b. Hüseyin ed-Dâmeğânî (603-611/1206-1214)	171
3.1.42. Muhammed b. Ahmed ez-Zencânî (611-615/1214-1219)	172
3.1.43. Muhammed b. Yahya b. Ali b. Fadlân (616-622/1220-1225)	173
3.1.44. Ebü Sâlih Nasr b. Abdırrezzâk el-Cîlî (622-623/1225-1226)	173
3.1.45. Abdurrahman b. Mukbil el-Vâstî (623-633/1226-1236)	174
3.1.46. Abdurrahman b. Abdisselâm el-Lemğânî (633-649/1236-1251)	175
3.1.47. Sirâcüddîn en-Nehraklî (649-654/1251-1256)	175
3.1.48. Necmüddîn Ebü Abdillâh b. Ebi'l-Vefâ el-Bâdirâî (655/1257)	176
3.1.49. Nizâmüddîn Abdü'l-mün'im el-Bendenîcî (655-698/1257-1298)	176
3.2. Abbâsilerde Görev Yapmış Önemli Kâdı'l-kudât Aileleri	177
3.2.1. İbn Ebi's-Şevârib Ailesi	178
3.2.2. Dâmeğânî Ailesi	180
3.2.3. Ezdî Ailesi	184
3.2.4. Zeynebî Ailesi	185
3.2.5. Sâidî Ailesi	186
SONUÇ	188
BİBLİYOGRAFYA	191

KISALTMALAR

AÜİF	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	ibn
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Ed.	Editör
h.	hicrî
Hz.	Hazret-i
İSTEM	İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
İÜİFD	İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
m.	miladî
MÜİFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
OMÜİFD	Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	Sayfa sayısı (Sayfaları arası)
thk.	Tahkik eden
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	Tarihsiz
TTK	Türk Tarih Kurumu
v.b.	ve benzeri
v.d.	ve diğerleri
v.s.	ve saire

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihi boyunca var olan hukukun, insan hayatına nasıl uygulanacağına dair Allah Teâlâ kitaplar, peygamberler göndermiş ve insanlara bir yol haritası çizmiştir. Bununla birlikte, insanların kendi oluşturduğu tecrübe de hukukun uygulanması ve teşkilatlanması sürecini geliştirmiştir. Bu açıdan bakıldığında hukukun teşkilatlanması, insanlığın düzenli ve yerleşik hayata geçmesiyle daha sistemli bir hale gelmiştir.

Toplumsal yapının içerisinde, zamanla, hukukî konuları çözme işini üstlenen, kadı, hâkim, yargıç v.b. isimlerle anılan ve toplumda genellikle saygın bir konum edinmiş olan görevliler ortaya çıkmıştır. Bu görevliler zamanla kurumsal bir kimlik kazanmışlardır. İslâm devletlerinde bu görevliler kadı olarak isimlendirilmişlerdir. İslâm toplumunun bir devlet yapısı oluşturmasıyla adalet teşkilatı içerisinde aktif görev alan kadılar, genellikle bağımsız hareket etme imkânı bulmuşlardır. Hz. Peygamber döneminde başlayan adalet kurumunun teşkilatlanması, O'nun vefatından sonra İslâm devletinin yönetimini üstlenen halifeler döneminde sistemli bir hale gelmiştir. Özellikle Hz. Ömer, büyük şehirlere görevlendirdiği kadılar vasıtasıyla, hukukî konuların yerinde çözümünü amaçlamıştır. Mahallinde çözülemeyen konular ise merkeze havale edilmiştir.

Adalet teşkilatında, Dört Halife döneminde ortaya çıkan durum, küçük değişikliklerle Emevîler döneminde de devam etmiştir. Abbâsîler döneminde devletin yapısal değişiklik göstermesi üzerine, farklı bir teşkilatlanmaya geçilmiştir. Bu teşkilatlanmaya göre, ülkenin her yerinde görev yapan kadılar, halifenin atadığı ve kâdî'l-kudât olarak adlandırılan bir görevli tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Kadılarla ilgili iş ve işlemlerin önemli bir kısmı, bu görevli tarafından icra edilmiştir. Ancak bu görevli, sadece kadılarla ilgili konularda değil halife nezdinde de önemli bir yer edinmiştir. İlk olarak, Ebû Yusuf'un 170/786 yılında kâdî'l-kudât olarak görevlendirildiği bu kuruma verilen yetkiler ilk dönemlerde sınırlı tutulmuş ancak zamanla önemli ölçüde genişlemiştir.

Kâdı'l-kudâtlık kurumunun, Abbâsîler döneminde, devlet idaresinde ve toplum nezdindeki yerinin ortaya koyulmaya çalışıldığı bu araştırma, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında çalışmanın hazırlanması ile ilgili süreç aktarılmış; Birinci Bölüm'de ise, kâdı'l-kudâtlık kurumunun ortaya çıkışını hazırlayan sebepler ile kurumun ortaya çıkış süreci değerlendirilerek bu tarz bir kuruma neden ihtiyaç duyulduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci Bölüm'de, kâdı'l-kudâtlık, devlet idaresi içerisinde elde ettiği siyasî, idarî konumunun yanında, toplum nazarındaki yerinin ve devletin diğer görevlileri ile ilişkilerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise Abbâsî devletinde görev yapmış kâdı'l-kudâtların kısa biyografilerine yer verilmiştir. Ayrıca belli dönemlerde bu kurumda görev yapmış kâdı'l-kudâtların bir kısmının mensubu olduğu ailelerle ilgili bilgilere yer verilmiştir.

Çalışmamızın hazırlanmasında emeği geçen başta danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Önkâl Beyefendi olmak üzere, jürimizin değerli üyelerine; tezimi okuma zahmetine katlanıp düzeltmelerde bulunan Mustafa Tunçer, İslam Demirci, Büşra Yurtalan ve Hüseyin Algur'a; bu zorlu süreçte desteklerini esirgemeyen sevgili eşim Gülgün başta olmak üzere diğer aile fertlerime şükran ve minnetlerimi sunarım...

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Hukuk, insan hayatında her zaman çok önemli bir yere sahip olmakla birlikte ilk insandan beri yazılı ya da sözlü hukuk kurallarının varlığı bilinen bir gerçektir. Hukukun ve hukuk kurallarının varlığı bilindiğine göre, bir de bu işleyişi devam ettirecek kurumlara ihtiyaç vardır. Tarihte bazı medeniyetler daha basit ve ilkel yöntemlerle bu işleyişi devam ettirmişler; bazıları ise sistemli, ilkeli ve kurumsal bir anlayışla bu konuya yaklaşmışlardır. Örneğin, İslâm'dan önce Arap Yarımadası'nda hukuk ilkeleri genellikle sözlü iken, daha eski bir medeniyet olan Roma'da daha sistemli olarak yazılı kurallar geçerli olmuştur.

Çalışmamızda, döneminde İslâm'ın en güçlü siyasî temsilcisi olan Abbâsî devletinin ihdas ettiği, hukukî işleyişi farklı bir yapıya kavuşturulmuş olan kâdî'l-kudâtlık müessesinin oluşumu ve idareyle olan ilişkilerini inceleyerek, hukukun kurumsallaşmasındaki yerini belirtmeye çalışacağız. Çalışmamızın konusu, genel hatlarıyla ifade etmek gerekirse, Abbâsî devletinin kuruluşundan kısa bir süre sonra hukuk alanında ortaya çıkan önemli bir kurum olan kâdî'l-kudâtlık müessesesinin kuruluşu ve tarihî seyrini gün yüzüne çıkartmaktır. Bununla birlikte kurumu temsil eden kâdî'l-kudâtın, siyasî iradeyi temsil eden halifeyle birlikte devletin bürokratik erklerini temsil eden devlet görevlileriyle olan ilişkileri de değerlendirilmek suretiyle kurumun siyasî ve idarî konumu ele alınmaya çalışılacaktır. Ayrıca kâdî'l-kudâtların toplum içerisindeki konumlarına da değinilecek; bu kurumu temsil eden görevlilerin kısa biyografileri ve mensubu oldukları ailelerden öne çıkanları ele alınacaktır.

Çalışmanın sınırları açısından bir izah yapılacak olursa, kadılık ve kâdî'l-kudâtlıkla ilgili genel bilgilerin sonrasında özellikle Abbâsîler döneminde kurumun işleyişi ve seyri açıklığa kavuşturulacaktır. Ancak kâdî'l-kudâtlık kurumunun var olduğu diğer devletlerin ayrı birer çalışma konusunu teşkil edeceği düşüncesiyle bu devletlerdeki kâdî'l-kudâtlık kurumlarından kısaca bahsedilecektir. Abbâsîler'in tarih sahnesinden silinmiş olduğu 656/1258 yılına kadar olan olaylar ve kişilerden yola çıkarak kurumun içerisinde bulunduğu durumun ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Bununla birlikte, kâdı'l-kudâtların kısa biyografileri verilerek, kurumun yöneticisi olan kâdı'l-kudâtların atanma sebeplerinin anlaşılmasına yardımcı olacak hususlar göz önüne serilecektir.

2. Araştırmanın Amacı

Hukuk ve hukuk kurumları insanlık tarihinde olduğu gibi İslâm dininde de önemli bir yere sahiptir. Kur'ân-ı Kerîm, ilâhî kaynaklı oluşu sebebiyle bu konuda ilkeler ortaya koymuş, Hz. Peygamber de bu ilkeleri hem açıklamış hem de uygulamasını bizzat kendisi yapmıştır. Hz. Peygamber'den sonra ise hukuk ilkelerinin yorumlanması âlimler tarafından üstlenilmiştir. Ancak daha sonraları hukukun işleyişinde ihtiyaç duyulan bazı uygulamalar ve kurumlar ihdas edilmiştir. Bu uygulamalar ve kurumlar, İslâm tarihinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra onun dünyevî yetkilerini deruhte etmiş olan halifelerin göreve geldiği ve literatürde Hulefâ-yi Râşidîn olarak bilinen dönemden itibaren kendisini göstermektedir.

Bu dönemden itibaren, ihdas edilen kurumlar içerisinde etkili olanlarından birisi de kâdı'l-kudâtlık müessesesidir. İlk ihdas edildiği Abbâsîler'den sonra, birçok İslâm devletine örneklik teşkil etmiş olan bu kurumun özelliklerini ve olgunlaşma dönemini ele alarak, adalet teşkilatının değerinin anlaşılmasına bir katkı sağlamaya çalışacağız.

Kâdı'l-kudâtlık müessesesi, İslâm hukuk tarihinde önemli bir yer teşkil eden bir kurumdur. Bu kurumun işleyişi, içeriği, hukukî konulardaki tavrı İslâm hukukunun alanına giren konulardır. Biz burada, kurumun tarihî açıdan oluşum ve gelişimini ortaya koyarak, bu kurumun nasıl oluştuğu, atamaların ne gibi kıstaslara göre yapıldığı, hangi dönemlerde kurumun nasıl bir yapılanma içerisinde bulunduğu gibi hukukî içeriği olmayan yönlerini aydınlatmaya çalışacağız.

Çalışmamız, ülkemizde konuyla ilgili yapılmış çalışmaların eksikliğinden hareketle, bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte müessesenin adı zikredildiğinde, her ne kadar ismen aynı olmayan bir kurumun varlığı söz konusu olsa da, sadece Osmanlı devletinin akla gelmesi de, konuyla ilgili Osmanlı öncesi araştırmaların azlığına bir delil teşkil edebilir.

Kâdî'l-kudâtlik müessesesinin kuruluşu ve yapısal açıdan menşinin, Fars kökenli olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır. Çalışmamızda, bir İslâm devleti olan Abbâsîler bünyesinde kurulan bu müessesenin konumuyla, bahsedilen ilginin var olup olmadığı da değerlendirilecektir.

Abbâsîlerin yönetimde kaldığı süre içerisinde, kurumun siyasetin gölgesine girdiği dönemler olmuştur. Bu yönüyle de ele alınmak suretiyle, kurumun siyaset ile olan ilişkisinin var olup olmadığı açığa çıkarılacaktır. Örneğin, Ebû Hanife kendisine yapılan kadılık (veya kâdî'l-kudâtlik) teklifini geri çevirmiş,¹ ancak bundan bir süre sonra en yakın öğrencilerinden birisi olan Ebû Yusuf, kendisine bu makam teklif edildiğinde geri çevirmemiştir. Kurumun işleyişinin ve zamanın bu iki âlimden hangisini haklı çıkardığı konusu, dolaylı olarak, çalışmamızın bir diğer temelini oluşturacaktır.

Ülkemizde konuyla ilgili ansiklopedi maddeleri, kısa ve öz makaleler dışında çalışma bulunmamaktadır. Bu yönüyle çalışma “İslâm Tarihi ve Medeniyeti” ya da “İslâm Kurumları Tarihi” araştırmacılarına katkı sağlayacaktır. Ayrıca araştırmanın sonuçlarının İslâm hukuku alanında çalışma yapan araştırmacılara da yol gösterici olması beklenmektedir. Elbette hukuk alanında yapılacak çalışmalar, kurumun hukukî işleyişini inceleyecektir ancak, bu çalışma da araştırmacıların konuyla ilgili ön fikir elde etmesini sağlayacaktır.

3. Araştırmanın Önemi

Çalışmanın önemi ile ilgili bu başlık altında zikredilebilecek temel husus, ülkemizde alanında ilk olmasıdır. Araştırmanın kaynakları ile ilgili kısımda, Arap dünyasında bu konu ile ilgili bazı çalışmaların varlığından söz edilecektir. Ancak ülkemizde durum böyle değildir.² Elbette burada bunun nedenleri üzerinde uzun uzadıya duracak değiliz, ancak İslâm tarihi çatısı altında kurumlar tarihi ile ilgili çalışmaların gayet sınırlı olduğunu ifade etmek istiyoruz. Belki bu alanda araştırma

¹ Saymerî, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer, (436/1044), *Ahbâru Ebû Hanife ve Ashâbihî*, 2. baskı, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1405/1985, ss. 70-72; Mehmet Aykaç, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Dîvânlar*, TTK Yayınları, Ankara, 1997, s. 27.

² Burada belirtilen husus “Araştırmanın Kaynakları” başlığında ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

yapmanın zorluğundan belki de ülkemizdeki araştırmacıların bu alana fazla ilgi duymamasından olsa gerektir ki, bu alandaki eserler sınırlı sayıdadır. Hatta konuyla doğrudan ilgili olarak ülkemizde sadece bir makale bulunuyor olması bu alandaki açığı ifade etmeye yeterlidir. Ülkemizde bu yöndeki çalışmaların azlığı nedeniyle çalışmamızın inceleme, araştırma ve yazım süreci oldukça zorlu bir şekilde ilerlemiştir.

Çalışmanın önemine dair söyleyeceğimiz birkaç söz de adalet kurumunun işleyişine dair olacaktır. Konu itibariyle, adli kurumlardan birisinin tarihi ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmanın, tarihin önemli tecrübelerinden birisi olan kâdı'l-kudâtlık kurumu ile ilgili önemli bilgiler aktarmak suretiyle günümüze ışık tutacağı kanaati hâsıl olmuştur. İnsanlık tarihinin her dönemi, her süreci ve her kurumu çeşitli yönleriyle incelenerek günümüzün istifadesine sunulmalıdır. Bu amaca mâtuf olarak, mümkün olan katkıyı sağlamak üzere bir çalışma meydana getirmeye gayret ettik.

4. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamızın, bir tarih araştırması olması nedeniyle, en fazla takip ettiğimiz yöntem “doküman incelemesi”dir. “Doküman incelemesi” özellikle tarihçi ve arkeologların veri toplama tekniklerinden birisidir. Bu çalışmada kullanılan verilerin elde edildiği kaynaklar, kitaplardır. Çalışmamızda veri temini için kullanmış olduğumuz söz konusu yöntem ile ilgili nasıl bir yol izlediğimizi de kısaca izah etmeye çalışacağız.

Araştırmamızın konu belirleme aşamasından itibaren, öncelikle ülkemizde ve yurt dışında konuyla ilgili çalışmaların var olup olmadığını kontrol ederek işe başladık. Bu adımdan sonra var olan eserleri gözden geçirerek özellikle bu çalışmaların kullandığı kaynaklara ulaşmaya çalıştık. Bu yolla çalışmamızda kullanacağımız verilerin, hangi kaynaklarda daha çok ele alındığını tespit etmeyi amaç edindik.

Araştırmanın veri toplama sürecinde öncelikle tespit edilen kaynaklar müelliflerin vefat tarihlerine göre incelenmiştir. İslâm tarihi alanında yazılmış olan kaynaklardan öncelikle konu başlığı ile ilgili bir husus olup olmadığı, gerek fihrist

gerek indeks gerekse “el-Mektebetü’ş-Şâmile” gibi veri tabanı tarama programlarıyla tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte elde edilen bilgiler değerlendirilerek ilgili kaynakları incelenmiş ve ortaya çıkan veriler klasik fişleme metoduyla muhafaza altına alınmıştır. Bir taraftan bu işleme devam ederken diğer taraftan güncel kaynaklarda kurumun adı ile ilgili bulabildiğimiz makale, ansiklopedi maddeleri ve kurumlar tarihi alanında yazılmış eserlerin kaynakçalarından da istifade edilmiştir. Çalışmanın, incelenmesi zor bir alana ait olduğu göz önünde bulundurulduğunda,³ bu verilerin ortaya çıkmasında ciddi bir gayret sarf edildiği söylenebilir.

Taranan kaynaklardan ilgili verileri elde etmek için şöyle bir sıralama takip edilmiştir: Öncelikle konu ile bağlantılı bir başlık olup olmadığına, bundan sonra konu ile ilgili varsa dolaylı başlıklara göz atılmıştır. Buradan elde edilen veriler varsa bunlar da kayıt altına alınmak suretiyle aynı kaynak ikinci kez içerik ve konu ile ilgili kelimeler açısından taranmıştır. Bu adımdan sonra, daha önceden belirlenen kâdı’l-kudâtların isimleriyle ilgili bilgiler bulunup bulunmadığı kontrol edilerek, varsa bilgiler fişlenerek ilgili eserin incelenmesi nihayete erdirilmiştir. Bu süreçte, halifelerle ilgili biyografiler ayrıca kontrol edilmek suretiyle “Halife-Kâdı’l-kudât İlişkileri” açısından çalışmaya dâhil edilebilecek veriler olup olmadığı da belirlenmeye gayret edilmiştir. Çalışmanın belki de en zor yönlerinden birisi, isimlerin fazla ve dönemin uzun olmasıdır. Ancak, her ne kadar zor olsa da, dönemin müstakil olarak ele alınmasının, kurumun daha iyi anlaşılmasına katkı sağladığı gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bu açıdan, kurumun diğer devletlerdeki yansımalarının da farklı çalışmalara konu olması temenni edilmektedir.

Kaynaklar, mümkün olduğu kadar yukarıda belirtilen açılardan incelendikten sonra, klasik fişleme yöntemiyle kaydedilen veriler başlıklar altında anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde yazıya aktarılmıştır.

Burada, süreç ile ilgili bir noktayı da belirtmekte fayda görülmektedir. Konu itibarıyla incelenen dönemin daha iyi anlaşılabilmesi için mezhepsel eğilimleri,

³ Konumuzu belirleme aşamasında konu ile ilgili görüşmelerde bulunduğumuz, alanımızın duayen isimlerinden olan ve askerî teşkilat konusunda önemli çalışmaları bulunan Prof. Dr. Mustafa Zeki Terzi hocamız, kurum tarihi çalışmalarını, kendi ifadeleriyle ‘samanlıkta iğne aramak’ olarak tanımlamıştır. Çalışmamız ile ilgili içinden geçtiğimiz süreçte hocamızın bu konudaki görüşünün haklılığı net bir şekilde ortaya çıkmıştır.

zıtlaşmaları, çekişmeleri konu edinen ilgili çağdaş kaynakların bir kısmı, tamamıyla okunup içselleştirmeye çalışılmıştır. Şüphesiz, kurum üzerinden yürütülen siyaseti anlamak için bu okumalar önemli katkı sağlamıştır.

Araştırma süresince izlenen doküman incelemesi yönteminin, bazı avantajları ve dezavantajları bulunduğu ifade edilmelidir. Özellikle kaynakların yanlılığı, eksiklik, seçilmişlik, standart bir formatın olmaması gibi dezavantajların önemli zorluklar çıkardığını belirtmekte fayda görülmektedir. Bazı veriler ele alınırken diğer kaynaklara da başvurmak suretiyle bilgilerin sağlamasını yapmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Özellikle birçok araştırmada da zorluk teşkil eden olası yanlılık ya da tarafsızlık problemi, her yönüyle çalışmanın seyrini etkileme potansiyeline sahip bulunmaktadır.⁴

5. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmanın, hem geniş bir dönemi ele alması hem de kurumla ilgili isimlerin çokluğu sebebiyle kaynak açısından geniş bir yelpazeye sahip olduğu görülmektedir. Bu genişlik, bazı açılardan bir avantaj olarak değerlendirilebilecekken, diğer açılardan dezavantaj teşkil etmektedir. Avantajlı yönü, kaynakların ve dolayısıyla bilgilerin çokluğunun malzeme açısından katkı sağlamış olmasıdır. Dezavantaj olarak değerlendirilebilecek durum ise, kaynakların içerisinde kaybolma riskidir. Özellikle tabakât gibi, kişilerden bahseden kaynaklarda, konu ile ilgisi olmayan bilgilerin ayıklanması ve kurum ile ilgili olan kısımları belirleyebilmek bir müşkil olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumu belirttikten sonra kaynaklarla ilgili gerekli değerlendirmelere geçebiliriz.

Araştırmanın en önemli ve birincil sayılabilecek kaynakları, h. III. asrın başlarından itibaren yazılmış olan İslâm Tarihi kitapları olacaktır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi, kâdı'l-kudâtlık kurumunun kurulduğu ve tanınmaya başladığı döneme tekabül etmesinin yanında müelliflerin bu döneme şahitlik etmiş olmasıdır. Kaynakların güvenilirliği açısından, aktardıkları olayların yaşandığı döneme yakınlığı göz önünde bulundurulması gereken bir husustur. Diğer taraftan, bu

⁴ Ahmet Önkal, "İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi", *Marife*, yıl: 5, sayı: 1, Konya, 2005, ss. 257-269.

kaynakların, genel olarak İslâm tarihi araştırmaları için birincil kaynak olarak kabul edilmesini ekleyebiliriz. Bu dönemin eserlerinden; Halîfe b. Hayyât'ın (240/854-55) *Târîhu Halîfe b. Hayyât*;⁵ İbn Kuteybe'nin (276/889) *el-Maârif*;⁶ Ya'kûbî'nin (292/905) *Târîhu'l-Ya'kûbî*⁷ ve Taberî'nin (310/922) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*⁸ adlı eserlerinin burada zikredilmesi uygundur. Bu kaynaklar, telif edildikleri dönemle ilgili verdikleri bilgilerle çalışmaya önemli katkı sağlamıştır. Dönemin olaylarından bahsederken, kâdî'l-kudât olarak görev yapmış olan isimlerden, unvan zikretmeksizin bahsetmişlerdir. Konu açısından değerlendirildiğinde karşılaştığımız eksiklik ise, mezkûr kitaplarda, kâdî'l-kudâtlık kurumu ile ilgili bilgilerin azlığıdır. Çünkü söz konusu kurumun tanınırlığı, daha sonraki dönemlerdeki seviyeye henüz ulaşmamıştır. Zaten çalışmanın ilgili kısımlarında üzerinde durulduğu şekilde kurumun sistemli hale gelmesi de uzun bir sürece yayılmıştır.

Yukarıda bahsedilen kaynaklardan daha sonraki dönemlerde telif edilmiş olan Mes'ûdî'nin (345/956) *Mürûcü'z-Zeheb*;⁹ İbnü'l-Esîr'in (630/1232) *el-Kâmil fi't-Târîh*;¹⁰ Zehebî'nin (748/1374) *Târîhu'l-İslâm*¹¹ ve *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*,¹² İbn Kesîr'in (774/1372) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*¹³ isimli eserleri, kendilerinden önceki dönemlerde yazılmış eserlerden daha geniş bir açıdan bakabilme imkânı elde etmiş olmaları ve kurum ile ilgili daha net bilgiler vermeleri sebebiyle çalışmamızın önemli kaynaklarından. Bu kaynaklarda var olan bilgilerin çok olmasının nedenlerinden birisinin, kurumun daha belirgin bir hale gelmesiyle birlikte kurumsal bir bakış

⁵ Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr b. Ebî Hübeyre el-Leysî el-Ufûrî (240/854-855), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.

⁶ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî (276/889), *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, 4. baskı, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1992.

⁷ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kub b. Cafer (292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Şirketü'l-A'lâmî, thk. Abdülemir Mühennâ, Beyrut, 2010.

⁸ Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2. baskı, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts.

⁹ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956), *Mürûcü'z-Zeheb*, tashih: Kemal Hasan Mer'î, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2007.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1997.

¹¹ Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1374), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407/1987.

¹² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 3. baskı, thk. Şuayb Arnavut-Hüseyin el-Esedî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.

¹³ İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, basım yeri yok, 1988.

açısının ortaya çıktığı söylenebilir. Daha doğrusu olayları anlatırken “Kâdı’l-kudât” unvanını kullanmış olmaları bile kaynakların taranmasında önemli bir kolaylık sağlamış ve elde edilen verileri anlamlı hale getirmiştir. Unvan kullanılmadan bahsedilen olaylarda, o kişinin bu makamda olup olmadığı noktasında bir tereddüt oluşmaktadır. Çünkü bahse konu olan şahsın, olayın meydana geldiği esnada kâdı’l-kudâtlık makamında olup olmaması bilgilerin değerlendirilmesi yönünden önem arz etmektedir.

Bunun yanında “Tabakât” olarak bilinen biyografik eserlerden de azamî ölçüde faydalanılmıştır. Bu kaynaklar genel tabakât kitaplarının yanı sıra kadılar ve de özellikle belli bir mezhebe mensup olan âlimlerle ilgili telif edilmiş olan eserlerdir. Bunların başında kurumun ihdas edildiği dönemin de tanıdığı olan İbn Sa’d’ın (230/844) *Tabakât*¹⁴ adlı eseri gelmektedir. Bununla birlikte, kadınların biyografilerini ele alan Vekî’in (306/918) *Ahbâru’l-Kudât*¹⁵ adlı eseri de çalışmanın kaynakları arasında zikredilebilir.

Bu kaynaklardan birincil kaynak kabul edilebilecek eserlerden birisi, döneme tanıklık etmiş olan Tenûhî’nin (384/994) *Nişvâru’l-Muhâdara* adlı eseridir.¹⁶ Ailesinin birçok üyesi gibi kendisi de kadı olan Tenûhî, kadınların, dolayısıyla kâdı’l-kudâtların o dönemde yaşadıkları olaylarla ilgili bilgiler vermektedir. Bu bilgiler, o dönemi anlamak adına hatırı sayılır bir katkı sağlamıştır.

İslâm tarihi alanında ilk dönemde yazılmış eserlerde kurumsal tasniflerin olmayışı, bu eserlerde araştırma yapmayı her ne kadar zorlaştırırsa da daha sonraki dönemlerde yazılmış eserler bu durumu biraz daha kolaylaştırmıştır. Kadı, fakîh ve devlet adamlarıyla ilgili yazılan eserlerin yanında şehirlerin tarihini konu alan eserlerden de faydalanılmıştır. Bu eserler bize şehrin tarihini anlatırken genellikle burada görev alan isimlerden de bahsetmektedir.

¹⁴ İbn Sa’d, Muhammed (230/844), *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Beyrut, ts.

¹⁵ Vekî’, Muhammed b. Halef b. Hayyân (306/918), *Ahbâru’l-Kudât*, thk. Mustafa Merâğî, Kahire, 1947-1950.

¹⁶ Tenûhî, Ebû Alî Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî (384/994), *Nişvâru’l-Muhâdara ve Ahbâru’l-Müzâkera*, 2. baskı, Dâru Sâdir, Beyrut, 1995.

Şehir tarihi alanında sayılabilecek eserlerin başında gelenlerinden birisi olan Hatîb el-Bağdâdî'nin (463/1070) *Târîhu Bağdâd* isimli eseri,¹⁷ çalışmanın önemli kaynakları arasındadır. Bunun nedeni, Hatîb el-Bağdâdî'nin yaşadığı dönemin, konu edindiğimiz dönemle kesişmiş olmasıdır. Ayrıca müellifin aktardığı biyografik bilgiler, kâdî'l-kudâtlarla ilgili kayda değer ipuçları elde edilmesini sağlamıştır. Müellifin, kişi ve olaylarla ilgili farklı rivayetleri zikretmiş olması, elde edilen bilgilerin kıyaslanmasına da imkân sağlamıştır. Bu eserin, kâdî'l-kudâtlarla ilgili aktardığı bilgilerin kaynağı olarak, Tenûhî'nin *Nişvâru'l-Muhâdara* adlı eserinden çokça faydalandığını belirtmek isteriz.

Yukarıda isimleri zikredilen genel kaynakların yanı sıra çalışmaya katkı yapan, yön veren eserleri zikretmek yerinde olacaktır:

Kalkaşendî'nin (821/1418) *Subhu'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ* isimli eseri de bizlere önemli bilgiler vermektedir.¹⁸ Ancak bu eserin daha çok Mısır bölgesi ile ilgili bilgiler aktarmış olması çalışmamızın sınırları dışında kalmaktadır. Diğer taraftan bu eser devlet kurumları açısından başka araştırmalara ışık tutacak niteliktedir.

Araştırmanın kaynakları ile ilgili bilgi verirken çağdaş kaynaklara da temas edilmesi yerinde olacaktır. Bu çalışmalardan en başta geleni ve çalışmamızda yol gösterici olanı, Muhammed Isâm Şebârû'nun *Kâdî'l-kudât fi'l-İslâm* adlı eseridir.¹⁹ Aynı müellife ait *el-Kazâ fi'l-İslâm* adlı eser de önemli bilgiler sunmaktadır.²⁰ Müellifin bir İslâm hukuku araştırmacısı olması nedeniyle, ilgili eserlerde kurumun hukuksal çerçevesine ve hükümlerine de yer verdiği görülmektedir. Ayrıca müellif, Abbâsî dönemi sonrasında ortaya çıkmış olan farklı uygulamaları da ele alarak hacimli bir eser meydana getirmiştir. Böylece, uzun bir dönemi yüzeysel bir biçimde

¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (463/1070), *Târîhu Bağdâd (Târîhu Medîneti's-Selâm)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2001.

¹⁸ Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs Ahmed (821/1418), *Subhü'l-A'sâ fi Sinâati'l-İnşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1340/1922.

¹⁹ Şebârû, Muhammed Isâm, *Kâdî'l-kudât fi'l-İslâm*, Dâru'n-Nehda el-Arabiyye, 2. baskı, Beyrut, 1992.

²⁰ Şebârû, Muhammed Isâm, *el-Kazâ fi'l-İslâm*, Dâru'n-Nehda el-Arabiyye, Beyrut, 1982.

ele almış olsa da çalışmamıza kaynaklık ve rehberlik açısından önemli katkı sağladığı ifade edilmelidir.

Çalışmamıza rehberlik etmiş çağdaş kaynaklardan bir diğeri de Abdürrezzak Ali el-Enbârî'nin *Mansıbu Kâdı'l-kudât fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye* isimli eseridir.²¹ Enbârî, bu eserin sınırlarını kurumun ortaya çıkışından, Selçuklu hâkimiyetinin sonuna kadar olmak üzere belirlemiştir. Bu çalışma nispeten daha geniş bir çerçevede ele almış olduğu konuyu güzel bir şekilde ortaya koymuştur. Ancak bizim çalışmamız, ilgili çalışmadan daha geniş bir dönemi ele almaktadır.

Çalışmamıza kısmen de olsa kaynaklık eden çağdaş eserlerden *Kudâtü Bağdâd*, İbrahim Abdülğânî ed-Derûbî tarafından kaleme alınmıştır.²² Müellif iki cilt halinde neşrettiği eserinde Ebû Yusuf'tan başlayarak yakın tarihe kadar Bağdâd'da görev yapmış kadıların kısa biyografilerini vermektedir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde, Abbâsî döneminde görev yapmış kâdı'l-kudâtların kısa biyografilerini verirken bu eserin hem içeriği hem de kaynakları açısından bize katkı sağladığını ifade etmeliyiz. Müellifin kadıların biyografileri ile ilgili verdiği bilgilerin yanında sınırlı kaynak kullanmış olması da çalışmanın eksik yönleri olarak göze çarpmaktadır.

Yukarıda zikredilen eserlerin yanı sıra ülkemizin ilmî ve akademik camiasının hatırı sayılır bir ürünü olan ve Türkiye Diyanet Vakfı tarafından neşredilmiş *İslâm Ansiklopedisi* de zikredilmesi gereken kaynaklardandır. Çalışmada ele alınan birçok konuyu ihtiva eden maddeyle ilgili ilk başvuru kaynağı olan bu hacimli eserde yer alan maddelerin özenle hazırlanmış olması ve bu maddelerle ilgili mevcut dokümanların da sunulmasıyla, ülkemizde ve İslâm dünyasında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu vesileyle hem, İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) bünyesinde çalışanlara, hem de ilmî ve akademik katkılarını esirgemeyen hocalarımıza şükran borcumuzu ifade etmemiz gerektiğini düşünüyoruz.

²¹ Enbârî, Abdürrezzak Ali, *Mansıbu Kâdı'l-kudât fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Mevsûât, Beyrut, 1987.

²² Derûbî, İbrahim Abdülğânî, *Kudâtü Bağdâd*, Dâru's-Şüûni's-Sekafiyeti'l-Âmme, Bağdâd, 2001.

Çalışmanın konusuyla ilgili ülkemizde yapılmış olan yayınlarla ilgili de kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır. Yakın dönemde konu ile ilgili çalışmaların ilki, Fahrettin Atar'ın *İslâm Adliye Teşkilâtı* adlı kitabıdır.²³ Eser, müellifin doktora tezi olarak kaleme alınmış ve daha sonra kitap olarak basılmıştır. Müellif bu çalışmada, İslâm devleti adlî teşkilatı ile ilgili bilgiler vermektedir. Ancak muhtemeldir ki, Abbâsîler döneminin ayrı bir çalışma konusu olacağı düşüncesiyle çalışmasını Emevîler'in yıkılışı ile sınırlamıştır. Bu nedenle çalışmamızın geneline bir katkısı olmamış, ancak tarihî sürecin ele alındığı bölüme önemli katkı sağlamıştır. Çalışma, İslâm Kurumları Tarihi alanında ülkemizde yapılmış araştırmalardan birisi olması hasebiyle özellikle çalışmamızın hazırlık aşamasında önemli ipuçları vermiştir.

Konumuzla ilgili ülkemizde yapılmış en benzer çalışma, Ahmet Hamdi Furat'ın “Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar” adlı makalesidir.²⁴ Bu makale konumuzla ilgili ülkemizde yapılmış ilk, konumuzun kapsamı açısından ise tek çalışmadır. Bu açıdan, önemli bir çalışma olmasının yanında, kaynakları yönüyle de yol gösterici olmuştur.

Konumuzun kapsamı dışında olmasına rağmen, kâdı'l-kudâtlıkla ilgili ülkemizde son zamanlarda yapılan bir çalışma olan *Bahrî Memlûklerde Dimaşk Kâdılkudâtları*²⁵ adlı eser de alanındaki boşluğu doldurmakla beraber, bu çalışmanın o döneme bir giriş niteliğinde olduğu söylenebilir.

Kâdı'l-kudâtlık ile ilgili İngilizce telif edilmiş çalışmalardan bazıları da önemli veriler elde edilmesini sağlamıştır. Bunlardan özellikle zikredilmesi elzem olanlardan birisi, Sâsânî devletinin adlî ve idarî teşkilatı ile ilgili çalışmaları olan Jany Janos adlı araştırmacıdır. Janos'un, çalışmamız ile doğrudan ilgili sayılabilecek *Persian Influence on the Islamic Office of Qâdî al-qudât: A Reconsideration* adlı

²³ Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 3. baskı, DİB Yayınları, Ankara, 1991.

²⁴ Ahmet Hamdi Furat, “Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar”, *İÜİFD*, XVIII, İstanbul, 2008, ss. 103-122.

²⁵ Mehmet Fatih Yalçın, *Bahrî Memlûkler Döneminde Dimaşk Kâdılkudâtları (1266-1382)*, Aybil Yayınları, Konya, 2016.

makalesi, bulgularımızı desteklemektedir.²⁶ Aynı müellifin Sâsânî hukukuna dair başka çalışması da bulunmaktadır.²⁷ Konu ile ilgili önemli bilgiler elde edilen İngilizce kaynaklardan bir diğeri de Benjamin Jokisch'in *Islamic Imperial Law: Harun-Al-Rashid's Codification Project* adlı eseridir. Bu eserde Jokisch, Hârûnürreşîd'in döneminden başlayarak 235/850 yılına kadar görev yapmış kadılar ve adlî teşkilat ile ilgili önemli bilgiler ve istatistikler sunmuştur.²⁸ Özellikle Hanefî mezhebine mensup kadılar ile ilgili yapmış olduğu tespitler, önemli sonuçlar elde etmemizi sağlamıştır.

Çalışmanın hazırlık sürecinde göze çarpan hususlardan birisi, kaynaklarda kurumun adı ya da kâdî'l-kudât unvanı, VII/XIII. yüzyıla kadar telif edilmiş eserlerde az sayıda zikredilmişken, VIII/XIV. yüzyıldan itibaren telif edilmiş eserlerde gözle görülür bir şekilde artmaktadır. Diğer bir açıdan değerlendirildiğinde, Abbâsîlerin varlığının sona ermesi sanki bir milat kabul edilmiş gibidir. Bu düşünce doğrultusunda bakıldığında, İslâm dünyasında meydana çıkan otorite boşluğu, kâdî'l-kudâtlık gibi merkezî bir unvanın daha da yaygınlaşması sonucunu doğurmuş olmalıdır.

²⁶ Jany Janos, "Persian Influence on the Islamic Office of Qadi al-qudat: A Consideration", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 34, basım yeri yok, 2008, ss. 149-168.

²⁷ Jany Janos, "Sasanian Law", *e-Sasanika*, <https://www.sasanika.org/wp-content/uploads/e-sasanika9-Janos.pdf>, (erişim tarihi: 21.12.2017), sayı: 9, 2011, ss. 1-40.

²⁸ Benjamin Jokisch, *Islamic Imperial Law: Harun al-Rashid's Codification Project*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007.

I. BÖLÜM

KÂDÎ'L-KUDÂTLIK KURUMUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

1.1. Kurumun Ortaya Çıkışına Kadar Olan Dönemde Adalet Teşkilatı

Bir olguyu ortaya çıkaran nedenlerin ve öncüllerinin ortaya konulması, o olgunun daha anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Bu yönüyle ele aldığımızda, Abbâsî devletinde tesis edilen bu yeni kurumun boşluğunun ya da görevlerinin daha önceki dönemlerde ne şekilde ele alındığını açıklamak yerinde olacaktır. Özellikle belirtmek gerekirse insanlığın devlet tecrübesi bir ilerleme süreci geçirmiştir. Farklı vesilelerle ifade edildiği üzere adalet teşkilatının ilk insandan itibaren sürekli değiştiği ve geliştiği aşikâr bir durumdur. Diğer taraftan, ilâhî kaynaklı dinlerin ortaya koyduğu gelişmelerle hukukun kurumsallaşması da toplum için önemlidir. Çünkü adalet bir toplumun vazgeçilmez unsurlarından biridir.

Çalışmanın bu bölümünde Abbâsî devletinde tesis edilmiş önemli bir kurum olan kâdî'l-kudâtlık kurumunun ortaya çıktığı döneme kadar adalet teşkilatının hem İslâm devletlerinde hem de komşu medeniyetlerdeki muhtevasına kısaca değinilecektir. Bu konu ile ilgili yapılmış müstakil çalışmalar bulunduğundan, konuyla ilgili bir çerçeve çizmekle yetinileceği baştan ifade edilmelidir.

Bu doğrultuda, İslâm medeniyeti ile önemli tecrübî alışverişlerde bulunan İran ve Bizans medeniyetlerinin zikredilmesi yeterlidir. Bununla birlikte Abbâsî yönetimine kadar, İslâm tarihçileri tarafından dönemlere ayrılmış olan Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevî dönemlerinde var olan adlî teşkilat da kısaca tanıtılacaktır.

1.1.1. Bizans ve Sâsânî Medeniyetlerinde Adlî Teşkilat

İslâm devletlerinin hâkim olduğu coğrafyanın kültürel geçmişi ve altyapısını ortaya koymadan, teşkilat yapılarını anlamak güçtür. Bu noktada İslâm devletinin kurulmuş olduğu coğrafyada hüküm sürmüş medeniyetlerin temsilcileri olan iki devletin adlî teşkilatının yapısından kısaca bahsedilerek konunun daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışılacaktır.

Bizans ve Sâsânî kralları kendilerini kutsal kabul etmişler ve bu kutsiyetin bir yansıması olarak, hükümdarlık taçlarının din adamları tarafından giydirildiği bir törenle görevlerine başlamışlardır. İslâm devletlerinin bir kısmının da benimsediği; devletin başkanının, özel yetkilerle donatılmış ve yetkilerinin ilahî kaynaklı oluşuna benzer bir anlayış diğer devletlerde de mevcut olup, idarenin her alanına sirayet etmiştir. Bizans devletinde imparator sadece ordunun komutanı değil, aynı zamanda en yüksek hâkim ve yegâne kanun koyucusu, kilisenin ve doğru inancın koruyucusudur.²⁹

Bizans devleti, Roma İmparatorluğu'nun bir devamı olarak kabul edilmekte ve birçok yönüyle o devletin anlayışını devam ettirmektedir. Bununla birlikte Justinianos döneminde Bizans devletinde hukuk alanında önemli gelişmeler meydana gelmiş; reform denilebilecek bu önemli gelişmeler, Bizans devletinde hukukun kurumsallaşmasına önemli katkı sağlamıştır.³⁰

Bizans devletinin adli teşkilatında, adalete ilişkin en hassas sorunlara kadar başlıca rol üstlenen senato ya da synklitos adıyla bilinen bir kurum vardı. Bunun yanında, kutsal saray guastoru (genellikle deneyimli bir hukukçu) adalet ve günlük hukuk işlerinin yürütülmesiyle görevliydi.³¹ Bizans'ta da, Sâsânî devletindeki uygulamaya benzer şekilde, patrik tarafından imparatora taç giydirilirdi.³²

Yukarıda belirtmiş olduğumuz devletin yöneticisinin kutsal kabul edilmesinin bir sonucu olarak Bizans imparatorunun eşinin de adalet mekanizmasına bir nebze olsun müdahil olabilmesi söz konusuydu. Ancak bu yetki sınırlı tutulmuştur. Örneğin bu yetkiyle imparatoriçe, imparatorun onayı ile suçluları affedebilirdi.³³

Bizans devletinde, adalet kurumunun öneminin bir yansıması olarak en yüksek dereceli memur, imparatorluğun büyük kısmını yöneten, bölgenin yasama, yürütme ve yargı işlerinden sorumlu doğu praefectus pratorio'suydu. Onu derece

²⁹ Zilhace Ataş, *Bizans İmparatorluğu'nda Saray Teşkilatı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 2007, s. 113.

³⁰ Sena Demir, *İmparator Herakleios (610-641) Dönemi Bizans Sâsânî İlişkileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi SBE, Kocaeli, 2014, s. 11.

³¹ Ataş, *Bizans Saray Teşkilatı*, s. 55.

³² Demir, *Bizans Sâsânî İlişkileri*, s. 131.

³³ Ataş, *Bizans Saray Teşkilatı*, s. 94.

bakımından başkenti yöneten vali izlerdi.³⁴ Bu durum, adlî temsilcilerin devlet hiyerarşisindeki yerini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Bizans devletinden kısaca bahsettikten sonra Abbâsî devleti üzerinde, her ne kadar tarih sahnesinden çoktan silinmiş olsa da, birçok açıdan derin izler bırakmış olan Sâsânî İmparatorluğu'ndan da bahsetmek yerinde olacaktır. Emevî hanedanının merkez edindiği Şam bölgesinin Bizans'ın etkin olduğu bir yer olması nedeniyle Emevîler, Bizans devletinden fazlaca etkilenmiş, kurumsal yapı ve mimarî anlayış açısından önemli benzerlikler göstermiştir. Emevî hanedanını müteakip İslâm devletinin yönetimini ele alan Abbâsî hanedanı ise kendisine merkez edindiği Fars coğrafyasından daha fazla etkilenmiştir. Bu coğrafyanın uzun yıllar Sâsânî hâkimiyetinde kalmış olmasının yanısıra, devletin ilk kuruluş dönemlerinde Fars kökenli Bermekî ailesinin yönetimde etkin olarak görev yapmış olması da bu etkinin artmasını sağlamıştır.³⁵

Sâsânî devletinin adlî teşkilatını kısaca tanıtmak gerekirse, Sâsânî devletinin adlî ve dinî teşkilatının başında “Môbed-i môbedân” (Mûbez-i mûbezân, Mûbed-i mûbedân, Mûbez-i mûbezân olarak da telaffuz edilmektedir.) unvanlı bir din adamı vardı.³⁶ Devletin farklı bölgelerinde onun naibi olarak môbedler bulunurdu. Bunlar, dinî ve adlî işlerden sorumlu görevlilerdi. Sâsânî İmparatorluğu'nda môbed-i môbedân önemli yetkilere sahip bir devlet görevlisi ve din adamıydı; hükümdarın tacını da o giydirirdi.³⁷ Bu verilen bilgilerden yola çıkıldığında bu durumun kâdî'l-kudâtlik kurumu ile bazı açılardan benzerlik gösterdiği kanaati oluşmaktadır; ancak yetkilerin genişliği bakımından, ileride açıklayacağımız şekilde, büyük ölçüde farklılıklar bulunmaktadır.

³⁴ Ataş, *Bizans Saray Teşkilatı*, s. 55.

³⁵ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, İstanbul, 1988, I, 34; Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, İstanbul, 1988, V, 519.

³⁶ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Dâru's-Sâvî, Kahire, ts., s. 90; Jany Janos, “Sasanian Law”, *e-Sasanika*, sayı: 9, basım yeri yok, 2011, s. 20.

³⁷ Demir, *Bizans Sâsânî İlişkileri*, s. 131.

1.1.2. Hz. Peygamber Döneminde Kadılık

Kadı, Arapça'da ق-ض-ي fiilinin ism-i fâili olarak kullanılmış ve hüküm veren, hâkim, icra eden gibi anlamlara gelen bir kelimedir. Bu şekilde kullanımı sonraki dönemlerde yaygınlık kazanmıştır. Çalışmamıza konu edindiğimiz “Kâdı'l-kudât” ifadesi de bu isimden türetilmiş ve “kadıların kadısı, başkadı” anlamlarına gelen bir isimdir.

Konumuz açısından bakıldığında, Hz. Peygamber döneminde devletin tam manasıyla kurumsal bir yapıya kavuştuğunu söylemek pek mümkün değildir. Bu dönemde İslâm dininin tebliğ sürecini devam ettiren Hz. Peygamber'in asıl gayesi bir devlet tesis etmek değil, öncelikli olarak dinin her yönüyle tebliğidir. Ancak Hz. Peygamber'in özellikle Mekke'den Medine'ye hicret ettikten sonra İslâmî esasları kendisine temel edinen bir idarî teşkilat oluşturma çabası da gözden kaçmamaktadır. Hz. Peygamber'in aslî vazifesinin İslâm devletini kurumlarıyla birlikte tesis etmek olmadığı; ancak İslâm'ı tebliğ ederken ortaya koyduğu birçok uygulamayla bir devletin kendisine şiar edineceği ilkeleri belirleyerek kurumsallaşma sürecinin kendisinden sonrasına kaldığı ortadadır. Eğer aksi olsaydı, Hz. Peygamber'in kurduğu ya da kurumsallaştırdığı her kurumun İslâm devleti olma iddiasıyla teşekkül eden her devlette ismen ve şeklen aynı olması gibi bir zorunluluk ortaya çıkabilirdi. Bu durumun İslâm devletlerinin değişen şartlara uyumunu zorlaştıracak bir hal alması ise kaçınılmazdır. Çünkü İslâm davetinin başladığı dönem ile günümüzdeki devlet yapısı arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bununla birlikte, Hz. Peygamber vahiy ve kendi uygulamalarıyla, Müslümanların kıyamete kadar takip edecekleri temel ilkeleri ortaya koymuş ve bu yönüyle örnek bir yapı oluşturmuştur.³⁸

Hz. Peygamber döneminde kazâ işlerinin nasıl yürütüldüğüne gelince, Hz. Peygamber hayattayken, adlî vakaların birçoğuyla bizzat kendisi ilgilenmiştir. Mekke döneminde Hz. Peygamber'in yaşadığı toplum içerisinde kazâ konusunda henüz yetki sahibi olmayışı nedeniyle, sorumluluk sahasına dâhil olacak adlî bir vaka

³⁸ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 25.

söz konusu edilmez. Bu nedenle hicretten sonra devletin bir yetkilisi olarak bulunduğu Medine döneminde kazâ konusundaki örneklere rastlayabiliriz.

Hiz. Peygamber Medine'ye hicret ederek orada idarî bir yapı oluşturmak üzere önemli bir adım atmıştır.³⁹ Bu adımı müteakip, insanların içerisinde yer aldığı bir yapının vazgeçilmez unsurlarından birisi olan hukuk kurumunun teşekkülünü de başlatarak, şehirde ortaya çıkacak anlaşmazlıklarda kendisinin çözüm mercii olduğunu beyan etmiştir. Hiz. Peygamber bu girişimleriyle, hukuk alanında Kur'an'ın öğretileri doğrultusunda bir yapı oluşturmaya gayret ettiğini göstermiştir. Hiz. Peygamber, toplumda ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümü için kendisine müracaat edilirken, her iki tarafı dinleyerek konuyla ilgili hükümler vermiştir.

Hiz. Peygamber'in risalet görevinin hicretten sonraki kısmı olan Medine döneminin sonlarına doğru İslâm devleti, neredeyse bütün Arap Yarımadası'nı hâkimiyetine dâhil etmişti. Dolayısıyla, Hiz. Peygamber'in, İslâm devletinin hâkim olduğu topraklarda ortaya çıkan her anlaşmazlığa ya da davaya bakma imkânı kalmamıştı.⁴⁰ Belki yerinde çok kısa sürede çözülebilecek olan bir anlaşmazlık İslâm devletinin başkenti olan Medine'ye taşınsa aylar hatta yıllar sürebilecekti. Artık Kur'an ve nebevî tavır hakkında belli bir birikime sahip olmuş olan sahâbenin, bu anlayışla bazı adlî konularda karar verme yetisinin olduğu anlaşmış, hatta bazı rivayetlere Hiz. Peygamber, kendisi de orada bulunmasına rağmen bazı sahâbîlerden hüküm vermelerini istemiştir. Kendisine bu teklif yöneltilen sahâbî her ne kadar peygamber huzurunda hüküm veremeyeceğini ifade ettiyse de Hiz. Peygamber'in ısrarı üzerine karar vermek zorunda kalmıştır.⁴¹ Burada görülmektedir ki sadece uzak bölgeler için değil, Hiz. Peygamber'in huzurunda da, sahâbe hüküm verme yetkisine, bizzat Peygamber eliyle sahip olmuştur. Bu minvalde, Hiz. Peygamber'in fetvâ vermesine müsaade ettiği kimseler de mevcuttur. Kaynaklarda müsaade edilen sahâbîlerin sayısı yüzün üzerinde olup, bunlar arasından öne çıkan yedisi, Hiz. Ömer,

³⁹ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 17.

⁴⁰ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 25.

⁴¹ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 51, 52.

Hz. Ali, Hz. Âişe, Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbâs'tır.⁴²

Yaygın olarak bilinen örneklerin birisinde, Hz. Peygamber tarafından Muâz b. Cebel, kazâ göreviyle Yemen'e gönderilmiştir.⁴³ Hz. Peygamber bu esnada Muâz b. Cebel'e orada îfâ edeceği vazife hakkında önemli bilgiler vermiştir. Muâz b. Cebel'in Yemen'e gönderilişinde yaşananlarda⁴⁴ O'nun, sahâbeyi bu konuda ne kadar cesaretlendirdiği açık bir şekilde görülmektedir.⁴⁵ Bu örneğin yanında Hz. Peygamber'in müctehid olup da hükmünde isabet edenin iki (ya da on), isabet edemeyenin bir ecir alacağını ifade eden hadisleri⁴⁶ de sahâbeyi son derece cesaretlendiren hususlardandır. Hz. Peygamber bu teşvik edici sözleriyle vefatından sonra yaşanabilecek muhtemel bir boşluğu da doldurmuştur. Belki kendisi hayattayken bu gibi örnekler cereyan etmese, halifelik konusunda yaşanan kargaşanın bir benzeri hüküm verme konusunda da yaşanabilirdi. Elbette ki Kur'ân, bu manada önemli bir boşluğu doldurmaktadır; lâkin uygulama açısından sahâbenin olaya, daha Peygamber hayattayken dâhil edilmesi, bu konuda Müslümanları cesaretlendirmiştir. Belki de bunun bir sonucu olarak, İslâm dünyası daha ilk asırlarda fikhî açıdan yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. Hatta günümüzde İslâm dünyasının, o günkü fikhî seviyenin çok da üzerine çıkamadığına dair bir tespit yapılabilir.

Hz. Peygamber tarafından, bazı isimlerin kadı olarak görevlendirildiği kaynaklarda ifade edilmektedir. O'nun zamanında Hz. Ömer,⁴⁷ Hz. Ali,⁴⁸ Muâz b.

⁴² Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, Kayıhan Yayınları, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul, 1991, II, 195.

⁴³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Himyerî (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tashih: Nâcî İbrahim, Dâru'l-Erkam, Beyrut, ts., IV, 798.

⁴⁴ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 48.

⁴⁵ Bu konuyla ilgili olarak şöyle bir rivayet bulunmaktadır: Muâz b. Cebel anlatıyor: 'Rasûlullah beni Yemen'e gönderdiğinde bana şöyle dedi: "Sana bir konuda hüküm vermen için bir mesele getirildiğinde ne ile hüküm vereceksin?" Ben dedim ki: 'Allah'ın Kitâbı'ndaki ile hüküm veririm.' O, 'Allah'ın Kitâbı'nda bununla ilgili bir şey bulamazsan?' diye sorunca ben cevaben 'Allah Rasûlü'nün sünneti ile hüküm veririm.' dedim. O tekrar 'Allah Rasûlü'nün sünnetinde de bulamazsan?' diye sordu. Bu sefer ben 'Kendi görüşümle hüküm veririm' dedim. Sonra göğsüme vurdu ve dedi ki, 'Rasûlü'nün elçisini muvaffak kılan Allah'a hamdolsun.' İbn Sa'd, *Tabakât*, III, 540.

⁴⁶ Buhârî, "İ'tisâm", 21; Tirmîzî, "Ahkâm", 2.

⁴⁷ Kettânî, Muhammed Abdülhayy, *Hz. Peygamber'in Yönetimi (et-Terâtîbü'l-İdâriyye)*, 3. baskı, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, I, 415.

Cebel, Abdullah b. Mes'ûd, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit bu görevi îfâ eden isimlerdendir. Muâz b. Cebel ile birlikte Ebû Mûsâ el-Eş'ârî de Yemen'e kazâ göreviyle gönderilmişti. Ayrıca Kettânî, Yemen'in kazâî işlerine bakan isimlerin, Hz. Ali,⁴⁹ Muâz b. Cebel⁵⁰ ve Ebû Mûsâ el-Eş'ârî⁵¹ olduğunu kaydetmektedir.

Müslümanlar tarafından Mekke fethedildiğinde Hz. Peygamber, genç bir isim olan Attâb b. Esîd'i Mekke valiliğine ve kazâ işlerine me'mur edip bu görevler için de kendisine maaş bağlamıştır.⁵² Hz. Peygamber, Attâb b. Esîd'i bu işler için ve Hz. Ali'yi kazâ işlerinden sorumlu olarak Yemen'e gönderirken yaşlarından ziyade onların ehliyetini dikkate almıştır.⁵³

Yukarıda zikrettiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere kadılık, Hz. Peygamber döneminde resmî bir kurum halini almamış olsa da uygulaması mevcut olan bir durumdadır. Her yönüyle, İslâm toplumuna örneklik teşkil eden bu dönemin kısa bir panoramasını sunduktan sonra, daha kurumsal bir döneme geçiş yapılan Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki kadılık teşkilatına kısaca değinmek istiyoruz.

1.1.3. Hulefâ-yi Râşidîn Döneminde Kadılık

Hz. Peygamber'in idarî yetkilerinin, daha sonraları "Halife" olarak isimlendirilecek olan kişiler tarafından İslâm devletinin başkanı sıfatıyla yürütüldüğü Hulefâ-yi Râşidîn dönemi, İslâm devletinin birçok açıdan yeni bir sisteme kavuştuğu özel bir dönemdir. Hz. Peygamber'in vefat ettiği 11/632 yılından başlayarak, 41/661 yılına kadar devam eden bu dönem,⁵⁴ Peygamber sonrası İslâm devletinin özellikle adlî teşkilat alanında yapılandığı bir dönem olarak göze çarparken, Hz. Ömer birçok adlî yenilikle öne çıkmaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra İslâm devletinin yönetimini üstlenmiş olan Hz. Ebû Bekir, sahâbîler içerisinde önde gelen isimlerden

⁴⁸ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 53.

⁴⁹ Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I, 416.

⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, IV, 798; Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I, 418.

⁵¹ Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I, 418.

⁵² Semnânî, Ebû'l-Kâsım Ali b. Muhammed (499/1105), *Ravzatü'l-Kudât ve't-Târîku'n-Necât*, thk. Selâhaddin Abdüllatif en-Nâhî, 2. baskı, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984, I, 85-87; Ahmet Aydın, *Klasik Dönemde Kadı (Hâkim) Maaşlarında İzlenen Politika ve Uygulamalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2004, s. 2.

⁵³ Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I, 420-421.

⁵⁴ Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 324.

ve kendisinden sonra halifelik görevini yürüten Hz. Ömer'i adlî işlerde görevlendirmişti.⁵⁵ Bu görevlendirme esnasında Hz. Ömer "kadı" unvanını kullanmamıştır.⁵⁶ Buradan da anlaşıldığı üzere, Hz. Ebû Bekir valiler dışında ayrıca bir kadı görevlendirmesi yapmamıştır.⁵⁷

İslâm'da, devletin en önemli görevlerinden birisi olarak kabul edilen yargı, insanlar arasındaki husumetleri ve anlaşmazlıkları, Kur'an ve sünnet çerçevesinde çözmek için bir araçtır. Bu görev, İslâm devletinin yöneticisi olan halifenin bir görevi olarak belirlenmiştir. İslâm'ın ilk döneminde halifeler genellikle bu görevi kendileri de yerine getirmiş ancak, devletin büyümesiyle diğer şehirlere de halifenin adlî yetkisini vekâleten yürüten kadılar atanmıştır.⁵⁸

İslâm tarihinde, kaynaklarda bildirildiğine göre, yargı ya da kazâ işi için ilk resmî görevlendirmeyi yapan Hz. Ömer'dir.⁵⁹ Hz. Ömer birçok konuda olduğu gibi, devletin idarî bir yapıya kavuşması için çok gayret sarf etmiştir. İdarî teşkilatlanmayı düzenlerken, en başarılı olduğu alanlardan birisi adalet teşkilatıdır.⁶⁰ Bu kapsamda Hz. Ömer, toprakları önemli ölçüde genişleyen İslâm devletinde yeni oluşan şehirlere ve daha önceden Müslümanların meskûn oldukları bölgelere kadılar atamış; bu kadıların atama ya da azilleri bizzat halife tarafından yapılmıştır.⁶¹ Bu kadıların orada bulunan valilere değil kendisine karşı sorumlu olduklarını net bir şekilde ifade ederek yargı bağımsızlığının önünü açmıştır.

Yukarıda bahsedilen ve Hz. Ömer'in ilk kadı görevlendirmesinde bulunduğu ilişkin bilgilere, Fahrettin Atar *İslâm Adliye Teşkilâtı* adlı eserinde farklı bir açıdan bakmaktadır. Hz. Ömer'in adlî teşkilat alanında yenilikler yaptığını

⁵⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 66; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 65.

⁵⁶ İbrahim Sarıçam, *Hz. Ömer*, TDV Yayınları, Ankara, 2012, s. 88; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 196.

⁵⁷ Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 66.

⁵⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 196.

⁵⁹ İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men 'Âsarahüm min Zevi's-Sultâni'l-Ekber (Mukaddime)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1421/2001, I, 275; Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I, 416; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 196.

⁶⁰ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s. 205.

⁶¹ Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 114.

ifade eden müellif, ilk kadı görevlendirmesinin Hz. Peygamber tarafından yapıldığını delilleriyle sunmuştur.⁶² Bu görüş de tercihe şayan olarak değerlendirilebilir ancak Hz. Peygamber döneminde yapılan görevlendirmelerin genel bir mahiyet arz ettiği, Hz. Ömer döneminde yapılan görevlendirmenin ise hususî olarak kadılık görevine ait olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla, müstakil olarak ilk kadı görevlendirmesi Hz. Ömer tarafından yapılmıştır.

Hz. Ömer, daha sonra Dimaşk kadılığı da yapacak olan, Kur'ân muallimi, sahâbî Ebü'd-Derdâ Uveymir b. Kays el-Hazrecî'yi (32/652) Medine'ye; tâbiîn devrinin ileri gelen fakîhlerinden Ebû Ümeyye Kâdî Şüreyh b. el-Hâris b. Kays el-Kindî'yi (80/699) Kûfe'ye; sahâbî Ebû Mûsâ Abdullah b. Kays el-Eş'arî'yi (42/662-63) Basra'ya; Osman b. Kays b. Ebi'l-Âs'ı Mısır'a kadı olarak atamış, ayrıca Şam bölgesi kadılığını da müstakil hale getirmiştir.⁶³ Bunların yanı sıra, Filistin'e Ubâde b. Sâbit, Hıms'a Habs b. Sa'd et-Tâî atanmıştır. Ayrıca Medine'de, Hz. Ali, Zeyd b. Sâbit gibi önemli sahâbîler de kazâ görevinde Hz. Ömer'e vekâleten görev yapmışlardır.⁶⁴ Hz. Ömer sadece bu kadıları görevlendirmekle kalmamış, kadıların uymaya mecbur oldukları ilkeleri ortaya koyduğu, yargılamanın genel hükümlerini içeren meşhur mektubunu, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye hitaben yazmıştır.⁶⁵ Günümüze kadar ulaşmış olan mektubun Türkçesi şöyledir:

“Yargı, muhkem bir farıza ve tâbi olunan bir sünnettir. Sana bir dava getirildiğinde, onu iyice anla. Mesele senin için açıklığa kavuştuğunda hükmünü ver ve uygula. Çünkü uygulanmayan hakkın konuşulmasında fayda yoktur.

Huzurunda, hükmünde, tavır ve hareketlerinde insanlara karşı eşit ve adaletli davran ki, zayıf olan kişi adaletinden ümidini kesmesin, eşraf da kayırılacağı ümidine kapılmasın.

Delil göstermek davacıya, yemin etmek de davalıya düşer.

⁶² Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, ss. 26-30

⁶³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 196-197.

⁶⁴ Sariçam, *Hz. Ömer*, s. 193.

⁶⁵ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 275; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 197; İlgili mektubun Arapça metni ve mektup ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Abdüsselam Arı, “Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, 2003, Konya, ss. 85-99.

Haramı helâl, helâli de haram kılmadıkça Müslümanlar arasında sulh caizdir.

Üzerinde düşündükten sonra hatalı olduğunu anladığın eski kararın, doğruya dönmene engel olmasın.

Esas olan haktır. Hakka dönmek, yanıŖta devam etmekten daha hayırlıdır.

Kitap (Kur'ân-ı Kerîm) ve sünnette olmayan ve tereddüt ettiğın bir meseleyle karşılaŖtığın zaman iyice düşün, onun benzerlerini (emsâl ve eşbâh) öğren ve onlarla kıyas ederek Allah'ın rızasına en uygun ve hakka en benzer olana yönelerek hüküm ver.

Hak iddia edene, delillerini getirmesi için süre ver. Verilen süre içerisinde delillerini getirirse hakkını alır, aksi takdirde onun aleyhine hüküm ver. Şüphesiz bu şekilde hareket etmek, belirsizlikleri açığa kavuşturmak ve mazeret için en uygun yoldur.

Müslümanlar âdildir ve birbirleri hakkındaki şahitlikleri geçerlidir. Ancak had cezasına çarptırılarak kırbaçlanmış olanlar, yalan yere şahitlik yaptığı sabit olanlar ve yalan yere kendisini velayet veya nesep bağıyla birilerine nispet edenler bunun dışındadır.

Yüce Allah, gizli kalmış amellerinizi kendi uhdesine almıştır (onları dilerse affeder, dilerse cezalandırır). Şahidi şart koşmakla da, cezaları sizden uzaklaştırmıştır.

Allah'ın mükâfatını cömertçe vermeyi üstlendiğı, -hak(kı icra) mevkillerinde-, davanın taraflarına, daralma, sabırsızlanma, bıkkınlık göstermekten, sıkıntı ve eziyet vermekten, ters davranmaktan sakın.

Allah ile kendi arasındaki muamelelerinde, -kendi aleyhine de olsa- niyetini ıslâh eden kimseye, kendisiyle insanlar arasında doğabilecek problemlere Allah yeter ve üstesinden gelir. Allah'ın bildiğı ve gerçekte olduğı şekilde değil de insanlara hoş görünmek için gösteriş yapıp, kendini farklı gösteren kimseyi Allah

rezil eder. Zira Yüce Allah'ın rızık ve rahmet hazinelerinden yüz çevirip başkasından medet umandan ne bekleyebilirsin.

Ve's-selâmü aleyküm''⁶⁶

Halifelerin esasen kendi görevleri olan yargı işini başkalarına tevdi etmelerinin sebebi, genel siyaseti yürütmek, cihat, fetih ve sınırların korunması gibi meşgalelerin çokluğudur. Halifeler, önemine binaen bu işleri ehil olanlardan başkasına havale etmezdi. Hz. Peygamber'in yolunu takip etmeyi kendilerine düstur edinen halifeler bu görevlendirmelerde, liyakat konusunda hassas davranırlardı. Bu kadıların tayininde ilim, takva, verâ sahibi olmalarına ve özellikle adaletli olmalarına dikkat ediliyordu.⁶⁷

İlk halifeler döneminde kadılar şu görevlere bakarlardı:

1- İnsanlar arasındaki anlaşmazlıkları çözmek. Halifelerin büyük siyasetle/devletin genel yönetimiyle meşgul olmalarından dolayı, tadrîcî olarak kadılara, başka görevler de havale edildi.

2- Deli, yetim, müflis ve sefih; yani çıkarını düşünmeden malını ölçsüz harcayan kişileri hacir altına alıp tasarruftan alıkoymak,

3- Müslümanların vasiyet ve vakıf işlerine nezaret etmek,

4- Velisi bulunmayan dulları evlendirmek,

5- Yolların ve binaların bakımını yaptırıp onarılmasını sağlamak,

6- Kendilerine güven duyulması için bilgi, tecrübe ve adalet yönünden şâhit, memur ve vekillerin durumlarının araştırılması gibi Müslümanların genel maslahatlarıyla ilgili işler de kadılara havale edilmiştir.⁶⁸

Hz. Osman, hilâfetinin ilk zamanlarında Medine'de davalara bakarken, Zeyd b. Sâbit de kadılık görevini yerine getiriyordu.⁶⁹ Zeyd'e bu görevinin karşılığı olarak

⁶⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 275; Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, ss. 75-76.

⁶⁷ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 276; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 198.

⁶⁸ İbn Haldûn, *Mukaddime*, I, 275-277.

günlük altı dirhem ücret takdir edilmişti.⁷⁰ Hz. Ömer, yapılan görevlendirmelerin sâlih kimselerden yapılmasını, bununla birlikte onların rızıklarının temin edilmesini âmillerine emretmiştir.⁷¹ Sınırların genişlemesiyle birlikte diğer şehirlere de kadılar tayin edilmeye başlanmıştır. Buna örnek olarak; Basra'da Ka'b b. Suver; Kûfe'de Şüreyh;⁷² Mısır'da Osman b. Kays; Şam'da Ebü'd-Derdâ kadı olarak görev yapmışlardır.⁷³

İlk dönemde kadılar genellikle evlerini, daha sonraları ise mescitleri mahkeme salonu olarak kullanmışlardır. Hz. Ömer davalara, mescidde, minberin yanında bakmaktaydı.⁷⁴ Bununla birlikte, ilk zamanlarda sicil defterleri ve özel görevlileri bulunmayan kadılar, verdikleri hükmün infazını bizzat gerçekleştirirken,⁷⁵ oluşabilecek anlaşmazlıklar göz önünde bulundurularak, verilen hükümler kayıt altına alınmaya başlanmıştır.

Hz. Ali döneminde, uzun süredir kadılık görevini sürdürmekte olan Şüreyh, dönemin siyasî açıdan karışıklığının muhtemel bir sonucu olarak azledilmiş, ancak bir süre sonra görevine iade edilmiştir. Diğer şehirlerde de kadılık görevini yürüten farklı isimler bulunmaktaydı.⁷⁶

Yetki alanı bakımından devletin başkenti Medine'de halife, diğer şehirlerde valiler sınır ve cinayet davalarına bakarken, kadılar medenî davalarla ta'zir cezası gerektiren davalara bakmakla yetkili kılınmışlardır.⁷⁷

Hz. Ömer döneminde, adlî teşkilattaki gelişmelerden birisi de askerî kadılar görevlendirilmesidir. Hz. Ömer, hilâfetinin ilk zamanlarında, Ebü'd-Derdâ'yı Şam'da bir askerî birliğin başına atamıştı.⁷⁸ Bununla birlikte, muhtemelen işleyişi kolaylaştırmak amacıyla, Mısır ve Suriye valilerine de kadı atama yetkisi

⁶⁹ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 80.

⁷⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, II, 359.

⁷¹ Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi*, I, 420.

⁷² Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 107.

⁷³ İbrahim Sarıçam, *Hz. Osman*, TDV Yayınları, Ankara, 2014, s. 54.

⁷⁴ Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 148.

⁷⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 198.

⁷⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 121.

⁷⁷ Sarıçam, *Hz. Ömer*, s. 192-193.

⁷⁸ Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, s. 68.

verilmiştir.⁷⁹ Hz. Ömer, 23/644 yılında, Mısır valisi Amr b. el-Âs'tan, kadı Kays b. Ebi'l-Âs'ın vefatı nedeniyle yerine, Ka'b b. Yesâr'ı tayin etmesini istemişti. Ka'b, bu görevi kabul etmeyince yerine, merhum kadının oğlu Osman b. Kays, Mısır kadısı olarak atanmıştır.⁸⁰

İdarî alanda önemli gelişmelere sahne olan Hulefâ-yi Râşidîn döneminin kısa bir panoramasını sunduktan sonra, Ümeyyeoğulları ailesinin hâkim olduğu ve İslâm tarihinde Emevîler dönemi olarak bilinen dönemde kadılık kurumu açısından uygulamalara değinmek istiyoruz.

1.1.4. Emevîler Döneminde Kadılık

Emevîler dönemi, Hz. Hasan'ın, hilâfeti, Kureyş kabilesinin önde gelen ailelerinden Ümeyyeoğulları'na mensup, Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân'a devretmesiyle başlayıp, yaklaşık doksan yıl süren döneme verilen isimdir. Bu dönem, birçok alanda kendisinden önceki Hulefâ-yi Râşidîn döneminin devamı sayılabilir. Ancak, bu dönemin farklarından birisi devletin eyalet sistemi ile müstakil birimlere ayrılmasıdır. Bu durum konumuzla ilgili bir izahı gerekli kılmaktadır. Çünkü bu dönemde kadılık kurumu üzerinde tasarruf yetkisi genellikle müstakil birimlerde en üst yetkili olan valinin kontrolüne bırakılmıştır. Sonraki döneme atıf yapmak gerekirse, kâdî'l-kudâtlık kurumunun ortaya çıkışının, Abbâsîler döneminde devletin yönetim anlayışının merkezîleşmesinin bir sonucu olduğu iddiası öne sürülebilir.⁸¹ Mevcut durum da bu iddiayı desteklemektedir.

Emevîler döneminde de, kadılık kurumunun işleyişinde, Hz. Peygamber döneminden beri devam eden uygulamalar sürdürülerek hem halifeler tarafından doğrudan, hem de valiler tarafından şehirlere kadı atamaları yapılmıştır.⁸² Bu yönüyle, önceki dönemlerin devamı sayılabilir. Ancak bu dönemde, devlet siyasetinin de bir yansıması olarak ortaya çıkan yeni anlayışlar, kadılık kurumu

⁷⁹ Sariçam, *Hz. Ömer*, s. 193.

⁸⁰ Kindî, *Vülât*, ss. 301-302; Âdem Apak, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s. 267.

⁸¹ Hussein F. Kasassbeh, *The Office of Qadi in The Early 'Abbasid Caliphate*, Mu'tah University, 1994, s. 139.

⁸² S. Knut Vikor, *Between God and the Sultan, a History of Islamic Law*, Oxford University Press, New York, 2005, s. 168.

üzerinde de etkisini göstermiştir. Bunun en göze çarpan örneği, aşağıda kısaca bahsedeceğimiz “mevâlî” denilen kesime karşı yapılan uygulamalardır.

Araplar arasındaki kanaate göre kadılık, sadece Araplar tarafından yapılması gereken bir görevdi. Bu dönemde mevâlîye karşı uygulanan dışlayıcı politikalar, bu kesimi ilimle daha fazla meşgul olmaya sevk etmiş, bunun sonucunda da bu kesimden önemli âlimler yetişmiştir. Bazı rivayetlerde Haccâc b. Yusuf, Saîd b. Cübeyr’i namaz kıldırma görevine me’mur etmiş, bununla birlikte kadı olarak da atamak istemişti. Ancak kendisine yöneltilen itirazlar nedeniyle Saîd b. Cübeyr’i kadı yardımcısı olarak görevlendirmiştir. Daha sonra Emevî yönetimine karşı İbnü’l-Eş’as ile birlikte isyan eden Saîd b. Cübeyr’e Haccâc’ın “*Halkın, ‘Mevâlîden kadı olmaz’ itirazlarına rağmen seni bu göreve getirmedim mi?*” diyerek olayı açıklaması⁸³ ve bunun yanında, Haccâc’ın Basra’daki vekili olan Hakem b. Eyyûb es-Sekafi’nin, İbn Cübeyr’in kadı olarak atandığını duyunca bunu kıyamet alameti olarak değerlendirmesi; bir taraftan kadılık kurumunun Emevîler nazarındaki önemine işaret ederken, diğer taraftan mevâlîye bakışı göstermesi açısından da önemlidir.

Arap geleneğinde mevâlînin konumu⁸⁴ nedeniyle Saîd b. Cübeyr gibi kimselere kadılık görevi verilemiyordu. Kadıların, valilerin yokluğunda onların görevine vekâlet etmeleri nedeniyle böylesi bir görev, vekâleten dahi olsa bir mevâlînin uhdesine bırakılamazdı. Ayrıca Arapların bir mevâlînin verdiği hükme razı olmaları çok zordu. Bir örnek oluşturması açısından baktığımızda Ömer b. Abdülaziz tarafından kadı olarak görevlendirilmek istenen Mekhûl, halifeye cevaben ‘*Rasûlullah’ın insanlar arasında ancak şeref sahibi olanların hüküm vermesi gerektiğini*’ söylediğini belirttikten sonra, kendisinin de mevâlîden olduğunu ve bu görevi kabul edemeyeceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte özellikle İslâm tarihinin ilk döneminde mevâlîden kadı olarak tayin edilenlerin bazılarının isimleri şunlardır:

⁸³ İbn Hallikân, Ebü’l-Abbâs Şemsüddin (681/1282), *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâü Ebnâi’z-zamân*, thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994, II, 373.

⁸⁴ İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *DİA*, İstanbul, 2004, XXIX, 424-426.

- 1- Kadı Şüreyh: Şüreyh, Yemen'deki Fârisîler'den olup, Hz. Ömer döneminden başlamak üzere yaklaşık 60 sene kadılık görevini yürütmüştür.
- 2- Vehb b. Münebbih, 110/728 yılında San'â'da kadılık yapmıştır.
- 3- Meymûn b. Mihrân, Ömer b. Abdülaziz döneminde Cezîre'de kadılık yapmıştır.
- 4- Bilal b. Ebî Bekre, Basra'da kadılık yapmıştır.
- 5- Âmir eş-Şa'bi, Kûfe'de kadılık yapmıştır.⁸⁵
- 6- Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî, Basra'da kadılık yapmıştır.⁸⁶

Kadılık, resmi bir görev olması nedeniyle, iktidar ile âlimlerin en fazla karşılıklı ilişki halinde buldukları görevlerden birisidir. Bu kısımda Emevî iktidarı döneminde kurumun yapısı ve işleyişi kısaca ele alınarak iktidar ile olan ilişkileri ele alınmaya çalışılacaktır.

Hz. Peygamber döneminde kurumsal bir yapı olmamasına rağmen bu görev icra edilmekteydi. Halifelerin kendilerinin de kadılık yapmış olmalarının yanı sıra İslâm coğrafyasının genişlemesiyle, farklı merkezlere de bu görevi yürütecek kadılar tayin etmişlerdi. Emevîler döneminde de kadılar, önceki dönemlere benzer şekilde, bir hüküm vermek istedikleri zaman önce Kur'ân'a, sonra sünnete bakarlar, bu ikisinde konuyla ilgili bir hüküm bulamazlarsa kendi görüşlerine müracaat ederlerdi. Diğer taraftan sistemli olarak mezhepler henüz kurumsallaşmadığı için hüküm verme konusunda bir çerçeve oluşturulmuş değildi.

Emevîler döneminde, meşhur âlimler arasından görevlendirilen kadılar, bu görev için maaş alır ve davalara da çoğunlukla camide bakarlardı. Bunun yanında kadıların bu dönemde siyasî davalara bakmadıkları görülmektedir. Belki de bu dönemin kendisine has bir özelliği olsa gerek kadılar sadece sınır, alacak-verecek

⁸⁵ Taberî, *Târîh*, VI, 554.

⁸⁶ Taberî, *Târîh*, VI, 554; Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996, s. 106-107.

anlaşmazlıkları, nafaka, miras, boşanma, ölçü tartı aletlerinin kontrolü gibi konularla ilgilenmişlerdir. Daha büyük davalara ise, “mezâlim” adı verilen mahkemeler bakmıştır. Emevî iktidarında saltanatın getirdiği bir baskıdan da söz edilebilir. Bu dönemde âlimler kendilerini bu baskının altında hissetmiş olmalı ki, bir kısmı yapılan kadılık teklifini reddetmiştir. Bunlar içerisinde en çok tanınan kişi Ebû Hanife'dir. Kendisine Kûfe kadılığı teklif edilmiş, muhtemelen siyasî ortamdan uzak durmak niyetiyle bu teklifi kabul etmemiştir. Tabii ki bu âlimlerin tek çekincelerinin baskı olduğunu söylersek bu âlimlerin şahsiyetine ve duruşlarına haksızlık etmiş oluruz. Çünkü bu âlimler hiçbir zaman doğru bildikleri yoldan şaşmadan hayatlarını sürdürmeye gayret etmiş kimselerdi. Bir diğer husus ise bu âlimlerin kadı olmaları halinde verdikleri kararlarda yanılacakları endişesi olabilir.

Emevîler döneminde meydana gelen bazı isyanlarda, hâkimiyet farklı şahısların eline geçmiş ve bu durum kadıların da değişmesine neden olmuştur. Bu olaylardan birisi de Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafi'nin önderliğinde gerçekleşen isyan sonucunda meydana gelmiştir. Muhtâr, Kûfe'de hâkimiyeti ele geçirdikten sonra kadılık görevini önce kendisi üstlenmiş, sonrasında ise yürütemeyeceğini anlayınca bu göreve Şüreyh'i getirmiştir. Şüreyh ise hastalığını bahane ederek bu görevini ihmal etmeye başlayınca, Muhtâr es-Sekafi onu görevden alarak yerine, Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd'u, o da hastalanınca yerine Abdullah b. Mâlik et-Tâî'yi atamıştır.⁸⁷

1.2. Kurumun Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sebepler

İnsanoğlunun geçirdiği tarihî süreçte her yenilik, ona ihtiyaç duyulmasıyla başlar. Bu açıdan, kâdî'l-kudâtlık kurumunun ortaya çıkışını hazırlayan sebepler de bir ihtiyacın sonucudur. İnsanlığın hukuk kurumuna olan ihtiyacı, ilk insandan itibaren başlamış ve zamanla farklı medeniyetlerde, farklı yapılar şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Allah Teâlâ, peygamberler ve yeni şeriatlar göndermek suretiyle hukuk kurumunun gelişim sürecine müdâhil olmuştur. Hukuk kurumunu yönetecek kişilerin ve idarî mekanizmaların belirlenmesi bazı ilkeler çerçevesinde insanlara bırakılmıştır. İnsanlar da kurdukları sosyal yapılar marifetiyle hukukun

⁸⁷ Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/896), *Ensâbü'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, VI, ss. 395-396; Taberî, *Târîh*, III, 449; M. Mahfuz Söylemez, *Kûfe'nin Siyasî Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 189.

işletilmesi için yeni kurumlar oluşturmuşlardır. İslâm tarihi özelinde olaya baktığımızda, adalet kurumunun işleyişi ilk önceleri kadılık kurumuna yüklenmişse de ilerleyen süreçte yeni bir yapılanmaya ihtiyaç duyulmuştur.

Kâdı'l-kudâtlik kurumunun ortaya çıkışını hazırlayan sebepleri önem sırasına göre bir sıralamaya tâbi tutmak mümkündür. Bu şekilde yapılacak bir sıralamada ilk olarak devletin ulaştığı toprak genişliğini göstermek yerinde olacaktır. Bunun yanı sıra, Abbâsîler döneminde, devletin içerisinde özerk devletler oluşmasına neden olan siyasî durum da önemli bir etkidir. Halifenin birçok devlet nazarında sembolik olarak tanınan hâkimiyeti bu kurum yoluyla kazâ teşkilatlarında da benimsenmiştir. Öyle ki daha sonraları halifeden bağımsız hareket eden devletler kendi kâdı'l-kudâtlarını atamak suretiyle bu makama alternatif oluşturmuşlardır.

Hâkimiyet sınırları Orta Asya'dan Atlantik okyanusuna kadar ulaşan; bütün Ortadoğu'nun tek hâkimi olan bir devletin her kademesinin sürekli olarak bir kişi tarafından takip ve idare edilmesiyle yürümeyeceği açıktır. Diğer taraftan, birçok şehirde âlimler ilmî faaliyet göstermekte; ayrıca yeni ekoller de teşekkül etmekteydi. Bu ve benzeri gelişmelerin her birini, aynı zamanda siyasî, idarî, dinî alanda birçok sorumluluğu olan halifenin sürekli takip edip edemeyeceği tartışmaya açık bir konudur. Bazı halifeler ilim meclislerine ve âlimlere yakın bulunurken bazıları da tamamen uzak kalmışlardır. Bu yönlerden bakıldığında adalet kurumunun emin ellerde olması devletin istikbali açısından da önem arz etmektedir.

Bu dönemde devletin bir kurumsal kimlik kazanma noktasındaki eğilimi de kurumun ortaya çıkışını hazırlayan sebeplerdendir. Abbâsîler, iktidarı devraldıklarında, Fârisî etkenlerin⁸⁸ yoğunluğu sebebiyle, Sâsânî devlet teşkilatının

⁸⁸ Abbâsîler, Emevîlere karşı bir ihtilal başlattıklarında merkez edindikleri Horasan bölgesi Fars unsurların da bulunduğu bir bölgeydi. Başarıya ulaştıklarında yanlarında yine bu bölgenin insanları vardı. Bunun en belirgin örneklerinden birisi Fars kökenli Bermekî ailesinin Abbâsî yönetiminde aktif olarak yer almasıdır. Bu aileden Abbâsî hanedanının hizmetinde bulunan ilk isim Hâlid b. Bermek'tir. Ondandır Yahya b. Hâlid, daha sonra Fazl b. Yahya ve Ca'fer b. Yahya gibi isimler halifelerle yakın olmuşlardır. Bu yakınlık nedeniyle teşekkül sürecinde olan devletin her alanında Fârisî yönetim anlayışının izleri görülmektedir. Ayrıca Abbâsî ailesinin önemli isimlerinden olan Hârûnürreşid'in oğulları Emîn ve Me'mûn halifelik için mücadele ederken olay Arap-Fars mücadelesine dönüşmüştür. Fars unsurun desteğini alan Me'mûn'un galibiyeti devlet üzerindeki Fars etkisini perçinlemiştir. Bkz. Mesut Can, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri –Fazl b. Sehl Örneği-*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016.

mirası olan vezirlik⁸⁹ gibi bazı kurumları örnek almışlardır.⁹⁰ Bu görüşten yola çıkarak kurumun yine Sâsânî devlet teşkilatında yargının en üst düzey dinî yetkilisi olan, môbed-i môbedân (mûbez-i mûbezân) isminden mülhem oluşturulduğu ortaya atılmaktadır.⁹¹

Kurumun ortaya çıkmasıyla ilgili iddialardan birisi de, kurumun ilk formunda görünen bir durumdur. Bu duruma göre kâdî'l-kudât, halifenin hukuk danışmanlığını yürütmüş ve onun istişare meclislerine katılmıştır. Bu durumun Abbâsîler dönemi boyunca devam etmesinin yanında daha sonraları kurumsallaşmanın bir gereği olarak bürokraside daha sağlam bir yer edinmiştir. İlk kâdî'l-kudât Ebû Yusuf'un dönemin halifesinin sorularına cevap olarak⁹² idarede yol gösterici mahiyette bir kitap telif etmesi, halifelerin kâdî'l-kudâtlara bakış açısını açıklamaktadır.

Kurumun ortaya çıkışıyla ilgili zikredilebilecek sebeplerden birisi de Abbâsîler döneminde devletin merkezî bir anlayışa sahip olmasıdır. Emevîler döneminde feodal bir anlayış benimsendiği için idarî tasarrufların önemli bir kısmı umûmî valilere bırakılmıştı,⁹³ ancak yukarıda belirttiğimiz gibi, Abbâsî devletinin merkezî anlayışı, mahallinde atamaların yapılmasının önüne geçmiştir.

1.3. Kurumun İlk Ortaya Çıkışı

İslâm devletinin ilk dönemlerinden itibaren kadılar, bizzat halifeler tarafından veya halifenin bilgisi dâhilinde, eyaletlerde, valiler tarafından atanıyordu. Abbâsîler, kendilerinden önceki yönetimlerin kadı atamalarında benimsemiş oldukları usulden farklı olarak, merkezî atama şeklini benimseyerek, kadıların doğrudan halife tarafından atanmasını benimsemişlerdi.⁹⁴ Abbâsîler'de bu durum belli bir süre devam etmiş ve kadılar halife tarafından atanmıştır. Abbâsîler'de, Hârûnürreşîd döneminden itibaren halifeler bu yetkiyi tamamen ellerinden bırakmaksızın kadı atamalarında yetkili başka bir kurumu devreye sokmuşlardır. Bu kurumun başına ilk atanan kişinin

⁸⁹ Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 79.

⁹⁰ Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 34.

⁹¹ Şükrü Özen, "Kâdîl-kudât", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 78.

⁹² Cengiz Kallek, "Kitâbü'l-Harâc", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 101.

⁹³ İsmail Yiğit, "Emevîler", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 96.

⁹⁴ Viktor, *Islamic Law*, s. 168.

bir kadı olması ve kadıları yönetecek olmasından dolayı bu kişiye, kadıların kadısı, başkadı gibi anlamlara gelen “kâdı'l-kudât” unvanı verilmiştir. Kâdı'l-kudâtlar, kadıların tayinleri üzerinde yetki sahibi olmuşlardır.⁹⁵ Kadıların doğrudan halife tarafından veya onun bilgisi ve izni altında kâdı'l-kudât tarafından atanması, yürütmenin yargı erkine müdahalesi sonucunu doğurmamış, kadılar kararlarını bunlardan bağımsız olarak verme imkânını genelde bulmuşlardır.⁹⁶ Kalkaşendî'ye göre kâdı'l-kudâtlık kurumu, görevinin bir gereği olarak şer'î emir ve hükümleri yerine getirdiğinden dinî görevlerin en üstünü ve de en saygınıdır.⁹⁷

Abbâsî devletinin asıl kurucusu ya da yapılandırıcısı olarak görülen devletin ikinci halifesi Mansûr, Ebû Hanife'yi kadı ya da kâdı'l-kudât olarak görevlendirmek istemişti. Bu teklife olumsuz cevap vermesi nedeniyle onu hapse attırması ve orada vefat etmesine sebep olmuştur.⁹⁸ Ebû Hanife, kurumun sorumluluk açısından ne kadar önemli bir yerde bulunduğunu görmüş; diğer taraftan da siyasî irade olarak halifenin kendisine baskı yapacağını düşünerek yanlış bir hükmün altına imza atmaktansa bu görevden uzak durmayı tercih etmiş görünmektedir. Elbette bu bir varsayımdan öte gitmemektedir. Fakat Ebû Hanife'nin önünde hiçbir engel yokken böylesi bir görevi kabul etmeyerek hapis cezasını göze alması da başka bir ihtimal bırakmamaktadır.⁹⁹ Bu gerekçeyle, farklı dönemlerde kadılık görevini kabul etmeyen başka âlimler de vardır.¹⁰⁰ Diğer taraftan halife, böylesine önemli bir kurumu son derece güvenilir bir âlime teslim etmek istemiştir. Bu teklifin mahiyeti kesinlik arz etmediğinden olsa gerek kâdı'l-kudâtlık kurumunun ilk ortaya çıkışının Hârûnürreşîd döneminde olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

Halife Hârûnürreşîd, İslâm tarihinde bir ilk olarak başlattığı bu uygulamayla, kendisiyle yakın ilişkisi olan Ebû Yusuf'u bu makama tayin etmiştir. Ebû Yusuf'un

⁹⁵ Aykaç, *Dîvânlar*, s. 27; Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, sayı: 5, 2015, s. 418.

⁹⁶ Mehmet Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, 5. baskı, Hars Yayınları, İstanbul, 2005, s. 128.

⁹⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, IV, 35.

⁹⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 107; Nuri Ünlü, *İslâm Tarihi*, 2. baskı, MÜFAV Yayınları, İstanbul, 1997, I, 242; Ahmet Özel, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*, DİB Yayınları, Ankara, 2015, s. 15.

⁹⁹ Ebû Hanife'nin kadılık görevini kabul etmemesi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Cem Zorlu, *Âlim ve Muhalif İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin Siyasî Otorite Karşısındaki Tutumu*, 2. baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, ss. 288-299; Ahmet Güzel, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2012, ss. 135-138.

¹⁰⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 188.

ilmî seviyesine bakıldığında, bu tayin sadece yakınlıkla açıklanamayacak bir konu olduğu görülecektir. Bu tayin, diğer bir açıdan bakıldığında halifenin kendi elinde olan yetkisini başka bir kişiye devretmesi anlamına gelmektedir. Çünkü bu döneme kadar kadı atamaları halifeler tarafından bizzat yapılmaktaydı. Gerçi bu kurumun varlığına rağmen halife, kendi yetkisiyle bazı şehirlere kadı atamaya devam etmiştir.¹⁰¹

Kurum ilk teşekkül ettiğinde Abbâsî devleti neredeyse en güçlü dönemindeydi. Hârûnürreşîd gerçekten iyi organize edilmiş bir devlet yapısını teslim almış ve daha da güçlendirmişti. Diğer yandan, toprakları geniş bir alana yayılmış olan devletin, adlî teşkilatının koordinasyonunun sağlanması önemli bir konu olarak ortada duruyordu. Böyle bir ortamda, her konuda tek yetkili olan halifenin, bizâtihi adlî teşkilatın koordinasyonu ile uğraşması onun için çok zor bir durum olmalıdır. Böylece Hârûnürreşîd hem şahsına hem de ilmine güvendiği bir kadıyı, böyle bir makam ihdas ederek devletin her yerinde bulunan ve kilit bir rol üstlenen teşkilattan sorumlu tutmuştur. Gerçi her ne kadar kurumun başına bir kâdî'l-kudât atanmış olsa da halifenin kadı atamalarıyla ilgili tasarruflarını devam ettirdiğini görmekteyiz. Bu da kâdî'l-kudâtın ilk dönemlerde –belki de halifelerin eski alışkanlıkları nedeniyle– tam anlamıyla kendi kararlarını alamadığını göstermektedir.

Kurumun ortaya çıkışıyla ilgili verdiğimiz bu bilgilerin yanında, kaynaklarımızda kurumun nasıl zikredildiğine dair kısa bir değerlendirme yapmayı uygun görüyoruz. Kâdî'l-kudâtlık kurumunun ismine ilk dönem kaynaklarında az rastlanmaktadır. Muhtemeldir ki bu dönemdeki devletin yapısının bir sonucu olarak kurumsal bir isimlendirme yapılmamış olması bunda etkili olmalıdır. Örneğin Taberî'nin *Târîh* adlı kitabında kurumun ismi -unvan ya da kurum ismi olarak ayrıca belirtilmeksizin- üç yerde geçmektedir.¹⁰² Taberî'nin *Târîh*'i gibi yoğun rivayet içeren bir kaynakta bile bu kadar az sayıda geçmesi, dönemin bakış açısının bir sonucu olmalıdır. Kaynaklarda isimler ve konumları ile ilgili bilgiler verilirken söz konusu unvan belirtilmeksizin halifenin özel kadısı ya da hukuk danışmanı gibi

¹⁰¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 304, 307, 310; Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (654/1256), *Mir'âtüz 'z-zamân fî Tevârihi 'l-A 'yân*, thk. Enver Tâlib vd., Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut, 1434/2013, XII, 72

¹⁰² Taberî, *Târîh*, VIII, 247; IX, 202, 246.

zikredilmektedir. Ancak daha sonraki dönemlerde telif edilmiş İslâm Tarihi kaynaklarında bu unvan çokça kullanılmaktadır. Bunun sebebi de Abbâsîlerin hâkimiyetinin zayıfladığı dönemde kurulmuş olan bağımsız İslâm devletleri kendi kadılarını ve kâdî'l-kudâtlarını atamaya başlamış olmalarıdır. Bu devletlerden bir kısmı eyaletlere, hatta bazıları fikhî mezhepleri esas alarak dört mezhebe mensup kâdî'l-kudâtlar da atamışlardır.

Özellikle, kurumun ilk kurucusu kabul edilen Hârûnürreşîd ile Ebû Yusuf arasında geçen hadiselerde, kâdî'l-kudât, halifenin hukuk danışman olarak görülmektedir. Ebû Yusuf'un müellifi olduğu *Kitâbü'l-Harâc*'ın yazılma gerekçesi de bu iddiayı desteklemektedir. Genel kanaate göre halife, Ebû Yusuf'tan, harâc, uşûr, sadaka (zekât), cevâlî gibi vergiler ve diğer hususlarda, uygulamakla mükellef olduğu kuralları ihtiva eden bir kitap hazırlamasını istemiş,¹⁰³ ayrıca içinden çıkılamayan bazı hususlarda, Ebû Yusuf'a danışarak bir çıkış yolu aramıştır. Bu gibi uygulamalarda ortaya çıkan durum, bazı eserlerde kurumun ismen zikredilmemesine açıklık getirmektedir.

Ortaya çıkışından bir süre sonra kurumun, kurumsal olarak tam bir temele oturmadığı, halifelerin kadı atama ve azline devam etmesiyle de teyit edilebilir. Bu nedenle dönemin genel anlayışını yansıtan kitapların da böyle bir kurumun oluştuğunu, elinde önemli yetkiler bulundurduğunu idrak etmesi ve yansıtması mümkün olamamıştır. Bu konuyla ilgili olarak sonraki dönemlerde telif edilen eserlerde kurumun ya da makamın isminin çokça zikredildiğini görmekteyiz.¹⁰⁴ Hatta Abbâsî devletinin son zamanlarına doğru bu kurum neredeyse tüm İslâm devletlerinde var olmuştur. Birçok İslâm devletinde kâdî'l-kudâtlık aynı adla kullanılmış olmakla birlikte Endülüs'te daha önce kullanılmaya başlanan ve zamanla Mağrib ve Endülüs'te kurulan bütün İslâm devletlerinde görülen "kâdî'l-cemâa" başşehir kadılığı makamına getirilen kişinin unvanı olmuştur.¹⁰⁵ Gazneliler,

¹⁰³ Ebû Yusuf, Ya'kûb b. İbrahim (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1979, s. 3; Kallek, "Kitâbü'l-Harâc", *DİA*, XXVI, 101.

¹⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman (597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümemi ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992, V, 27, 152; VI, 167, 241, 242, 283, 296, 300, 305, 307 v.s.; Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I, 477, 484, 541, 564; III, 277, 289 v.s.

¹⁰⁵ Özen, "Kâdî'l-kudât", *DİA*, XXIV, 77.

Eyyûbîler¹⁰⁶ gibi devletler ise eyaletlere dahi kâdı'l-kudât atamışlardır. Memlûkler, çitayı daha ileri götürerek, en fazla müntesibi olan dört mezhepten (Hanefîlik, Şâfîîlik, Mâlikîlik ve Hanbelîlik), birer kâdı'l-kudât atama yoluna gitmişlerdir.¹⁰⁷ Bu da kurumun ilerleyen dönemlerde tanındığını ve devlet hiyerarşisi içerisinde kendisine bir yer edindiğini bize göstermektedir.

Abbâsî devleti adalet sisteminde kâdı'l-kudâtlığın kuruluşu ile kadılar, kâdı'l-kudâta vekâleten görevlerini yürütmüşlerdir. Kâdı'l-kudât ise, görev bakımından günümüzdeki adalet bakanına benzer bir konumdaydı ve devletin başşehirinde otururdu.¹⁰⁸ Bununla birlikte, memleketin tüm adlî işleri ile meşgul olan “Dîvân-ı kazâ”, kâdı'l-kudât yani başkadı tarafından yönetilirdi. Devletin her yerindeki kadılar ve maiyetlerindeki memurlar buraya bağlı idi.¹⁰⁹

Halifeler, kâdı'l-kudâtları sadece adalet sistemini yönetmek üzere değil, kendi özel konularını halletmek üzere bir nevi danışman olarak da görevlendirmişler, bazı konularda onların tavsiyelerine göre hareket etmişlerdir.¹¹⁰

Halifelerin atadıkları kâdı'l-kudâtlar ile ilgili olarak, Kettânî, Şihabü'd-dîn el-Mercânî'nin *Vefiyetü'l-Eslâf ve Tahiyetü'l-Ahlâf* adlı eserinde şöyle dediğini nakletmektedir: “*Bu terim kadıların ileri gelenlerinden birçoğları hakkında kullanılmıştır. Ancak doğusundan batısına bütün İslâm ülkelerinin kadılığını yüklenen ve dönemlerinde bütün dünyanın (İslâm dünyası) kadılarının kendilerine niyabeten hüküm verdikleri iki kişide olduğu kadar, bunun manasının hakikati başkasında var olmamıştır. Bunların ilki Ebû Yusuf, ikincisi de Ahmed b. Ebî Düâd'dır.*”¹¹¹

¹⁰⁶ Abdurrahman Atçıl, “Mısır’da Adlî Teşkilat ve Hukuk (922-931/1517-1525)”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 38, İstanbul, 2017, s. 95.

¹⁰⁷ Mehmet Fatih Yalçın, *Bahrî Memlûkler Döneminde Dımaşk Kâdılkudâtları (1266-1382)*, Aybil Yayınları, Konya, 2016, ss. 34-46; Atçıl, *Mısır’da Adlî Teşkilat*, s. 95, 96; Mehmet Şeker, “Fâtımîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini”, *Türk Kültürü ve Hacıbektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 82, Ankara, 2017, ss. 163-170.

¹⁰⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 244; Viktor, *Islamic Law*, s. 168.

¹⁰⁹ W. Barthold; M. Fuâd Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. baskı, DİB Yayınları, Ankara, 1973, s. 126.

¹¹⁰ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdâd*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2010, s. 292.

¹¹¹ Kettânî, *Hz. Peygamber’in Yönetimi*, I, 423-424.

1.4. Kurumun Ortaya Çıkışında Komşu Medeniyetlerin Etkisi

Abbâsî devletinin kurulduğu bölgenin, kendisinden önce de bazı medeniyetlere ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Bu medeniyetlerin başında Bizans ve Sâsânîler gelmektedir. Bu devletlerin hâkim olduğu toprakları ele geçiren Müslümanlar burada var olan idarî tecrübeleri de kendi bünyelerine aktarmışlardır. Abbâsî devletinin idarî yapısında bu etkinin varlığından söz edilebilir. Ancak Abbâsî devletinin bu etkiyi kendi bünyesinde erittiği gözden kaçırılmamalıdır. Örneğin, Câhiliye olarak da bilinen İslâm öncesi dönemde Arap toplumunda yer alan bazı uygulamaların, İslâm'ın ruhuna uygun hale getirilerek devam ettirildiği bilinen bir husustur.¹¹²

Çalışmamız açısından bu olaya bakıldığında ise şöyle bir durumdan söz edilebilir: Batılı bazı araştırmacıların, özellikle İslâm hukuk normlarının ve kurumlarının Bizans ve İran menşeli olduğunu iddia ettiklerini görmekteyiz. Ancak İslâm Hukuku araştırmacılarından Yusuf Ziya Kavakçı, o dönemde Müslümanların Roma-Bizans hukukundan etkilendiklerine dair müspet bulgular olmadığını, özellikle fıkıh usûlü bakımından İslâm'ın orijinal bir sistem inşa ettiğini belirtmektedir.¹¹³ Bununla birlikte yukarıda belirttiğimiz etkinin varlığından söz edilebilir; ancak İslâm'ın kendi hukuk sistemini, ilâhî kaynaklı bir metinden hareket ederek oluşturmuş olması da kayda değer bir durumdur. Dolayısıyla İslâm hukuk sistemi bu metne yani Kur'ân'a muhalif bir hususu bünyesine katmamıştır. Hikmetin yani kıymetli bilginin Müslümanın yitik malı olduğunu¹¹⁴ ve nerede görürse almasını tavsiye eden bir Peygamber'in takipçileri konuyu böyle değerlendirmişlerdir. Her alanda, diğer toplumlarda gördükleri önemli bilgi ve tecrübeyi Kur'ân ve sünnet süzgecinden geçirerek bünyelerine dâhil etmişlerdir. Bu bakış açısına sahip olduğumuzu belirterek, İslâm devletinin bulunduğu coğrafyada kurulmuş medeniyetlerin, çalışmamızda konu edindiğimiz kâdî'l-kudâtlık kurumuna etkisinin olup olmadığını izaha geçebiliriz.

¹¹² Geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, "Roma Kanunu ile İslâm Kanunu Arasındaki Münasebetler", çev. Nafiz Danışman, *Marife*, yıl: 2, sayı: 3, Konya, 2002, ss. 341-345.

¹¹³ Yusuf Ziya Kavakçı, *Suriye-Roma Kodu ve İslâm Hukuku*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975, ss. 8-9 (VIII-IX).

¹¹⁴ İbn Mâce, "Zühd", 15; Tirmizî, "İlim", 19.

İslâm devletlerinin adlî kurumlarının tarihi konusunda müsteşriklerin de önemli çalışmaları vardır. Bu çalışmalardan en önemlilerinden birisini telif eden Joseph Schacht'ın iddiası, Abbâsîlerin ilk dönemden itibaren başlayan merkezileştirme eğilimlerinin bir sonucu olarak, belki de Sâsânî etkisiyle, kâdı'l-kudâtlık kurumunun oluşturulduğu yönündedir. Kâdı'l-kudâtlık, önceleri başkent kadısına verilen bir paye iken sonraları kadı atama yetkisini almış ve halifenin yakın danışmanı olmuştur.¹¹⁵

1.4.1. Bizans Etkisi

Bizans devleti, geniş bir coğrafyada çok uzun yıllar hüküm sürmüş köklü bir medeniyet anlayışına sahip önemli bir devlettir. Yukarıda kısaca değinildiği üzere devlet teşkilatı açısından da köklü bir geleneğe sahiptir. Bölgede güçlü yapısıyla dikkat çeken Bizans devletinin Arap Yarımadası, dolayısıyla Mekke ve Medine ile doğrudan bir ilişkisi yoktu. Ancak Mekke ile Bizans'ın temaslarda bulunduğu dair bazı rivayetler bulunması ve Kur'ân'da Rûm Sûresi'nde atıf yapılması sebebiyle Müslümanlar bu devletin varlığından bihaber değillerdi. Ayrıca, Şam bölgesine ticaret amacıyla yolculuk yapan Araplar bu bölgede hâkim olan Bizans devletinin kontrolündeki Gassânîleri yakından tanıyorlardı. Üstelik Câhiliye döneminde, Ümeyyeoğulları ile Hâşimoğulları ailelerine isimlerini veren Ümeyye ve Hâşim'in bir çekişme halinde oldukları ve bu çekişme sonucunda yenik düşen Ümeyye'nin on yıl Şam'da kaldığı bilinmektedir.¹¹⁶ Bununla birlikte Hz. Peygamber'in dedesi Hâşim'in, bu bölgeye, hatta Ankara'ya kadar ticaret amacıyla yolculuk yaptığına dair rivayetler mevcuttur.¹¹⁷ Dolayısıyla birçok olayda görüldüğü üzere Araplar Bizans'ın hâkim olduğu bölgeler ile irtibat halindeydiler.

Bizans devletinin Müslümanlarla teması Hz. Peygamber'in son yıllarında başlamıştı. Bu iki devlet arasındaki ilişki, Hz. Peygamber'in göndermiş olduğu İslâm'a davet mektupları sayesinde bir adım ileri gitmişti. Ancak bu iki devlet, söz

¹¹⁵ Joseph Schacht, "Hukuk ve Adalet", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, ed. P. M. Holt, A. K. S. Lambton, B. Lewis, 2. baskı, çev. Komisyon, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, I, 100.

¹¹⁶ İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî (230/844), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, çev. Musa Kazım Yılmaz, 2. baskı, Siyer Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, I, 63.

¹¹⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, I, 62.

konusu mektuba verilen yakışıksız karşılığın sonucunda gerçekleşen Mûte Savaşı ile ilk defa karşı karşıya gelmiştir.¹¹⁸ Her ne kadar imparator, bu davet mektubuna olumsuz cevap vermiş olsa da böyle bir durumun varlığından haberdar olması önemli bir husustur.

Hz. Ömer dönemine gelindiğinde ise Suriye topraklarında Müslümanlar, bölgedeki Gassânîleri ortadan kaldırarak kalıcı bir hâkimiyet kurduğunda Bizans ile etkileşime geçmiştir. Müslüman Araplar Şam bölgesini müstakil bir vilayet haline getirmiş ve Bizans hâkimiyetinde bulunan Anadolu içlerine seferler düzenlemiştir.

Emevî halifelerinin ilki olan Muâviye b. Ebî Süfyân, Bizans devletinin uzun süre hâkim olduğu Şam bölgesinde yirmi yıl boyunca İslâm devletinin valiliğini yapmış olması nedeniyle, devletin idarî yapısını kurarken bölgedeki bu tecrübeden önemli ölçüde istifade etmiştir. Emevîler Bizans'tan, mimarî alanında, belirgin bir şekilde etkilenmişler hatta Bizanslı ustaların desteğiyle Şam Ümeyye Camii'ni inşa etmişlerdi. Bu açıdan bakıldığında bölgede kalan Bizans mirası, Emevî devleti için hazır bir tecrübe olmuştu.

İslâm devletinin yönetimini uzun bir mücadelenin sonunda Emevîler'den devralan Abbâsîler, siyasî güçlerini, ihtilallerine merkez edindikleri Horasan (İran) bölgesinden almışlardı. Kurumun ortaya çıktığı dönemde, devletin içerisinde bulunduğu yeni anlayış nedeniyle, Bizans devletinin etkisinden söz etmek mümkün değildir. Zaten Bizans devletinin adlî yapısında, kâdı'l-kudâtın birebir karşılığı sayılabilecek kurum ya da makam bulunmuyordu.

1.4.2. Sâsânî Etkisi

Kâdı'l-kudâtlık kurumunun ortaya çıkışını etkileyen en önemli etkenin Fars kökenli olduğuna dair iddialar özellikle son dönemde yazılmış olan kaynaklarda ve bir kısım tarih kitaplarında dile getirilmektedir. Bu iddianın temel sebeplerinden birisi kurumun teşekkül ettiği dönem itibarıyla Fars etkisinin İslâm devletinin idarî anlayışında kendisine yer bulmuş olmasıdır. Bir diğeri ise iki kurum için kullanılan

¹¹⁸ Hüseyin Algül, "Mûte Savaşı", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 385.

ismin fonetik bir benzerlik göstermesidir. Elbette fonetik olarak bir benzerliğin varlığı tek başına bu durumun doğru olmasını gerektirmeyecektir. Konuyla ilgili hususî bir makale telif etmiş olan Jany Janos, ortaya koyduğu önemli bilgilerle bu iki kurumun birçok açıdan farklılıklar içerdiğini tespit etmiştir.¹¹⁹ Bu etkinin varlığından söz edenlerin, ilk akla gelen seçeneği tercih ettiğinde şüphe yoktur. Belki iki kurumun özelliklerinin derinlemesine araştırılmadan, kısa bir incelemeyle karar verilmiş olduğunu, ayrıca bu tarz iddiaları dillendirirken acele davranılmaması gerektiğini düşünüyoruz.

Kurumun ortaya çıkışında etkisi olduğu iddia edilen ve Sâsânî dönemine ait dinî kurumlardan birisi olan “Môbed-i môbedân” diye adlandırılan makamın, bu kurumun çıkışına temel teşkil ettiği, müsteşrikler tarafından özellikle dillendirilmiştir.¹²⁰ Böylesi bir etkinin varlığı mümkündür. Ancak kurumun ortaya çıkışını sadece buna bağlamak da şüphesiz yanlış bir değerlendirme olacak ve İslâm devletinin o güne kadar elde etmiş olduğu devlet tecrübesini yok saymak anlamına gelecektir. Kurumun Sâsânî etkisiyle ortaya çıkışı ile ilişkilendirilebilecek önemli bir durum, dönemin halifesi Hârûnürreşîd’in hem çocukluk ve gençlik döneminde, hem de hilâfet görevini devraldığına İran kökenli olan Bermekî ailesinin, Abbâsî yönetiminde etkin olmasıdır.¹²¹ Bu ailenin idarede ve halife nazarındaki konumunu esas alırsak ilk bakışta böyle bir etkinin varlığından söz edilebilir. Ancak iki kurumun kayda değer bazı farklılıkları göz önünde bulundurulduğunda bu iki kurumun ilk bakışta benzer gibi görünmesine rağmen aslında birbirinden ayrıldığını göstermektedir.

Sâsânî devletinde, “Môbed-i môbedân” denilen kurum, her açıdan dinî bir otoritedir. Dolayısıyla, din ile ilgili her konu onun alanına girdiğinden, manevî anlamda zirve bir konumdadır.¹²² Kâdı’l-kudât ise, devletin bürokratik sisteminde bir görevli olarak görülmüş, mevcut ulema içerisinde önemli bir yere sahip olmasına

¹¹⁹ Jany Janos, “Persian Influence on the Islamic Office of Qadi al-qudat: A Reconsideration”, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 34, 2008, ss. 149-168.

¹²⁰ Benjamin Jokisch, *Islamic Imperial Law: Harun al-Rashid’s Codification Project*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007, s. 287.

¹²¹ Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, I, 34; Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, V, 517-520.

¹²² Mes’ûdî, *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*, s. 90.

karşın mûbed-i mûbedân gibi tartışılmaz bir konum elde edememiştir. Hatta ulemânın üzerinde de mevcut idarî görevi dışında bir üstünlüğü yoktur. Kâdî'l-kudâtlık kurumunun, manevî ve dinî otoritenin sahibi olması yönünde, bir iddiası ya da konumu olduğuna dair kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Kâdî'l-kudâtlar bazı dönemlerde halifeye biat merasimlerinde etkin bir rol oynamış olsa da bu açıdan mûbed-i mûbedân gibi güçlü değildi. Çünkü mûbed-i mûbedân hükümdarın taç giyme töreninde mutlaka hazır bulunur ve hükümdar, tacını mûbed-i mûbedânın elinden giyerdi. Buna benzer bir şekilde kâdî'l-kudâtlar da halifelerin göreve başlamaları esnasında orada hazır bulunmuş, mazbatalarını muhafaza etmiş ancak mûbed-i mûbedân gibi dinî bir otoriteyi temsil etmemişlerdir. Bu gibi meclislerde, kâdî'l-kudâtın hazır bulunmasının en önemli sebebi, devletin üst düzey bir bürokrati ve adalet kurumunun temsilcisi olmasıdır.

Abbâsî devletinde, kâdî'l-kudâtlık kurumunun statüsü, genellikle idarî bir noktada kalmıştır. Zaten ilerleyen dönemlerde görülecektir ki, halifenin hep yanında yer almış, onun görüşleri çerçevesinde hareket etmiş, aksi durumda azledilmiş; kayıtsız şartsız manevî bir önder olarak hiçbir şekilde kabul edilmemiştir. Bununla birlikte, mezheplerin şekillendiği dönemlerde âlimlerin çoğunun fikhî görüşleri ile kâdî'l-kudâtların görüşleri ya da izlediği yol aynı olmamıştır.

Yukarıda ifade edilen farklılıkların yanında, belki de en önemli sayılabilecek olanın, iki kurum arasında ücret ile ilgili anlayış olduğu da görülmektedir. Kâdî'l-kudât, yaptığı görev vesilesiyle bir maaşa bağlanmıştır. Maaş konusunda kendisine devletin en üst miktarda ödeme yaptığı görevlilerdendir. Ancak Sâsânîlerde mûbed-i mûbedâna devlet tarafından herhangi bir ücret ödenmemektedir. Bu da iki kurum kıyaslandığında önemli bir fark olarak göze çarpmaktadır. Çünkü bu durum, makama karşı devletin bakışını da yansıtmaktadır.

Bir diğer husus, siyasî konularda kâdî'l-kudâtın her hangi bir fonksiyonu bulunmamaktadır. İslâm devletinin neredeyse her döneminde bu konuya son derece dikkat edilmiştir. Ancak mûbed-i mûbedân siyasî meselelerde imparatorun üzerinde etkilidir. Bu yönüyle devlet yönetiminde etki ve yetki açısından iki kurum arasında önemli farklar bulunmaktadır.

Yukarıda belirtilen hususlar ışığında her ne kadar kâdı'l-kudâtlık kurumunun tesisinde Sâsânî devlet teşkilatında bulunan mûbed-i mûbedânın etkili olduğuna dair iddialar olsa da bizce bu görüş uygun değildir. Kurumun teşekkülünün, İslâm toplumunun devlet tecrübesinin ve birikiminin yanında dönemin ihtiyaçlarının bir sonucu olduğunu görmekteyiz.

1.5. İlk Kâdı'l-kudâtlar

Abbâsîler döneminde Hârûnürreşîd zamanında ihdas edilen kâdı'l-kudâtlık kurumunda ilk görev alan ve bu unvanı ilk kullanan kişi kaynakların ittifakıyla, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Ebû Yusuf'tur.¹²³ Genel olarak kaynaklarda bu ismin ilk kâdı'l-kudâtlık olduğunda mutabakat vardır.

Ebû Yusuf, bu unvanı kullanan ilk kişi olmasının yanında, halifenin hukuk danışmanı gibi görülmektedir. Bu nedenle, ilk teşekkülünden itibaren kurumun tüm organlarıyla hayata geçtiğini söylemek ve bu yönüyle hiyerarşisini, işleyişini ve kurumda görev yapanları tespit etmek zordur. Muhtemelen böyle bir yapılanma tam anlamıyla oluşmamıştır. Görünen odur ki halife, bu dönemde kadı atamalarını bizzat kâdı'l-kudâtlık olarak anılan kişinin uhdesine bırakmamış, kendisi de kadı atamaya devam etmiştir. Bu nedenle, kâdı'l-kudâtlık müstakil bir konum elde edemediği ve bir danışman gibi görüldüğü anlaşılmaktadır. Halife bizzat Ebû Yusuf'tan devletin vergi sistemiyle ilgili bir eser telif etmesini istemiş ve bu isteğe uygun olarak *Kitâbü'l-Harâc* isimli kitap Ebû Yusuf tarafından telif edilmiştir.¹²⁴

Ebû Yusuf'tan sonra sırasıyla kimlerin kâdı'l-kudâtlık olduğuna dair bazı kaynaklarda farklı bilgiler vardır. Bu farklılıkların temel sebebi, yukarıda zikrettiğimiz, kurumun henüz olgun ve sistemli bir yapıya kavuşmamış olmasıdır. Ebû Yusuf'tan sonra kimin kâdı'l-kudâtlık olduğuna dair tercih edilen görüş, Ebû'l-

¹²³ Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, I, 253; Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali, (476/1083), *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbâs, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut, 1970, s. 134; Zehebî, Şemsüddin Muhammed, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., I, 284; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 194; Şebârû, *Kâdı'l-kudâtlık fi'l-İslâm*, s. 20.

¹²⁴ Kallek, "Kitâbü'l-Harâc", *DİA*, XXVI, 101.

Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî'nin bu görevi devam ettirdiğidir.¹²⁵ *Ahbâru'l-kudât* adlı eserin müellifi Vekî', kitabının son kısmında ilk dönemde görev yapan kâdî'l-kudâtları şöyle sıralamaktadır: Ebû Yusuf, Ali b. Zıbyân, Ali b. Harmele, Yahya b. Eksem, Ahmed b. Ebî Düâd, Ebü'l-Velîd b. Ahmed b. Ebî Düâd, Ca'fer b. Abdilvâhid, Ca'fer b. Muhammed b. Ammâr, Muhammed b. Razîn el-Basrî, Hüseyin b. Muhammed b. Abdilmelik İbn Ebi's-Şevârib, Abdurrahman b. Nâil, Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib.¹²⁶ Burada ismi zikredilmemesine rağmen, diğer kaynakların bu görevde bulunduğunu aktardığı Ebü'l-Bahterî, bir süre bu görevi yürüttükten sonra Medine kadılığına atanmıştır.¹²⁷ Bu atama, yukarıda belirtildiği gibi hiyerarşik bir yapının henüz oturmadığını göstermektedir.

Ebü'l-Bahterî'den sonra bu göreve, bazı rivayetlere göre, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî atanmış ve hayatının sonuna kadar da bu görevde kalmıştır. 189/805 yılında Hârûnürreşîd ile birlikte gittiği Rey'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.¹²⁸ Bu bilginin yanında, kâdî'l-kudâtlık makamı konusunda müstakil bir eser yazmış olan Abdurrezzâk Ali Enbârî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin bu göreve atanmadığını gerekçeleriyle açıklamaktadır.¹²⁹ Bu görüş tercihe şayandır.

Ebü'l-Bahterî'den sonra bu makama Ali b. Zıbyân; Ali b. Zıbyân'dan sonra ise Ali b. Harmele et-Teymî atanmıştır.¹³⁰ Ali b. Harmele'den sonra da Yahya b. Eksem atanmıştır. Yahya b. Eksem ve ondan sonra atanan Ahmed b. Ebî Düâd, uzunca bir dönem bu görevi devam ettirmişlerdir. Özellikle Ahmed b. Ebî Düâd, "Mihne" olarak bilinen ve âlimlerin "Halku'l-Kur'ân" konusunda sorguya çekilmeleri sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu noktada daha mutedil bir konumda kalmış olan Yahya b. Eksem, Ahmed b. Ebî Düâd'dan sonra tekrar göreve getirilmiştir.

¹²⁵ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 308; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanife*, s.97; Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 260.

¹²⁶ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, s. 698

¹²⁷ M. Yaşar Kandemir, "Ebü'l-Bahterî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 297.

¹²⁸ Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, XVI, 260; Aydın Taş, "Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 41.

¹²⁹ Enbârî, *Mansıbu Kâdî'l-kudât*, ss. 142-145.

¹³⁰ Enbârî, *Mansıbu Kâdî'l-kudât*, s. 358.

İlk kâdı'l-kudâtlarla ilgili olarak, ülkemizde yayımlanmış bir makale bulunmaktadır. Bu makalenin müellifi Ahmet Hamdi Furat, kâdı'l-kudâtlık kurumunun ortaya çıkışı ve ilk kâdı'l-kudâtları konu edindiği makalesinde sırasıyla ilk beş kâdı'l-kudâtı, Ebû Yusuf, Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî, Ali b. Zıbyân (Zabyân) b. 'Ubeydullah b. Ömer, Ali b. Harmele et-Teymî, Yahya b. Eksem şeklinde sıralamıştır.¹³¹ Bu sıralama kaynakların çoğunluğunun verdiği sıralamadır. Ancak yukarıda belirtildiği gibi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî de kaynakların bir kısmında kâdı'l-kudât olarak anılmaktadır. Biz de esas olarak kendisinin bu görevi yapmadığı kanaatindeyiz. Ancak kâdı'l-kudâtları tanıttığımız kısımda kendisinin bu unvanı taşıdığına dair rivayetler olması sebebiyle hakkında kısa bilgi verilmiştir.

1.6. Kâdı'l-kudâtların Seçim, Atama ve Azilleri

Kâdı'l-kudâtlık kurumunun teşekkül ettiği dönemde Abbâsî devleti kurumsallaşma sürecini devam ettirmekteydi. Bu nedenle, kurumu yönetecek kâdı'l-kudâtların seçiminde, sınırları çok net belirlenmiş kriterlerin bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun gerekçelerinden en başta geleni, devletin yönetiminin tek kişinin sorumluluğunda olmasıdır. Bu açıdan halife, kendi çalışacağı görevlileri seçme, atama ya da azletme noktasında tek yetkilidir. Dönem dönem devlet görevlilerinin, hanedan üyelerinin tasallutu altına girmiş olmalarına rağmen, halife onay vermeden kimsenin ne ataması ne de azli yapılabilmıştır. Bu noktada tek yetkili, yine halifenin kendisi olmuştur.

Kâdı'l-kudâtların atanmasında belli bir ölçüt olmamasına rağmen yine de bir hiyerarşi bulunmaktadır. Buna göre, kâdı'l-kudâtların önemli bir kısmı doğrudan değil, devletin farklı şehirlerinde kadılık görevi yaptıktan sonra bu makama atanmışlardır. Kâdı'l-kudât olmadan önceki son görev yerleri genellikle Bağdâd'ın doğu ya da batı yakasının kadılığı olmuştur. Bu durum, devletin adalet teşkilatının zirvesine giden yolda bir hiyerarşinin varlığını göstermektedir. Halife, keyfî bir şekilde değil, ilmî açıdan temayüz etmiş, ayrıca idarî tecrübesi olan kişiler arasından bu makama atama yapmıştır. Genellikle halife bu şekilde atama yapmayı benimsemiş, ancak bazı dönemlerde devletin, dolayısıyla kendisinin siyasî gücüyle

¹³¹ Furat, "Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar", ss. 107-117.

alakalı olarak farklı tercihler yapmak zorunda kalmıştır. Büveyhîler'in hâkim olduğu ve devlet idaresinin sembolik olarak halifenin elinde kaldığı dönem buna bir örnektir.

Bu bilgiler ışığında şunu söyleyebiliriz ki halifeler bu atamaları kendi yakın çevrelerinden yapmışlardır. Ancak bu durum, atanan kişinin ehliyetsiz, liyakatsiz olduğu anlamına da gelmemektedir. Öncelikle bu makama atanacak kişinin en azından kadılık görevini yapacak seviyede olması gerekmektedir. Zaten atanan kâdı'l-kudâtlara bakıldığında neredeyse tamamının kadılardan seçilerek atandığı görülmektedir. Ayrıca atanan kâdı'l-kudâtların atama menşûrları halifenin izniyle şehrin en büyük mescidinde okunmuştur.¹³²

Kâdı'l-kudâtların atandığı makam itibariyle âlim ya da fakihlerin en üstünü olduğunu söylemek zordur. Böyle bir kriter belirlenerek takip edilmediğinden atanan bazı kâdı'l-kudâtların ilmî yeterliklerinin zayıf olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. Özellikle halifenin yakın çevresinde yer alan âlimlerden atanması normal karşılanmalıdır. Çünkü her konuda tek yetkili bir kişinin, yapacağı işlerde kendisiyle hemfikir olmayan bir kimseyle çalışması zor görünmektedir ki böyle bir durum söz konusu olduğunda halife derhal azil yetkisini kullanmaktadır.

Halifelerin, kendilerine fikren yakın olmayan kâdı'l-kudâtları azletmelerinin örnekleri, daha ilk dönemlerde görülmektedir. Halife Me'mûn, önce Yahya b. Eksem'i kâdı'l-kudât olarak atamış ancak daha sonra onu azlederek yerine Ahmed b. Ebî Düâd'ı getirmiştir. Bu azletme ve atamanın asıl sebebi daha sonra ortaya çıkmış ve Ahmed b. Ebî Düâd, İslâm tarihine "Mihne Dönemi" olarak geçen sürecin yürütülmesinde söz sahibi olmuştur. Yahya b. Eksem'in ideolojik yönü, halifenin uygulamak istediği süreçle paralellik göstermemektedir. Uzun süre ve etkili bir şekilde görevini sürdürmüş olan Ahmed b. Ebî Düâd, rahatsızlanarak görevi oğluna devretmiş, oğlunun da kâdı'l-kudâtlıktan azledilmesiyle bu dönem sona ermiştir. Halifeyle birlikte fikrî ortam da değişmiş ve Yahya b. Eksem bu makama tekrar atanmıştır. Bu süreçteki atama ve aziller, halifelerin, kendilerine yakın olan kişileri, devletin üst kademesindeki görevlere atadıklarını göstermektedir.

¹³² Sübkî, Tâcü'd-dîn Ali b. Abdilkâfi (771/1369), *Tabakâtü's-Şâfiyye el-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed Hulv, Dâru İhyâ-i Kütübi'l-Arabiyye, basım yeri yok, 1993, VIII, 187.

Halife Mütevekkil, kendisiyle aynı görüşü benimsemeyen kâdı'l-kudâtı görevinden azlederek yukarıdaki iddiamızı destekleyen bir icraata imza atmıştır. Halife, mihne dönemini sona erdirdiğinde bunun bir sembolü olarak gördüğü, Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden Ahmed b. Ebî Düâd'ı ve bir nevi vekâleten görevi yürüten oğlunu azlederek yerine Yahya b. Eksem'i getirmiştir.¹³³

Abbâsî devletinde, kâdı'l-kudâtların atanmalarında hiyerarşik bir anlayışın olduğunu ve çoğunlukla Bağdâd kadılarında atandığını yukarıda ifade etmiştik. Abbâsî döneminde görev yapmış kâdı'l-kudâtların biyografilerine bakıldığında, bunun örneklerinin çokluğu görülecektir. Ancak şu bir gerçektir ki, Bağdâd'a atanan kadıların ilk görev yeri burası değildir. Devletin başka şehirlerinde kadılık görevini başarıyla yerine getirmiş isimler terfi ettirilmiş ve bir kadı için bu görevi yürüteceği en kıdemli şehir olarak başkent Bağdâd belirlenmiştir. Bu durumun istisnası Sâmerâ şehrinin Abbâsîlere başkent olduğu dönemdir. Bu dönemde kâdı'l-kudât, devletin resmen başkenti olan Sâmerâ şehrinde oturmuştur.¹³⁴ Bağdâd'ın batı ve doğu yakasına atanan kadılar bu süreçte halife ile daha yakın ilişkiler kurmuş ve onun yakın çevresine dâhil olmuşlardır. Tabii ki Bağdâd şehrine, Abbâsîlerin başkenti olması hasebiyle, atanan kadılar da ilmî anlamda temayüz etmiş kişilerden seçilmekteydi. Yani bir yönüyle Bağdâd kadısı, hiyerarşik olarak kâdı'l-kudâtın arkasından geliyordu.

Bu örneklerin yanında, kâdı'l-kudât atamalarında özel durumlarla da karşılaşmaktadır. Bazı ailelerin, ilmî yeterlikleri yanında –modern tabirle- lobileri de güçlü idi. Bu nüfuzu kullanan aileler kâdı'l-kudât atamalarında öne çıkmışlardı. Bunlardan ilki ve belki de en öne çıkanı İbn Ebi'ş-Şevârib ailesidir. Bu aileden kırkın üzerinde kadı atanmasının yanında sekiz isim de kâdı'l-kudât olarak atanmıştır. Bu aileden başka Dâmegâni, Ezdî ve Zeynebî ailelerinden de kadı ve kâdı'l-kudâtlar atanmıştır.

¹³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 293; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 250; Mahmut Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 212.

¹³⁴ Safedî, Ebü's-Safâ Salahuddîn Halîl (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Dâru İhyâi't-Türâs, thk. Ahmed Arnavut, Beyrut, 2000, IX, 57.

Devletin vezirlik gibi diğer kademelerinde de kâdı'l-kudât ailelerine benzer örnekler bulunmaktadır ki en göze çarpanı Bermekîler'dir. Bu ve benzeri örnekler bize, halifelerin kendisine yakın hissettiği ailelerden, üst düzey atamalar yaptıklarını göstermektedir.

Abbâsî devletinin siyasî gücünün zayıfladığı dönemlerde, doğal olarak, bürokratik hâkimiyetinin de zayıfladığı görülmektedir. Devletin gücünün son derece zayıf olduğu bu dönemlerde halifeler ve devlet üzerinde hâkimiyet kurmuş olan bazı hanedanlar ortaya çıkmış ve devletin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Bu konuda öne çıkan iki hanedan Büveyhîler ve Selçuklulardır. Bu iki hanedan devleti neredeyse teslim almış; halifenin manevî gücünü kendisinde bırakırken, dünyevî yetkiyi tamamen ele geçirmişlerdir.

Bu dönemde yapılan atamalar bu hâkim hanedanın onayı olmadan mümkün olmamıştır. Bu atamalara örnek olarak, Ebû Abdillah Muhammed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî el-Kebîr verilebilir. Kendisi çok iyi yetişmiş bir âlim olan bu kâdı'l-kudâtın atanması, Halife Kâim Biemrillâh'ın teklifi, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile Vezir Amîdü'l-Mülk el-Kündürî'nin onayı ile yapılmıştır. Kendisine yapılan vezirlik tekliflerini kabul etmeyen mezkûr kâdı'l-kudât otuz yılı aşkın bir süre görevinde kalmıştır.¹³⁵ Kaynaklarda yer alan rivayetlere göre bu kâdı'l-kudâtın atanmasında Hanefî mezhebine mensup ve bu mezhebin fıkıh anlayışı üzere yetişmiş olması önemli bir etkidir.¹³⁶ Mezhepsel ya da ideolojik tercihlere göre atamalar yapılması devletin yabancı olduğu bir anlayış değildir. Özellikle İslâm dünyasında ortaya çıkan ve mezhep taassubu üzerine bina edilmiş hareketlerle karşı karşıya kalan devlet yönetimi, özellikle işin merkezinde yer alan âlimlerle ilgili tasarruflarda bulunurken bu durumu göz ardı etmemiştir. Mezhep çekişmelerinin sadece bu etkiyle sınırlı kalmadığı da bilinen bir durumdur.

Kâdı'l-kudâtların atanmasında, daha önce belirttiğimiz gibi, devlet siyâseten zaafa düşmüş olsa da halifelerin onayı önemliydi. Bu duruma bir örnek olarak şu olay zikredilebilir: Büveyhî emîri Bahâüddevle (379-403/989-1012), Şerif Ebü'l-

¹³⁵ Cengiz Kallek, "Dâmeğânî", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 453.

¹³⁶ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 27.

Hüseyn b. Musa el-Alevî'yi, kâdî'l-kudâtlık, hac işleri ve mezâlim mahkemelerine bakmakla görevlendirdiğinde, onun İsnâ Aşeriyye İmâmiyesi'ne mensup olması sebebiyle Halife Kâdir bu görevlendirmeyi uygun bulmamıştır.¹³⁷ Bu davranışıyla, Büveyhîlere karşı çıkıp Abbâsî devletine itibarını yeniden kazandırma çabasına giren halife olarak bilinen Kâdir Billâh, Büveyhî emîri Bahâüddeve'nin sünnî kâdî'l-kudât yerine Şîî kâdî'l-kudât tayin etme isteğine de muhalefet etmiş, bunun üzerine Şîilere nakîb ünvanını taşıyan dinî bir reis tayin edilmiştir.¹³⁸

Kâdî'l-kudâtların atanmalarında uygulanan farklı bir yöntem de dikkate değerdir. Bu atama şeklinde, iktâ ya da iltizâm diye bilinen usulle bu makama sahip olan kişi yıllık belli bir ücret vererek, bir nevi o makamı kiralamaktadır. Bu şekilde yapılmış atamaların örnekleri birden fazladır. Her ne kadar adalet kurumunun tabiatıyla uyuşmuyor olsa da muhtemelen devletin içerisinde bulunduğu otorite boşluğu böylesi bir atanma şekline müsaade etmiştir. Vezir İbnü'l-Fürat, hem Ebû Ömer'in, hem de onun vefatından sonra oğlunun kâdî'l-kudât olarak atanması karşılığında iki yüz bin dinar istemiştir. Bununla birlikte, 350/961 yılında Büveyhî emîri Muizzüddeve'nin önerdiği isim olan Ebü'l-Abbâs İbn Ebi's-Şevârib, Halife Mutî' Lillâh tarafından reddedilmesine rağmen Büveyhî emiri Muizzüddeve'nin hazinesine yıllık iki yüz bin dirhem ödemek suretiyle makamı elde etmiştir.¹³⁹ Ancak, Mutî' tarafından huzura bile kabul edilmeyen İbn Ebi's-Şevârib, aylık 20.000 dirhem karşılığında şehrin hisbe ve şurta teşkilatlarını ihaleye çıkarmışsa da¹⁴⁰ bu görevinden yaklaşık iki yıl sonra azledilmiştir.¹⁴¹

Halifelerin kâdî'l-kudât atamalarında, dönemin mezhepsel temayülleri de etkili olmuştur. Daha önce zikredilen Ahmed b. Ebî Düâd örneği bu duruma belki de ilk örnektir. Bunun yanında ilk kâdî'l-kudâtların tamamının Hanefî mezhebinden olması tesadüf sayılamaz. Halifeler ilmî ortamın temayüllerini ve hâkim zihniyetin

¹³⁷ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 244.

¹³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, 85; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâdir Billah", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 127,128.

¹³⁹ İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed (421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, 2. baskı, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî, Surûş, Tahran, 2000, VI, 231; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 288; Safiyye Saâde, *Mansıbu Kâdî'l-kudât*, s. 95-96.

¹⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 231.

¹⁴¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 238.

bu konudaki yönlendirmelerini göz önünde bulundurmak zorunda kalmışlardır. Örneğin Hanefî kâdı'l-kudâtın dışında, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerine mensup isimlerden ilk atanan kâdı'l-kudât, III/X. yüzyılın ortalarında.¹⁴² Ayrıca Büveyhîler'in Bağdâd hâkimiyetlerinin bitiminden kısa bir süre sonra vefat eden kâdı'l-kudât İbn Mâkûlâ, Şâfiî mezhebine mensuptu. Onun vefat ettiği tarihlerde Selçuklular Bağdâd'a hâkim olmuşlardı. Şâfiî mezhebine mensup olan Kâdı'l-kudât İbn Mâkûlâ için kaynaklarda Halife Kâim Biemrillâh'ın, kadılık vazifesi açısından iyi, nazik bir kimse olduğu ancak ilmî açıdan cahil, boş bir kimse olduğunu söylediği aktarılmaktadır.¹⁴³ Bu sözleriyle, Şâfiî mezhebine mensup olan Kâdı'l-kudât İbn Mâkûlâ'yı kötüleyen halife, taassup derecesinde Hanefî mezhebine bağlı olan Selçuklu veziri Kündürî'yle yakınlık kurmak istemiştir. Çünkü Selçuklu veziri Kündürî, Bağdâd üzerinde etkili ve yetkili bir görevliydi. Bu isimle yakınlığı tesis edebilmek için o dönemde Hanefîlerin önde gelen isimlerinden olan Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî'nin kâdı'l-kudâtlık makamına atanmasını sağlamıştır.¹⁴⁴

Buraya kadar verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere kâdı'l-kudâtın atanmalarında belirlenmiş kıstaslar bulunmamaktadır. Bununla birlikte azledilmeleri açısından da farklı örnekler mevcuttur. Bir kâdı'l-kudâtın neye göre azledileceği de kesin olarak belirlenmiş değildir. Çünkü bazı örneklerde halifenin vefatıyla birlikte, bazı örneklerde ise yapmış oldukları yanlış işler nedeniyle azledilmişlerdi. Hatta halifenin siyasî, ideolojik tercihlerinin bir sonucu olarak azledilmiş olan kâdı'l-kudâtlar da mevcuttur.

Kâdı'l-kudâtlar azledildiklerinde, atadıkları kadılar da azledilmiştir. Bazı durumlarda azledilenlerin yerine atanmış olan kâdı'l-kudâtlar bu kadılarla çalışmaya devam etmişlerdi. Ancak bu şekilde azledilerek görevlerinden uzak kalmış kadılar da

¹⁴² Mâlikî mezhebine mensup olan Ebû Ömer 284/897 ya da 317/929 yılında; Şâfiî mezhebine mensup olan Ebû's-Sâib Utbe ise 328/940 yılında kâdıl-kudâtlık makamına atanmışlardır. Bu atamalarla ilgili daha geniş bilgi çalışmamızda ilgili kâdı'l-kudâtın biyografilerinin verildiği bölümde zikredilmiştir.

¹⁴³ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 27.

¹⁴⁴ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 27.

mevcuttur.¹⁴⁵ Öyle anlaşılmaktadır ki sistem daha çok kâdı'l-kudâtların görev süreleriyle ilgilidir.

1.7. Kâdı'l-kudâtların Yetki ve Sorumlulukları

Devletin adlî teşkilat yöneticisi olan kâdı'l-kudâtların yetki ve sorumlulukları denilince ilk akla gelen, adalet sisteminin sağlıklı bir şekilde yürütülmesidir. Bununla birlikte kâdı'l-kudâtlar, halifelere yakın bir konumda bulunmuş olmaları sebebiyle farklı görevler de almışlardır. Kâdı'l-kudâtların yetki ve sorumluluklarının sınırları belirlenmiş değildir. Bunun en temel sebeplerinden birisi bu kurumun tesis edildiği ilk zamanlarda kurumsal bir anlayış yansıtmasıdır. Yetkileri açısından ilk akla gelen kadıların atanma, azil ve denetimleri olsa da bu alanlarda tam yetkili oldukları söylenemez. Bu durum ilk zamanlar için söz konusu olmakla beraber daha sonraki dönemlerde kurumsallaşma tamamlanmış ve yetkileri daha belirgin bir kurum ortaya çıkmıştır.

Halifelerin güveninin bir sonucu olarak kâdı'l-kudâtlar, halifenin yakın danışmanlarından kabul edilmektedir. Bu yüzden bazı halifeler sefere çıkarken dahi kâdı'l-kudâtları yanlarında götürmüşlerdir. Hârûnürreşîd'in hilâfeti esnasında bu makamda bulunan Ebû Yusuf ve Ali b. Zıbyân'ı bazı seferlere beraberinde götürdüğü kaynaklarda zikredilmektedir. Muhtemelen sair konularda kendilerine danışmak ve orduda meydana gelebilecek problemlerin çözümünde yardımına başvurmak üzere kâdı'l-kudâtları sefere götürmekteydi. Bu vesileyle halife ile birlikte sefere çıkan Ali b. Zıbyân, öldüğünde Horasan'da Hârûnürreşîd ile beraberdi.¹⁴⁶ Aynı şekilde Kâdı'l-kudât Yahya b. Eksem de Halife Me'mûn'un seferlerine iştirak ederdi. Bununla birlikte aksi bazı iddialar olsa da, Me'mûn'un Yahya b. Eksem'i hem vezir hem de kâdı'l-kudât olarak görevlendirdiğine dair rivayetlere de rastlanmaktadır.¹⁴⁷ Bu durum, halifelerin kâdı'l-kudâtlar ile ilgili düşüncelerine de ışık tutmaktadır.

¹⁴⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VIII, 137.

¹⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 445; Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 123.

¹⁴⁷ Muhammed Hudari Bek, *Muhadarât Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsiyye)*, Dâru'l-Maârif, Beyrut, ts., s. 258.

Halifeler nezdinde kâdı'l-kudâtlar, askerî görevler de üstlenmişlerdir. Yahya b. Eksem 215/830 senesinde Şam tarafına, 217/832 senesinde Mısır'a, 216/832 senesinde Rum beldeleri üzerine düzenlediği seferlere giderken Me'mûn'la beraberdi.¹⁴⁸ Bununla birlikte Yahya b. Eksem, Me'mûn döneminde askerlerin başında komutan olarak Bizans'a karşı düzenlenen seferlere katılmıştır.¹⁴⁹ Ayrıca Me'mûn, 216/832 yılında Tuvana üzerine Yahya b. Eksem komutasında bir birlik göndermiştir.¹⁵⁰

Halife Razî 327/939 yılında Nâsıru'd-devle ile çarpışmaya gittiğinde Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hüseyin Ömer b. Muhammed b. Yusuf; Halife Râşid Musul seferine gittiğinde ise Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî halifelere eşlik etmiştir.¹⁵¹

Kâdı'l-kudâtlar bazı dönemlerde halifelerin elçisi olarak diğer devlet adamlarına gönderilmişlerdi. Yahya b. Eksem, 214/829 yılında Dinever'de bulunan Abdullah b. Tâhir'e, valilik makamına atandığı haberiyle elçi olarak gönderilmiş¹⁵² ve onun Horasan valiliğine tayinine aracılık etmiştir.¹⁵³

Yine bir başka Kâdı'l-kudât (veya akda'l-kudât)¹⁵⁴ Mâverdî, Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderilmiş ve onun yanında bir yıl kalmıştı. Dönüşünde Tuğrul Bey'in halifeye itaatkâr ve emirlerine hürmetkâr olduğunu bildirmişti.¹⁵⁵ Mâverdî, Kâim Biemrillâh tarafından, adına biat almak üzere Ebû Kalicar'a gönderilmiştir.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, VI, 173; Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 123; Şükrü Özen, "Yahya b. Eksem", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 250.

¹⁴⁹ Kasım Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, 2. baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013, s. 105.

¹⁵⁰ Ezdî, Ebû Zekeriyâ Yezid b. Muhammed b. İyas (334/946), *Târîhu'l-Mevsil*, thk. Ali Habibe, Lecnetü'l-İhyâi't-Türasi'l-İslâmî, Kahire, 1967, s. 405.

¹⁵¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 189; XII, 225; Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 124.

¹⁵² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 421.

¹⁵³ Özen, "Yahya b. Eksem", *DİA*, XLIII, 250.

¹⁵⁴ *Tabakâtü's-Şâfiyye* isimli eserin müellifi Sübkî, bu unvan ile ilgili olarak kısa bir bilgi vermiştir. Sübkî, bu unvanın, kâdı'l-kudât anlamında da kullanıldığını ancak, "kâdı'l-kudât" unvanının belagat açısından daha güzel olduğunu, diğer taraftan bunun fiilî bir durumu kapsamadığını da belirtmiş, ıstılahâ göre ele alındığında, "kâdı'l-kudât" kavramının "akda'l-kudât kavramından daha kapsamlı olduğu sonucuna varmıştır. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 228.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 398; Abdülkerim Özaydın, "Kâim Biemrillâh" *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 210.

¹⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 750;

Kâdı'l-kudâtlar farklı dönemlerde alışılmışın dışında bazı görevleri de yerine getirmişlerdi. Bu görevlerden birisi de hac emîrliğidir. Hac emîrliği Müslümanlara haccın farz kılındığı ilk yıldan itibaren uygulanmaktaydı ve ilk hac emiri olarak Hz. Ebû Bekir görev yapmıştı.¹⁵⁷ Sonrasında bu görev genellikle halifelerin yakınlarına ya da veliahtlara verilmişti. Bu görevin kâdı'l-kudâta verilmesi ender durumlardandır. Bu önemli görev, 412/1021 yılında Kâdı'l-kudât Ebû Muhammed en-Nasûhî tarafından yerine getirilmiştir.¹⁵⁸

Kâdı'l-kudâtların devletin idarî yapısı içerisinde başka bir görevi de yeni atanan halifelerin adına biat almak,¹⁵⁹ biat törenlerinde hazır bulunarak görevle ilgili mazbatayı muhafaza ve ilan etmektir. Kâdı'l-kudâtlar, devletin idarî kadrosunda üst düzey bir memur olmaları sebebiyle halifelerin biat törenlerinde hazır bulunurlardı.¹⁶⁰ Kâdı'l-kudâtlar, sadece halifelerin değil, diğer devlet adamlarının göreve başlamaları için tertip edilen törenlerde de hazır bulunmuşlardır. Bunlardan birisi de Büveyhî emîri Şerefüddeve b. Adudüddeve'nin cülûs törenidir. Bu törende, Kâdı'l-kudât Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed b. Ma'rûf da hazır bulunmuştur.¹⁶¹

Kâdı'l-kudâtlar üstlendikleri görevlerin yanı sıra halifelerin atanmaları için gerekli olan mazbataların muhafazasını da üstlenmişlerdir. 317/929 yılında Halife Muktedir'e karşı bir darbe girişimi yapılmış ve yerine Kâhir Billâh'a biat edilmişti. Muktedir'in azledilmesine dair yazılan mazbata Ebû Ömer'e teslim edilmiş, ancak Ebû Ömer bu mazbatayı saklayarak çoğunluğun yeni halife Kâhir Billâh'a biatını engellemiştir. Her ne kadar Vezir İbn Mukle yeni halifenin göreve başlamasını valilere bildirdiyse de Ebû Ömer'in ilgili mazbatayı saklaması, devrik halife Muktedir'in yeniden hilâfete geçmesine zemin hazırlamıştır. Bu olaylar esnasında Ebû Ömer'in kâdı'l-kudât olarak görev yapmakta olduğunu bildiren kaynaklar varsa

¹⁵⁷ İbn Hişam, *es-Sîre*, IV, 188.(IV, 767); İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, III, 197.

¹⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 11; Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 118.

¹⁵⁹ Abdülkerim Özaydın, "Müstâin-Billah", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 113.

¹⁶⁰ Abdülkerim Özaydın, "Müstazhir-Billah", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 127; Murat Öztürk, "Zâhir-Biemrillâh", *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 92; Abdülkerim Özaydın, "Müstekfi-Billah", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 139.

¹⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 305; Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 124.

da¹⁶² onun bu esnada kadı olarak görev yapmakta olduğunu ve bu davranışından memnun olan Halife Muktedir tarafından kâdı'l-kudât olarak atandığını bildiren rivayetler de vardır.¹⁶³ Bu olaydan daha önce Ebû Ömer, bir darbe sonucu hilâfeti ele geçiren Abdullah b. Mu'tez'e biat etmesi sebebiyle Halife Muktedir tarafından cezalandırılmış ve görevinden azledilmişti.¹⁶⁴

Kâdı'l-kudâtların, devlete karşı işlenen suçlarla ilgili tahkikatları yürüten komisyonlarda görev aldığına dair bilgiler de bize ulaşmaktadır. Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd'ın da içinde bulunduğu heyet tarafından Afşin¹⁶⁵ ve Mâzyâr¹⁶⁶ yüzleştirilerek aralarında ayaklanma çıkarılması konusunda bir anlaşma yapip yapmadıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁷

Kâdı'l-kudâtların, devletlerarası bazı işlerde etkin görev aldıkları da görülmektedir. 241/855 yılında, Tarsus'ta, Kâdı'l-kudât Ca'fer b. Abdilvâhid'in huzurunda halifenin bu konudaki iznine dayanılarak Müslümanlar ile Bizanslılar arasında esir değişimi yapılmış, halife tarafından bu iş için, daha sonra kâdı'l-kudâtlık makamına atanmış olan İbn Ebi's-Şevârib de görevlendirilmiştir.¹⁶⁸

Kâdı'l-kudâtlar, buldukları makamın manevî sorumluluğunu da göz ardı etmemişlerdir. Örneğin Ebû Yusuf'un bu manevî sorumluluktan Allah Teâlâ'ya sığınarak abartılı bir ifadeyle günde 200 rekât nafîle namaz kıldığı aktarılmaktadır.¹⁶⁹

Kâdı'l-kudâtların yetkileri Abbâsîlerin son dönemlerine doğru biraz daha genişlemiştir. Bunun sebebi, farklı vesilelerle üzerinde durduğumuz, kâdı'l-kudâtlığın kurumsallaşması ile ilgilidir. Nikâh ve vakıflarla ilgili görevlere daha

¹⁶² İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI, 69; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâhir Billâh", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 172.

¹⁶³ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XIII, 280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 202; İhsan Arslan, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, Okur Akademi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 136-137.

¹⁶⁴ Arslan, *Abbâsîler*, s. 135.

¹⁶⁵ Abbâsî halifeleri Me'mûn ve Mu'tasım'ın meşhur Türk kumandanı. Hakkı Dursun Yıldız, "Afşin, Haydar b. Kâvûs", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 441-442.

¹⁶⁶ Taberistan'da hüküm süren Kârinîler hânedanı hükümdarı. Ahmet Güner, "Mâzyâr b. Kârin", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 198-199.

¹⁶⁷ Taberî, *Târîh*, IX, 109; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 65, 67; Hasan Kurt, *Türk İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002, s. 87.

¹⁶⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 543.

¹⁶⁹ Kureşî, Abdülkâdir b. Ebi'l-Vefâ (775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, 2. baskı, thk. Abdülfettâh Muhammed, Dâru Hicr, basım yeri yok, 1993, III, 169.

erken dönemlerde fazla rastlanmazken, daha sonraki dönemlerde görev yapan kâdı'l-kudâtların, bu gibi işler için bazı kadıları görevlendirdikleri görülmektedir. Örneğin, Kâdı'l-kudât Abdurrahman b. Mukbil, nikâh ve boşanma işleri için Kadı Muhammed b. Ali b. Nasr'ı;¹⁷⁰ Kâdı'l-kudât Kâsım b. Yahya eş-Şehrezûrî, yine aynı görevler için Muhammed b. Abdilmuhassin'i görevlendirmiş, ayrıca bu görevlerine ilaveten bir kaç vakfın sorumluluğunu da yüklemiştir.¹⁷¹ Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Hüseyin, Yusuf b. Abdurrahman'ı, hisbe ve vakıflardan sorumlu olarak tayin etmiş, ancak bir süre sonra azletmiştir.¹⁷² Vakıflarla ilgili görevler kâdı'l-kudâtların sorumlulukları arasındadır. Örneğin, Abdurrahman b. Mukbil, vakıflara nezaret görevinden, 633/1236 yılında azledilmiştir.¹⁷³

Kâdı'l-kudâtların yetkileri arasında, medreselerde görev yapan müderrislerle ilgili tasarruflarda bulunmak da zikredilebilir. Buna bir örnek olarak, Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Hüseyin, "talâk-ı selâse" ile ilgili bir fetvasından dolayı kızdığı Ebü'n-Necm Muhammed b. Kâsım'ı, Nizâmiye medresesindeki görevinden azletmiş, ancak bu müderris, daha sonraki dönemlerde göreve gelen Kâdı'l-kudât Nasr b. Abdurrezzâk tarafından görevine iâde edilmiştir.¹⁷⁴

1.7.1. Kadılarla İlgili İcraatları

Kadılar, merkezde bulunan kâdı'l-kudâtların nâibi sayılmakla birlikte, onların birer vekiliydiler. Dolayısıyla, kadılarla ilgili tasarruflar kâdı'l-kudâtın elinde bulunuyordu. İslâm tarihinde ilk defa kâdı'l-kudât olarak atanan Ebû Yusuf, aşağıda ismi geçen kadıların atamalarını yapmıştı:

Yahya b. İmrân, Fâris'e,

Nasr ez-Zühalî, Rey'e,

el-'Alâ b. Harun, Enbâr'a,

¹⁷⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 276; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 112.

¹⁷¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 23.

¹⁷² Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXIX, 105.

¹⁷³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 171; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 187.

¹⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 143.

Abdurrahman b. Müshir, Ehvâz'a.¹⁷⁵

Kâdı'l-kudât olarak görev yaptığı dönemde, tüm kadıların atamaları Ebû Yusuf tarafından yapılmadığı gibi sonraki dönemlerde de halife, kadı atamalarında yetki sahibi olmaya devam etmiştir.¹⁷⁶ Buna örnek olarak, 241/855 yılında Halife Mütevekkil'in, Ca'fer Ebû Hassân ez-Ziyâdî'yi Bağdad'ın doğu yakası kadılığına görevlendirilmesi gösterilebilir.¹⁷⁷

Kâdı'l-kudât Yahya b. Eksem, Hıbbân b. Bişr'i Bağdâd'ın doğu yakası kadılığına, Süvvâr b. Abdullah'ı ise batı yakası kadılığına tayin etmişti. Bu iki kadının tek gözlü olmaları sebebiyle İbn Ebî Düâd'ın arkadaşlarından birisi bu durumu eleştiren bir şiir söylemiştir.¹⁷⁸ Kadıların atanması ile ilgili bilgilere göre kâdı'l-kudâtlar bu noktada ehliyeti gözetmişlerdir.

Halife Vâsık ile İbn Ebî Düâd arasında geçen bir konuşmada kâdı'l-kudâtın, ehliyet sahibi olduğunu düşündüğü bir kadının atanması için çaba sarf ettiği, maddî tekliflerde bulunduğu, hatta kalkıp ayağına gittiği kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁷⁹

Bir diğer örnekte de halife, bir kadı ataması konusunda Kâdı'l-kudât Ca'fer b. Abdilvâhid'e bir emir göndermiş ve bu emir doğrultusunda İsmail b. İshâk Bağdâd'ın güney yakasının kadılığına atanmıştır.¹⁸⁰ Anlaşıldığına göre kadıların atanması ile ilgili yetki kâdı'l-kudâtlara tevdi edilmesine rağmen halife zaman zaman duruma müdahil olmuştur. Hatta halifenin dışında bazı isimlerin de bu sürece dâhil olduğu zikredilmektedir.¹⁸¹ Halife Vâsık, Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd'a, vefat eden kadı Abdullah b. Tâhir'in yerine oğlu Tâhir'i atamasını emretmiştir.¹⁸² İbn Ma'rûf tarafından şahitliği kabul edilen Ebû Amr Kâsım b. Ca'fer b. Abdilvâhid 377/987'de Basra kadılığına atanmış ve 414/1023'te vefat etmiştir.¹⁸³ Halifeler,

¹⁷⁵ Furat, "Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar", s. 112.

¹⁷⁶ Mansur Koçinkağ, "Hicrî İlk İki Asırda Irak'ta Görev Yapan Kadılar", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 17, 2017, s. 32.

¹⁷⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhira fî Mülûki Misr ve'l-Kâhira*, Kahire, 1381/1963, II, 304.

¹⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 530.

¹⁷⁹ Muhammed Ebû Zehra, *İmam Şâfiî*, çev. Osman Keskiöğlü, DİB Yayınları, Ankara, 1969, s. 121.

¹⁸⁰ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 346.

¹⁸¹ Şebârû, *Kâdı'l-kudât fî'l-İslâm*, s. 101.

¹⁸² İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 151.

¹⁸³ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 122.

kâdı'l-kudâtların varlığına rağmen kadıları atama ve azletme yetkisini ellerinde bulundurmışlardır. Halife Mütevekkil, 234/848 yılında, Ubeydullah b. Ahmed'i kazâ görevinden azlederek yerine Abdüsselâm b. Abdurrahman'ı da kadı olarak atamıştır.¹⁸⁴ Buna karşın Mütevekkil döneminde kâdı'l-kudâtlık makamında bulunan Ca'fer b. Abdilvâhid'in, Muhammed b. İsmail b. İbrahim'i Dimaşk'a kadı olarak atadığı kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁸⁵

Kâdı'l-kudâtlar, atadıkları kadıların bir kısmını daha önce farklı pozisyonlarda istihdam ettikten sonra bu görevlere atamışlardır. Kadılar, atanmalarından önce kâdı'l-kudâtların şahitliği ve kâtipliği gibi görevlerde bulunmuşlardır.¹⁸⁶ Dolayısıyla kadıların atanmasında, mümkün olduğu kadar bir hiyerarşi kurulmaya çalışılmıştır.

Kadıların görev sürelerinin, kâdı'l-kudâtların görev süreleriyle bağlantılı olması nedeniyle kâdı'l-kudâtlar azledildiğinde kadılar da azledilmiş olmaktadır.¹⁸⁷ Ancak kurumun işleyişinin devamlılığı açısından birçok kadı, kâdı'l-kudâtın izni dâhilinde görevine devam etmiştir. Örneğin, Kadı Ali b. Ahmed b. Muhammed et-Tenûhî, kâdı'l-kudâtlar Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydillah, Ebü'l-Abbâs İbn Ebi's-Şevârib ve Ebû Bişr Ömer b. Eksem'in döneminde farklı bölgelerde kadı olarak görev yapmıştır.¹⁸⁸ Ancak bu şekilde azledilerek görevlerinden uzak kalmış kadılar da mevcuttur.¹⁸⁹

Kâdı'l-kudâtlar, kadıları, kazâ göreviyle görevlendirdikleri gibi eğitim faaliyetlerinde de görevlendirmişlerdir. Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî, hadis ilminde önemli bir mesafe kat etmiş olan Ebû Mansûr Muhammed b. Hüseyin'i Ğıyâsiyye Medresesi'nin müderrisliğine görevlendirmişti. Daha sonra Hemedan'a

¹⁸⁴ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 208.

¹⁸⁵ İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Umrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995, LII, 47.

¹⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 139.

¹⁸⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 139.

¹⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 589.

¹⁸⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VIII, 137.

giderek *Sahîh-i Buhârî* dersleri vermeye devam eden Ebû Mansûr, Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî tarafından bu bölgenin kadılığına atanmıştır.¹⁹⁰

1.7.2. Kâdı'l-kudâtların Baktığı Davalar

Kâdı'l-kudâtlar, öncelikle, adlî, bürokratik iş ve işlemleri yürütmekten sorumlu devlet görevlileridir. Kendilerine tanımlanmış görev alanları bakımından sürekli bir mahkeme yönetmemelerine rağmen kendilerine havale edilen davalara bakmışlardır. Çünkü kâdı'l-kudâtların tek işleri mahkemeler değildi. Onlar, yerine göre halifenin danışmanı, yerine göre elçisi, yerine göre de istişare meclisinin önemli bir üyesiydi.

Diğer taraftan kadılar, yetki bakımından kâdı'l-kudâtın vekili/nâibi olarak görev yapmaktaydı. Asıl olarak devlet başkanı sıfatıyla halifede bulunan yargı yetkisi, ondan kâdı'l-kudâta, kâdı'l-kudâtlardan da kadılara aktarılmaktaydı. Dolayısıyla kadılar, kâdı'l-kudâtların yerine bu görevi yürüten görevlilerdi.

Kurumun henüz sistemli bir hale gelmediği bir dönemde bu görevi yerine getirmiş olan Ali b. Zıbyân, Hârûnürreşîd tarafından önce Bağdâd'ın doğu kısmına, sonra da kâdı'l-kudâtlık makamına görevlendirildiğinde mescidde oturur ve burada hüküm verirdi. Bir taraftan kâdı'l-kudâtlık görevini yürütürken diğer taraftan normal bir kadı gibi davalara da bakmaktaydı. Kurumun hiyerarşik açıdan daha düzenli hale geldiği dönemlerde kâdı'l-kudâtlar mahkeme işleriyle daha az ilgilenmişlerdir.

Ahmed b. Ebî Düâd'ın, Afşin'i yargılayan heyette hazır bulunması ve hapsedilmesine hükmetmesi de kâdı'l-kudâtların ne tür davalara baktıkları hakkında fikir verebilmektedir.¹⁹¹ Bu görüşü destekleyen bir diğer örnek de kaynaklarımızda yer almaktadır. Halife Vâsık'a başkaldırı hazırlığında olan Ahmed b. Nasr yakalanarak beraberindeki arkadaşlarıyla birlikte sorgulanacakları bir meclis oluşturulmuştu. Bu mecliste Ahmed b. Ebî Düâd da hazır bulunuyordu. Ahmed b.

¹⁹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 143.

¹⁹¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 123; Muhammed Hudari Bek, *Târîhu'l-Ümami'l-İslâmiyye*, s. 237-240.

Ebî Düâd, Vâsik'ın vermiş olduğu öldürme emrini tekrar düşünmesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunmuş ancak halifeyi ikna edememiştir.¹⁹²

Kâdî'l-kudâtın baktıkları davalara bir örnek olarak şu olay yeri gelmişken zikredilebilir: Ömer b. Eksem'den rivayet edildiğine göre, Ebû Ömer'e bir grup gelmiş ve vefat eden yakınlarının vefatının tespitini ve mirasının pay edilmesini istemişlerdi. Ayrıca bu iş için elli dinar ücret vereceklerini de garanti etmişlerdi. Kadı, o şahsın vefatını (iki şahitle birlikte) tespit edip malı sayınca, müracaat eden grup bu işte bir haksızlık olduğunu ifade etmişti. Bunun üzerine kadı kendisini vekil tayin ettiklerini ve kendisinin de bunun gereğini yaptığını söylemiştir.¹⁹³

Başka bir hüküm meclisinde kâdî'l-kudâtın da içerisinde bulunduğu olayda, fitne korkusuyla sûfilerden bir grup insan hapsedilmişti. Bunların durumlarını görüşmek için bir heyet toplanmıştı ki, bu heyetin içerisinde Kâdî'l-kudât Ebû's-Sâib, kadılardan bir grup, şahitler ve fakîhler de bulunmaktaydı. Bu gibi meclislerde en önde yer alan kişi genellikle kâdî'l-kudât olurdu. Bu açıdan kendisi saygın ve güvenilir bir durumdaydı.¹⁹⁴

Hallâc'ın zındık olduğu ve katlinin vacip olduğuna dair fetvayı verenlerden birisi o esnada Bağdâd kadısı olarak görev yapan ve daha sonra kâdî'l-kudâtlık makamına atanmış olan Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf, diğeri de Ebû Ca'fer Ahmed b. İshâk b. Behlûl et-Tenûhî el-Enbârî'dir. Hallâc, Ebû Ömer'in fetvası doğrultusunda Muktedir döneminde idam edilmiştir.¹⁹⁵

1.7.3. Mezâlim Mahkemeleri ve Kâdî'l-kudâtlar

İlk örnekleri İslâm'ın ilk yıllarında da görülen mezâlim mahkemeleri,¹⁹⁶ devletin üst organlarının ilgilendiği ve genelde üst düzey davaların görüldüğü, halkın devlet görevlileri ile ilgili şikâyetlerinin değerlendirildiği mahkemelerdi. Hz. Peygamber'in ve kendisinden sonra İslâm devletinin idaresini ele alan halifelerin de

¹⁹² İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 166.

¹⁹³ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 221.

¹⁹⁴ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 144.

¹⁹⁵ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 163.

¹⁹⁶ Mezâlim mahkemeleri: İslâm devletlerinde en yüksek idarî-adli yargı ve denetleme kurumu. Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *DİA*, İstanbul, 2004, XXIX, 515-518.

benzer içerikli davalara baktığı kaynaklarda belirtilmektedir. Özellikle İslâm'ın adlî teşkilatının sistemli bir hale gelmesinde önemli katkıları olan Hz. Ömer, her hac döneminde İslâm devletinin farklı bölgelerindeki devlet görevlileriyle ilgili gelen şikâyetleri değerlendirerek gerekli durumlarda bu görevlileri cezalandırırdı. Bununla birlikte, devlet görevlilerinin devlet otoritesine karşı işledikleri suçların da bu mahkemelerde görüldüğü vâkîdir. Bu mahkemelerin başkanlığını genelde halifeler yapardı. Ancak bazı dönemlerde bu yetkisini devrettiği devlet görevlilerinden birisi de kâdı'l-kudâtlardır.

Mezâlim mahkemelerinin kapsamına giren konular, kadıların bakacağı davalardan daha önemli ve geniştir.¹⁹⁷ Mezâlim mahkemelerine Hulefâ-yi Râşidîn'den Mühtedî'ye kadar doğrudan halifeler bakmışlar, bazen de bu vazifeyi kadılara tevdi etmişlerdi.¹⁹⁸ Mezâlim mahkemelerinde yetkili olan isimlerin kâdı'l-kudât ya da kadılardan atandıkları görülmektedir. Bu açıdan devletin en üst yargı mekanizması olan bu mahkeme önemli bir fonksiyon icra etmiştir.

Abbâsîlerin ilk döneminde görev yapmış olan kâdı'l-kudâtlar Yahya b. Eksem ve Ahmed b. Ebî Düâd bu yetkiyi ellerinde bulundurmışlardır. Halife Me'mûn, Yahya b. Eksem'e; Mu'tasım da Ahmed b. Ebî Düâd'a bu görevi tevdi etmiştir.¹⁹⁹ Babası Ahmed b. Ebî Düâd'ın 233/847 yılında felç geçirmesinden sonra, halife tarafından kazâ ve mezâlim görevlerine atanan Ebü'l-Velîd'in yürütmüş olduğu mezâlim mahkemesi ile ilgili görev, 237/851 yılında Halife Mütevekkil tarafından, Yahya b. Eksem'e devredilmiştir.²⁰⁰ Bu tarihe kadar mezkûr görevleri yürüten Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ebî Düâd, önce mezâlim, sonra da kazâ görevinden azledilmiş; 239/853 yılında ise vefat etmiştir.²⁰¹

Mezâlim mahkemelerinde, genellikle üst düzey kişiler yargılandığı için karar verecek olan hâkimler de üst düzey kişilerden seçilirdi. Bu nedenle bazen halife veya vezirin bizzat kendisi, bazen onun nâibi konumunda olanlar veya kâdı'l-kudâtlar gibi

¹⁹⁷ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, s.105.

¹⁹⁸ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, s.105.

¹⁹⁹ Şulul, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, s.105.

²⁰⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 270.

²⁰¹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 300.

yetkililer bu iş için görevlendirilmişlerdi. Ancak genellikle kâdı'l-kudât görevinde olanlara kadılık görevi de verilmiştir. Bu durumda aynı kadı, hem mezâlime hem de diğer davalara bakabilirdi.

II. BÖLÜM

KÂDÎ'L-KUDÂTLARIN İDARÎ ve SOSYAL KONUMU

Kâdî'l-kudâtlar devlet bürokrasisi içerisinde önemli bir yer elde etmiş olmanın verdiği imkânlarla siyasî ve idarî alanda kendilerini gösterme fırsatı bulmuşlardır. Özellikle çalışmamıza konu edindiğimiz Abbâsî devletinin siyasî açıdan inişli çıkışlı bir grafik sergilemesi bu duruma kayda değer bir zemin oluşturmuştur. Devletin siyasî gücünün zayıflaması nedeniyle devletin başı olan halifenin de siyasî konumu zayıflamış, bürokratlar daha fazla güç kazanmıştır. Bu bürokratlar, dönemin fikrî, sosyal ve siyasî temayüllerine göre değişiklik arz etmiştir. Bu durumu açıklamak gerekirse, devletin siyasî gücünün yüksek olduğu dönemlerden birisi olan Me'mûn döneminde halifenin şahsından da kaynaklanan bir durum olarak âlim zümresi önemli bir ayrıcalık elde etmiştir. Ancak sonraki halifelerin ilim meclislerinden uzak olmalarının bir sonucu olarak âlimlerle birlikte askerî erkân da devlet içerisinde güç elde etmiştir. Askerî erkânın hâkim olduğu dönem biraz uzun sürmüş ve âlimler giderek bürokratik alandan uzaklaşmış, ancak kendi kişilikleriyle öne çıkan isimler bundan müstesna kalabilmiştir. Diğer taraftan Abbâsî devletinin siyasî gücünü kaybederek Büveyhî ve Selçuklu gibi başka devletlerin hegemonyasına girdikleri dönemde idarî ve siyasî ortamda yaşanan değişikliklerden kâdî'l-kudât da etkilenmiştir. Siyasî alandaki değişiklikler sadece idarî alanı etkilemekle kalmamış, mezhepsel temayülleri, dolayısıyla dinî ortamı da önemli ölçüde etkilemiştir.

Bu bölümde, kâdî'l-kudâtın, yukarıda açıklamalar çerçevesinde, devlet içerisinde idarî ve siyasî konumu izah edilmeye çalışılacaktır. Bu anlamda ilk olarak devletin başı olan halife ile kâdî'l-kudât ilişkileri ele alınacaktır.

2.1. Halife-Kâdî'l-kudât İlişkileri

Bu makamın ilk ortaya çıktığı dönemlerde kâdî'l-kudât, halifenin hukuk danışmanı gibi hareket etmiş ve bu durum uzun bir süre daha devam etmiştir. Bu nedenle halife ile kâdî'l-kudâtın yakın bir ilişki içerisinde olduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Halife-kâdî'l-kudât ilişkilerini açıklarken, göz önünde bulundurulması

gereken bir hususun hatırlatılmasında fayda vardır. Halifeler, devlet görevlilerinin önemli bir kısmını bizzat kendileri atadıkları için, atayacağı kişileri tanması ve onlar hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. Bu da halifelerin, bu kişilerle yakın ya da uzak bir ilişki içerisinde olması anlamına gelmektedir. Özellikle yakın çalışma içerisinde bulunacağı kâdı'l-kudât gibi görevlilerle, karşılıklı olarak bir güven ortamının olması önemlidir. Halife, devletin her kademesinde söz sahibi olması nedeniyle atadığı memurlar -özellikle üst düzey olanlar-, kendilerine şahsen güvendiği kimselerdi.

Yukarıda belirtildiği gibi, kâdı'l-kudâtlık makamının tesis edilmesinin sebeplerinden birisinin Hârûnürreşîd ile Ebû Yusuf'un aralarındaki güven ilişkisinin olduğu da savunulabilir. Hârûnürreşîd ile onun döneminin bir kısmında kâdı'l-kudâtlık görevini yürüten Ebû Yusuf, bu süre içerisinde uyumlu bir şekilde çalışmışlardır. Halife ve kâdı'l-kudâtın ilişkilerinin iyi oluşuna birçok örnek zikredilebilir. Örneğin Halife Hârûnürreşîd, Ebû Yusuf'un bir fetvasını beğendiği için kendisine yirmi kat elbise bağışlamıştır.²⁰² Onların anlaşamadığı ya da birbirlerine karşı iddialarda bulunduğu bir olay bilinmemektedir. Küçük anlaşmazlıklar olsa da kayda değer bir probleme rastlanmaz. Ancak burada önemli olan husus hangi tarafın fedakârlık yaptığıdır. Çünkü devletin yönetiliş biçimine bakıldığında halifenin karşısında durmak demek devlete isyan etmek anlamına gelmektedir. Ayrıca halifenin devletin atama ve azletme konusunda tek yetkili merci olduğu ve alt birimlerin ona niyabeten karar verdikleri ortadadır.

Asıl olan, halifeler ile devletin bir memuru olan kâdı'l-kudâtların iyi ilişkiler içerisinde olmalarıdır. Zaten aksi durumda en kolay yol kâdı'l-kudâtın halife tarafından mevcut görevinden azledilmesidir. Örneğin Kâdı'l-kudât Yahya b. Eksem, bu makamdan azledilmesinden bir süre sonra tekrar iade edilmiştir. Bunun görünen sebebi ise, Me'mûn'un, "Mihne Dönemi"ni başlattığında, adalet sisteminin başında, kendisi gibi düşünmeyen bir kimsenin varlığını istememesi olmalıdır. Ancak aynı

²⁰² Bu olayda Halife Hârûnürreşîd bir cariyesi ile ilgili bir meselede görüşüne başvurduğu ve meselenin Ebû Yusuf tarafından Halife'nin niyeti doğrultusunda çözüldüğü görülmektedir. Bu örnek bir yönüyle halifelere yakın olan kâdı'l-kudâtların onların istediği doğrultuda hüküm verdiklerini göstermektedir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 368-370; Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 155-160.

kâdî'l-kudât, bu sürecin sonunda Me'mûn'un aksi bir görüşe sahip olan Halife Mütevekkil tarafından görevine tekrar iade edilmiştir.

İslâm tarihinde ilk kez kâdî'l-kudât olarak göreve gelmiş olan Ebû Yusuf, 180/796 yılında Halife Hârûnürreşîd'in, bir ahdi üzere, Musul şehrine girerek orada bir kıyım yapacağı esnada, halkın bundan zarar görmemesi için ezan okutarak halifenin dikkatini çekmiş, şehrin neredeyse kan dökülmeden ele geçirilmesini sağlamıştır.²⁰³ Ayrıca Hârûnürreşîd, huzuruna getirilen bir zındıkla görüşmek ve onun durumunu hükme bağlamak üzere Kâdî'l-kudât Ebû Yusuf'u çağırarak, bu işin hallini ona havale etmiştir.²⁰⁴ Hârûnürreşîd döneminin kâdî'l-kudâtlarından olan Ebü'l-Bahterî'nin de isminin geçtiği bir rivayete göre, halife bir emanı geçersiz saymak istediğindeydi.²⁰⁵ Halife Hârûnürreşîd, Muhammed b. Hasan ve Ebü'l-Bahterî ile bir arada bulunduğu sırada bu eman belgesini göstererek bunun sıhhatini sordu. Muhammed b. Hasan, belgenin geçerli olduğunu söyledikten sonra halife bu belgeyi, aynı zamanda Kâdî'l-kudât olan Ebü'l-Bahterî'ye gösterdi. O da "Şu şu gerekçelerle geçersizdir" deyince – bir nevi halifenin arzusuna göre hüküm vermiş- halife, "Sen kâdî'l-kudâtsın, en iyisini bilirsin diyerek emanı yırtmıştır."²⁰⁶

Ebü'l-Bahterî ile Hârûnürreşîd'in genel olarak yakın bir ilişki içerisinde oldukları bilinen bir durum olmakla beraber, halifenin hoşuna gitmeyen davranışlarda da bulunmuştur. Bir defasında Halife Hârûnürreşîd'in yanına giren Ebü'l-Bahterî onu güvercin uçururken görmüştü. Hârûnürreşîd bununla ilgili bir

²⁰³ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, ss. 284-285.

²⁰⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 371.

²⁰⁵ Halife Mûsâ el-Hâdî döneminde gerçekleşen Fah savaşında canlarını kurtaran Abdullah b. Hasan'ın oğlu Yahya, Deylem bölgesine gelerek halktan biat almıştı. Bu durumu öğrenen Hârûnürreşîd, Yahya b. Abdillâh üzerine, kendi veziri ve Bermekî ailesi mensubu olan Fazl b. Yahya komutasında bir ordu göndererek bu işin sona erdirilmesini istemiş, ancak Fazl b. Yahya diplomatik yollarla durumun çözülmesini sağlayarak halifeden aldığı emannâme ile Yahya b. Abdillâh'ı teslim olmaya ikna etmişti. Ancak Yahya'nın tekrar böylesi bir girişimde bulunması ihtimali üzerinde duran Hârûnürreşîd, verdiği emanı yok sayarak Yahya'yı hapsetti. O dönemde Halife'nin güvendiği en önemli isimler olan Bermekîler kendi ailelerinin bir mensubu aracılığıyla verilmiş bir emanın yok sayılmasına çok içerlediler ve Halife'nin yaptığını yanlış gördüklerinden Yahya b. Abdillâh'ın hapisten kaçmasına yardım ettiler. Halife ise bu durumdan hoşlanmamış ve bir süre sonra Yahya b. Abdillâh'ı tekrar tutuklatarak öldürtmüş, ilerleyen zamanlarda vukû bulan Bermekîlerin tasfiyesinin gerekçeleri içerisinde bu olayı da saymıştır. Yukarıdaki bölümde bahsedilen söz konusu eman bu olayla ilgili olan emandır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, 16-18; Âdem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi-Abbâsîler Dönemi*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2012, IV, 134-135.

²⁰⁶ Taberî, *Târîh*, VIII, 247; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, 17.

hadis olup olmadığını sorunca Ebü'l-Bahterî, hadisin senedini zikrederek, “Güvercin uçurmak...” diye başlayınca halife onu huzurundan çıkarmış ve “Eğer Kureyş’e mensup olmasaydın seni görevinden azledirdim” diyerek ona olan kızgınlığını belirtmiştir.²⁰⁷

İlk kâdı'l-kudâtlardan olan ve döneminin önemli bir âlimi olarak görülen Yahya b. Eksem, Me'mûn'un yakın çevresindeki ilim adamlarındandı. Me'mûn bu yakınlığın bir emâresi olarak, halifelik görevini üstlenmek üzere Bağdâd'a girerken Yahya b. Eksem'e, ilim adamlarından bir meclis oluşturmasını emretmişti.²⁰⁸ Böylece Halife Me'mûn, Bağdâd'da hâkimiyetini pekiştirdikten sonra, yüz civarında ilim ehlinde müteşekkil bir âlimler konseyi toplamıştı. Bu âlimlerden seçile seçile sayı ona kadar düşmüştür ki bunların içerisinde Yahya b. Eksem, Ahmed b. Ebî Düâd ve Bişr el-Merîsî de vardır. Bundan anlaşılmaktadır ki, Yahya b. Eksem, Halife Me'mûn'un yakın çevresindedir. Yahya b. Eksem, hadis muhitlerinde yetişmiş ve küçük yaşlarda Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. Uyeyne gibi hadis otoritelerinden hadis dinlemişti. Buna rağmen bir hadisçi olarak yeterli görülmemiş ve yalancılıkla itham edilmiştir. Ahlâkının zayıflığına dair rivayetlerin ve şiirlerin çokluğuyla da meşhurdur.²⁰⁹

Me'mûn'un hilâfetinde kâdı'l-kudât olarak görev yapan Yahya b. Eksem, halife üzerinde etkili olmuştur. Örneğin Me'mûn, Muâviye'nin ülkenin her tarafında tel'ini için resmî bir karar almak üzereyken onun bu fikrini değiştirmesine sebep olmuştur.²¹⁰

Yahya b. Eksem'in, kâdı'l-kudâtlık görevinden azledilmesinden sonra bu göreve atanmış olan Ahmed b. Ebî Düâd'ın, Halife Mu'tasım ile yakın bir ilişkisi vardı. Hatta kaynaklarda onun mezkûr halife üzerinde etkili bir isim olduğu belirtilir. Bununla birlikte, bir örnek olması açısından şu olay da zikredilebilir. Ahmed b. Ebî

²⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 629.

²⁰⁸ İbn Tayfûr, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Tahir (280/893), *Bağdâd fî Târîhi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut, 1968. s. 40.

²⁰⁹ M. Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka planı*, 2. baskı, Otto Yayıncılık, Ankara, 2015, s. 51.

²¹⁰ İbn Tayfûr, *Bağdâd*, s. 54; İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (840/1437), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut, 1961, s. 65. Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arka planı*, s. 51.

Düâd bir keresinde halifenin yanına girmiş ve onu bir olaydan ötürü ağlarken görmüş ve onu teselli ederek bir çıkış yolu bulmasını sağlamaya çalışmıştır.²¹¹ Halife nazarında önemli bir yeri olan Ahmed b. Ebî Düâd, sadece devlet idaresindeki konumu ile değil, halifeye yakınlığı ile de öne çıkan bir isimdir.

Yukarıda bahsedildiği minvalde Kâdı'l-kudât Yahya b. Eksem'in azledilmesinden sonra halife-kâdı'l-kudât ilişkileri noktasında en zirve dönem, belki de Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı ile ilgili bir sorgulama dönemi olarak bildiğimiz "Mihne Dönemi"dir. Bu dönemde, Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd, halife üzerinde ciddi bir nüfuz elde etmiştir. Mu'tezilî olarak bilinen ve Kur'an'ın yaratılmış olduğu fikrini savunan Ahmed b. Ebî Düâd,²¹² bu inancını, halife üzerindeki etkisinin verdiği cesaretle, tüm ilmî çevreye kabul ettirmek için özel bir gayret sarf etmiştir. Âlimleri birer birer sorgulayacak kadar ileri giden bu baskı süreci halife-kâdı'l-kudât ilişkilerinin en göze çarpan dönemlerinden birisidir. Zaten Halife Me'mûn, kendisinden sonra idareyi ele alacak olan Halife Mu'tasım'a, Ahmed b. Ebî Düâd ile ilgili tavsiyelerde bulunmuş, onu yanından ayırmaması gerektiğini vasiyet etmiştir. Me'mûn'un halefi olan Mu'tasım da bu vasiyetin gereğini yerine getirerek Ahmed b. Ebî Düâd'a danışmadan neredeyse hiçbir kararın altına imza atmamış, onu devlet işlerinde yetkili kılmış ve daima onun desteğini gözetmiştir.²¹³ Bu da, bir halifenin, kâdı'l-kudâta bakış açısının ne seviyeye kadar çıkabileceğini gösteren bir örnek olarak kabul edilebilir. Halife Mu'tasım üzerinde, Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd'ın yanı sıra, halifenin veziri ve kâtibi olan Fazl b. Mervan'ın da son derece etkili olduğu bilinmektedir.²¹⁴

Halife ile kâdı'l-kudât ilişkilerine verilebilecek en önemli örneklerden birisi yukarıda da belirtildiği üzere Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd ile dönemlerinde görev yapmış olduğu halifeler Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil'dir. Ahmed b. Ebî Düâd, Yahya b. Eksem'in tavsiyesiyle Me'mûn'un ilim meclisine dâhil olmuş

²¹¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 99; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhira*, II, 242.

²¹² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 62.

²¹³ Taberî, *Târîh*, IX, 120; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, III, 359-360; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, IV, 141; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 273-274; Yaşar, *Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar Ulema İlişkisi*, s. 166.

²¹⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 439.

ilim adamlarından birisidir. Me'mûn, vefatından bir süre önce kardeşi Mu'tasım'a onunla ilgili bir vasiyette bulunarak onu yanından ayırmamasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Mu'tasım, Ahmed b. Ebî Düâd'ı kâdı'l-kudât olarak görevlendirmiştir. Mu'tasım ona sormadan, ondan habersiz, gizli ya da açık hiçbir şey yapmamıştır.²¹⁵ Anlaşılan odur ki, yönetiminin şekillenmesinde Ahmed b. Ebî Düâd'ın payı büyüktür. Ayrıca Halife Mu'tasım'ın nazarında Ahmed b. Ebî Düâd'ın kıymetini gösteren bir olayda, Ahmed b. Ebî Düâd hastalanmış, Mu'tasım onun hastalığından şifa bulması için 10.000 dinar sadaka vermeyi adadığını söylemişti.²¹⁶

Mihne dönemindeki duruma ayrıca göz atmak gerekirse halifenin, Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd'ın tesiri altında kalarak İslâm tarihinde önemli sayılabilecek bir sürece sebep olduğu ortadadır. Halku'l-Kur'ân fikrini benimseyen halifenin beldelere gönderdiği emirle âlimler sorgulanmış ve bir kısmı hapsedilmiştir.²¹⁷ Ayrıca Ahmed b. Ebî Düâd'ın, Halife Vâsık'ın idaresinin şekillenmesinde, Vezir İbn Zeyyât ile birlikte ciddi etkilerinin olduğuna dair bir kanaat vardır.²¹⁸

Halife Mu'tasım'dan aktarılan bir söz halifelerin kâdı'l-kudâtlara bakışlarıyla ilgili ilginç bir örnektir. Halife Mu'tasım bir seferinde doktorundan bahsederken “Doktor, kâdı'l-kudâttan daha önemlidir, çünkü kâdı'l-kudât insanın malını korur fakat doktor insanın canını korur. Can da maldan kıymetlidir.” demiştir.²¹⁹

Halife Vâsık'ın ölümünden sonra Mütevekkil, tartışmalı bir şekilde halife olarak belirlenmişti. Mütevekkil Alellâh'a, halifelik kaftanını Ahmed b. Ebî Düâd giydirmiş ve ona halifelik selamını veren ilk kişi olmuştur. Halifeye, onu belirleyen heyet tarafından, Muntasır Billâh lakabı verilecekken, Ahmed b. Ebî Düâd, “Ben Halife'ye Mütevekkil Alellâh lakabının verilmesini uygun gördüm.” diyerek bu

²¹⁵ Muhammed Hudari Bek, *Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, s. 233-234.

²¹⁶ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXXI, 118.

²¹⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 444.

²¹⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 446; Ünlü, *İslâm Tarihi*, I, 270; Kadir Kan, “Vâsık Billah”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 549.

²¹⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XV, 191.

lakabın verilmesini sağlamış ve oradaki topluluk bu konuda görüş birliğine varmıştı.²²⁰

Bu noktada ilginç olan sonuç şudur ki, hilâfet makamında bulunanlar değişmiş olmasına rağmen, halife-kâdı'l-kudât arasındaki ilişkiler benzer bir seyirde ilerlemektedir. Ahmed b. Ebî Düâd, kâdı'l-kudât olarak görev yapmakta iken felç geçirmiş olduğundan görevden çekilmiş, yerine de Ebü'l-Velîd lakabıyla bilinen oğlu Muhammed b. Ahmed b. Ebî Düâd atanmıştı.²²¹ Ebü'l-Velîd ile ondan sonra ikinci kez kâdı'l-kudât olarak atanmış olan Yahya b. Eksem, kısa aralıklarla makamlarından azledilmiş, hatta Halife Mütevekkil tarafından mallarına el konulmuştur. Mevcut ilişki, genellikle güven çerçevesinde gitmekte iken, siyasî ortamın yön değiştirmesiyle, memur kadrosunda bulunanların makamları ellerinden alınmıştır.

Halifelerin, kâdı'l-kudâtlarla yakın ilişkileri bulunduğu açıktır, ancak bazı kaynaklarda aktarılan rivayetlerde dikkat çeken bir takım bilgiler vardır. Örneğin Nizâmülmülk, *Siyasetname* adlı eserinde, Halife Mu'tasım'ın Yahya b. Eksem'le bir gün içki (!) içerken üç farklı odaya girip çıktığını, sonra da Yahya b. Eksem'e üç odada üç düşmanın kızı olduğunu, onlarla cinsî münasebete girdiğini anlatır.²²² Konumuzla alakalı olarak, halife ve kâdı'l-kudât ilişkisinin seviyesini gösterecek bu rivayet, kaynaklarda aktarılmasına rağmen insanda şüphe uyandırmaktadır. Tarih kitaplarımızda, özellikle halifeler için bu tarz rivayetler fazlaca bulunmaktadır. Ancak bir âlimin, içki içmek gibi İslâm'ın kesin olarak yasakladığı bir fiili, üstelik kâdı'l-kudâtlık gibi devletin dinî veya adlî otorite açısından en üst rütbesini temsil etmekteyken yapması hayret vericidir.

Halife Mütevekkil'e kadar kâdı'l-kudâtların halifelerle ilişkileri genellikle olumluydu. Ancak "Mihne Dönemi"nin bitiminde Halife Mütevekkil, Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd'ı görevinden azletmiş, belki de sürecin sorumlusu olduğunu

²²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 521.

²²¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 448.

²²² Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Taha Ayar, 5. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 322; Mehmet Azimli, *Abbâsiler Dönemi Babek İsyanı*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2004, s. 112.

düşünerek, mallarına el koymuştur.²²³ Bu sürecin etkileri ancak kâdı'l-kudâtın görevinden azledilmesinden sonra, tutuklu mağdurların da serbest bırakılmasıyla silinebilmiştir.²²⁴ Ahmed b. Ebî Düâd'ı görevden aldıktan sonra bir süre oğlu görev yapmış, onun yerine atadığı Yahya b. Eksem'i törenle makamına geçirmiştir. Ancak ilginç olan durum şudur ki, aradan sadece birkaç yıl geçmişken, 240/854'te, Yahya b. Eksem'i kâdı'l-kudâtlıktan azlederek²²⁵ divanları teslim etmede gösterdiği olumsuz tavır nedeniyle mallarına el koymuş,²²⁶ yerine de Ca'fer b. Abdilvâhid el-Hâşimî'yi görevlendirmiştir.²²⁷ Bu örnekler göz önünde bulundurulduğunda, halife-kâdı'l-kudât ilişkilerinin dönem dönem değişkenlik arz ettiği görülmektedir. Tabii ki Yahya b. Eksem'in bilinen özelliklerinden birisi de hadis çevrelerine olan yakınlığı idi. Belki Mütevekkil bu yakınlığı, "Mihne Dönemi"nin tamamen tasfiyesinde yardımcı bir araç olarak kullanmaya çalışmıştır. Şayet böyle bir durum varsa, halifeler bu makama atanan ya da azledilen şahıslar üzerinden, halka ya da âlimlere yönelik bir siyaset çizgisi oluşturdukları söylenebilir.

Halife Vâsık, Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd'a "Neden benim dostlarımı (Mu'tezile'den olanları kast ederek) başkaları gibi kadı ve hâkim atamıyorsun?" diye sormuştu. O da: "Ya Emîra'l-Mü'minîn, onlar bunu kabul etmiyorlar ki! Meselâ Ca'fer b. Mübeşşer'e 10.000 dirhem gönderdim, kabul etmedi. Kendim kalkıp ayağına gittim, yanına girmek için müsaade istedim ama müsaade etmedi. Ben izinsiz girince kılıcına sarılarak: "İzinsiz girdiğinde şimdi seni öldürmek bana helaldir." dedi. Öylelerine kadılığı nasıl kabul ettireyim?" diyerek cevap vermiştir.²²⁸ Kaynakların ifadesine göre Ca'fer bu yaptığına rağmen o anda ihtiyaç içerisindeydi.²²⁹ Öyle anlaşılıyor ki cazip tekliflere rağmen devlet kadrolarında resmî bir görevde bulunmak istemeyen âlimlerin sayısı da az değildir.

²²³ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 453; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 134; Aydın, A., *Klasik Dönemde Kadı*, s. 77.

²²⁴ Ferhat Koca, *Ahmed bin Hanbel*, TDV Yayınları, Ankara, 2008, s. 25; Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 26-28.

²²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 293.

²²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 293; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 74; Aydın A., *Klasik Dönemde Kadı*, s. 77.

²²⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 453.

²²⁸ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 77.

²²⁹ Ebû Zehra, *İmam Şâfiî*, s. 121.

Kâdı'l-kudâtlar, halifelerin atanması, göreve başlamaları gibi törenlerde de hazır bulunmuşlardır. Bu duruma bir örnek olarak Halife Mütevekkil, Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd'ı sofrada yanına oturtur, cülûs töreni gibi resmî törenlerde kâdı'l-kudât bir yanında, vezir de diğer yanında yürürdü.²³⁰

Halife Mütevekkil, oğlu Muntasır'ın da içerisinde bulunduğu bir grup tarafından öldürülmüştü. Bu olaydan sonra maktul halifenin oğlu, Kâdı'l-kudât Ca'fer b. Abdilvâhid'e gelerek kendisine biat edilmesini istedi. Ca'fer b. Abdilvâhid, Mütevekkil'e ne olduğunu sorunca Muntasır, halifenin veziri Feth b. Hakan tarafından öldürüldüğünü, Boğa adlı komutanın da onu öldürdüğünü söyledi. Ca'fer b. Abdilvâhid babasının öldürülmesinden dolayı, onun kanını talep etmek gibi bir hakkı olduğunu ifade etti. Kâdı'l-kudâtın durumu onaylamasıyla orada bulunan vezirler ve önde gelen kimseler yeni halifeye biat etmişlerdir. Böylece kâdı'l-kudâtın vermiş olduğu bir fetva ile halife biat alabilmiştir.²³¹

Kâdı'l-kudâtların halifelerin biat törenlerinde hazır bulduklarına dair çokça örnek zikredilebilir. Halife Kâim Biemrillâh vefat etmiş ve yerine torunu Muktedî'ye halife olarak biat edilmişti. Bu biat töreninde hazır bulunanlardan birisi de Kâdı'l-kudât Ebû Abdillah ed-Dâmeğânî'dir.²³² Yine başka bir örnekte, Halife Muktefî 555/1160 yılında vefat etmiş ve oğlu Müstencid Billâh'a biat töreninde Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmeğânî de bulunmuştur.²³³

Halifelerle kâdı'l-kudâtların birbirlerine karşı duydukları güvenin bir emâresi olarak birbirlerine karşı övgü dolu sözlerini de birer örnek olarak gösterebiliriz. Bu duruma bir örnek olarak Halife Mu'tez, Hasan b. Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi'ş-Şevârib ile ilgili olarak onun ahde vefasından, faziletinden, asla yalan

²³⁰ Tenûhî, *Nişvâru'l-Muhâdara*, V, 212; Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 124.

²³¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 216.

²³² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 251; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 494; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXI, 28.

²³³ Zehebî, *el-İber*, III, 23; İbnü'l-Verdî, Zeynüddin Ömer b. Muzaffer (749/1349), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, II, 62.

söylememesinden, ayrıca halifenin sırlarına riayet etmesinden bahsederek onun gibisini görmediğini ifade etmesi zikredilebilir.²³⁴

Kâdı'l-kudâtlar halifenin isteğiyle devletlerarası işlerde de görev almıştır. Örneğin Vâsık döneminde, Bizans'la bir esir değişimi yapılırken halifenin emriyle Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd tarafından görevlendirilen Ebû Remle ile Ca'fer b. Ahmed, bu mübadele esnasında Müslüman esirleri, Mu'tezile mezhebinin temel görüşlerinden biri olan "Halku'l-Kur'ân" konusunda imtihana tâbi tutmuşlardır. Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu ve Allah'ın ahirette görülemeyeceğini söyleyenlerin fidyesi ödenmiş, bu görüşü kabul etmeyenler ise Bizanslılara geri gönderilmiştir.²³⁵

Halifelerle kâdı'l-kudâtların yakınlıklarına dair verilebilecek başka örneklerden birisinde, Halife Mu'tazıd 289/901 yılında vefat ettiğinde Kâdı'l-kudât Muhammed b. Yusuf onun cenazesini yıkamıştır.²³⁶ Bununla birlikte genel olarak kâdı'l-kudâtlar devlet erkânını temsilen önemli kimselerin cenaze merasimlerine de iştirak etmişlerdir.²³⁷ Ayrıca kendileri cenaze namazlarında bulunmuşlar ve topluluğa cenaze namazı kıldırılmışlardır.²³⁸ Yine bir başka örnekte Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî ve Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî, el-Kiyâ el-Hirâsî olarak da bilinen Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed et-Taberî'nin cenazesine katılmışlardır.²³⁹ 539/1144 yılında vefat eden Ebû Mansur el-Cevâlîkî'nin cenaze namazını Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî kıldırması.²⁴⁰ 461/1068 yılında vefat eden İlyâs b. Nâsır ed-Deylemî'nin cenaze namazını dönemin kâdı'l-kudâtı Ebü Abdillah Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî kıldırması.²⁴¹

Kadılar, halifelerin kararlarına müdahale etmesinden korktuklarından olsa gerektir ki, kâdı'l-kudâtlık görevini kabul etmek istememişlerdir. Ebû Bekir er-

²³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 427.

²³⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 162; Casım Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 95.

²³⁶ İbn Hıbbân, Muhammed (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, çev. Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 471.

²³⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 162.

²³⁸ İbn Salâh, Takiyyüddin Ebû Amr Osman b. Abdırrahman, (643/1245), *Mukaddime*, thk. Muhyiddin Ali Necib, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1992, I, 492.

²³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 289.

²⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 344.

²⁴¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 443.

Râzî'ye (370/980-981) kâdı'l-kudâtlık görevi teklif edilmiş, ancak mazeret göstererek kabul etmemiştir.²⁴² Bununla birlikte kaynaklarda aktarılan bir olayda, kendisine 315/927 yılında kâdı'l-kudâtlık teklifi yapılan bir âlim, “kararlarına müdahale edilmemesini” şart koşturmuştur.²⁴³

Halifeler bazı âlimlerin kâdı'l-kudâtlık yapması için ricada bulunmuşlar, ancak farklı örneklerde görüldüğü üzere, bu görevin sorumluluğunu gerekçe göstererek, görevi üstlenmekten çekinmişlerdir. Bu duruma bir örnek olması bakımından şu olay zikredilebilir: Kâdı'l-kudât İbn Mâkûlâ'nın vefatından sonra Halife Kâim Biemrillâh, kâdı'l-kudâtlık makamına Ebû İshâk eş-Şîrâzî'nin geçmesini istemişti. Ancak Ebû İshâk eş-Şîrâzî bu teklifi reddetmiş ve halifeye yazdığı mektupta bu işin sorumluluğu altında ezilerek helak olmaktan korktuğunu ifade etmiştir.²⁴⁴ Sonrasında ise halife, Selçuklu yönetimine yakınlaşmak amacıyla Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî'nin kâdı'l-kudâtlık görevini kabul etmesini istemiştir.

Halifelerle kâdı'l-kudâtların genel olarak yakın ilişki içerisinde olduğuna dair bir örnekte, Halife Kâim Biemrillâh'ın kız kardeşine (ya da kızına), Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Vezir Amîdü'l-Mülk vasıtasıyla talip olduğu görülmektedir. Bu süreçte, halifenin olaya sıcak bakmadığını düşünen Tuğrul Bey, dönemin kâdı'l-kudâtına ve Şeyh Ebû Mansûr b. Yusuf'a sert bir mektup gönderdi.²⁴⁵ Böyle bir durumda, tehdit ve uyarı içerikli bir mektubun muhatabı olarak kâdı'l-kudâtın seçilmesi onun halife nezdindeki yerini de göstermektedir. Bu durum bir yönüyle kâdı'l-kudâtın, halifenin istişare ettiği kimseler arasında olduğuna bir işaret kabul edilebilir. Çünkü Tuğrul Bey bu mesajı gönderirken tehdidin halifeye ulaşacağından emin olmalıdır. Olayın devamında kâdı'l-kudât bir başka görevi daha ifâ etmiştir. Halife, bu evliliğe razı olduktan sonra çiftin nikâhı, gelin alayı (çeyizi) ile birlikte gönderilen kâdı'l-kudât tarafından kıyılmıştır.²⁴⁶

²⁴² Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 242.

²⁴³ Arslan, *Abbâsîler*, s. 138.

²⁴⁴ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, s. 3; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, IV, 236.

²⁴⁵ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 18-21; Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cevâmiu't-Tevârîh*, s. 106.

²⁴⁶ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Cevâmiu't-Tevârîh*, s. 106.

Halifelerle kâdı'l-kudâtların birbirlerine yakınlıklarının başka örnekleri de vardır. Örneğin Halife Râzî, Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hüseyn Ömer'in 328/940'ta vefatına çok üzülmüş, ağlamış ve kısa bir süre sonra da vefat etmiştir.²⁴⁷ Bu durum bize, halifenin aslında devlet idaresinde üst düzey bir memur olan kâdı'l-kudâta gösterdiği yakınlığa işaret etmektedir.

Kâdı'l-kudâtlarla halifelerin ilişkilerine dair bir örnek olarak Kâdı'l-kudât İbn Ma'rûf'un, Halife Mutî' üzerinde etkili olması zikredilebilir. Bu durum, Mutî'nin oğlu olan Tâî üzerinde de aynı şekilde devam etmiştir. Hatta Tâî, halifelik makamına seçildiğinde, halife onu, vezir olarak tayin etmiştir. O bu atamadan çok memnun olmamış ancak, istemeyerek de olsa kabul etmiştir.²⁴⁸ Buradan, bürokratik olarak vezirliğin aslında kâdı'l-kudâtlık makamından daha yüksek bir makam olduğu ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan İbn Ma'rûf'un bu atamaya karşı isteksiz davranması aslında sorumluluk alanının artışından kaynaklı olmalıdır. Mutlaka halife nazarında adaletin başında olan bir bürokratin daha fazla etkisi olması muhtemeldir. Ayrıca bu atama manevî bir misyonu olan bir makamın yerine maddî gücü yüksek dünyevî bir makama geçmek anlamına gelmektedir. Bununla birlikte bazı durumlarda vezirin kâdı'l-kudâta nispetle daha geride kaldığı da bir gerçektir. Özellikle halifelerin atanmasında ve icraatlarında bazı kâdı'l-kudâtların etkisi olmuştur. Elbette bu durum sadece makamın değil, o makamı işgal edenin nüfuzuyla da doğru orantılıdır.

Kâdı'l-kudât Ebû Ömer, halifenin himayesinde önemli toplantılara iştirak ediyor, kendisinin görüşlerine itibar ediliyordu. Bu minvalde İbn Ebi's-Sâc ile ilgili yapılan bir görüşmede orada hazır bulunmuş ve görüşlerine başvurulmuştur.²⁴⁹ Yine benzer şekilde Karmatîlerle ilgili bir toplantıda da hazır bulunmuş ve görüşlerine başvurulmuştur.²⁵⁰

Halife Muktefî Liemrillâh, 530/1136 yılında halifelik makamına geçtiğinde Şerefüddîn Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî'yi vezir; onun amcası Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin ez-Zeynebî'yi kâdı'l-kudât, Kemalüddîn Hamza b. Talha'yı hazinedar olarak

²⁴⁷ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 210; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI, 307; Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 126.

²⁴⁸ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 116, 168.

²⁴⁹ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 30, 31.

²⁵⁰ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 20, 21.

tain etmiştir.²⁵¹ Halifenin kâdı'l-kudât atamalarında, kendisine olan yakınlığı da dikkate aldığı görülmektedir. Elbette devlet kadrolarını oluşturan halifenin güven duygusu içerisinde hareket etmesi en doğal olanıdır. Ancak, aile tasallutunun gölgesinde kalma tehlikesi de mütemadiyen ciddiyetini sürdürmüştür.

Halifeler kâdı'l-kudâtları, yakın gördüklerinden olsa gerektir ki, kendilerini temsilen elçi olarak göndermişlerdir. Bunun önemli örneklerinden birisinde Halife Muktedir, 319/931 senesinde Kâdı'l-kudât Ebû Ömer'i, oğlu Ebü'l-Hasan'ı ve İbn Ebi'ş-Şevârib'i ve Hâşimî büyüklerinden mevki sahibi bir topluluğu elçi olarak Mûnis el-Muzaffer'e göndermiş ve ona gayet yumuşak davranarak sarayına dönmesinin uygun olacağını iletmiştir.²⁵²

Halifelerin kâdı'l-kudâtları elçi olarak göndermelerinin örneklerine Abbâsîler döneminde çokça rastlanmaktadır. Bu örneklerden birinde kâdı'l-kudât unvanıyla da anılan ancak benzer bir anlamda kullanılmış olan "akda'l-kudât" unvanına sahip olan Mâverdî, halife tarafından Tuğrul Bey'e ve Sultan Mes'ûd'a elçi olarak gönderilmiştir.²⁵³ Vezir İbn Tarrâd ile Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım Zeynebî halife tarafından elçilikle görevlendirilmişti.²⁵⁴

Halifelerin çıkacakları seferlerin öncesinde devlet erkânı tarafından bir merasim düzenleniyordu. Bu merasimlere katılan isimler arasında kâdı'l-kudât da bulunmuştur. Bu merasimlerden birisi, Müsterşid Billâh, Dübeys savaşına giderken tertip edilmiş ve bu merasime dönemin kâdı'l-kudâtı Ebü'l-Kâsım Zeynebî de katılmıştır.²⁵⁵ Abbâsîlerin başkenti olan Bağdâd'a gelen önemli isimler için karşılama merasimleri yapılırdı. Bu minvalde, Bağdâd şehrine gelen Sultan Müşerrefü'd-devle için düzenlenen karşılama töreninde Kâdı'l-kudât İbn Ebi'ş-Şevârib de bulunmuştur.²⁵⁶

²⁵¹ Abdülkerim Özaydın, "Muktefi Liemrillâh", *DİA*, İstanbul, 2006, XXX, 145.

²⁵² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara, 2016, I, 197.

²⁵³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 380.

²⁵⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 48.

²⁵⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXV, 295.

²⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 250.

2.2. Kâdı'l-kudâtların Toplumdaki Yeri

Kâdı'l-kudâtlar özellikle ilmî üstünlüklerinin yanı sıra devletin üst düzey bir yöneticisi konumundaydılar. Bununla birlikte toplum tarafından da genellikle kabul görmüş kimselerdi. Toplum nazarında bazı olaylarda ve durumlarda da kendilerine yer bulmuşlardır. Bu başlık altında kâdı'l-kudâtların toplum içerisinde nasıl bir noktada görüldüklerine dair elde edilen bilgiler ortaya konulacaktır.

2.2.1. Kâdı'l-kudâtların Toplum Nezdindeki Yerleri

İsmi kaynaklarda çokça zikredilen, toplumun önemli bir kısmı tarafından bilinen ve devlet içerisinde iyi bir konuma sahip olan Ahmed b. Ebî Düâd ile ilgili rivayetler bize onun toplum içerisinde son derece cömert ve merhametli bir kimse olarak tanındığını göstermektedir. Ahmed b. Ebî Düâd'ın son derece cömert ve hoşgörülü olduğuna dair rivayetlerde şöyle bahsedilmektedir: Ahmed b. Ebî Düâd, karşısında su dolu bardağı içtikten sonra kıran bir kimseye buna rağmen yedi dirhem bağışta bulunmuştur.²⁵⁷ Aslında Ahmed b. Ebî Düâd'ın bu kişiye ceza vermesi işten bile değilken bundan kaçınıp üstelik bağışta bulunması onun cömertliği ve merhametine işaret etmektedir. Kendisi genellikle "Mihne Dönemi" sebebiyle bazı çevrelerce pek sevilme de toplumda hatırı sayılır bir yeri vardır.

Yahya b. Eksem de toplum içinde öne çıkan bir isimdir. Aslında bu doğrultudaki rivayetler, kâdı'l-kudâtların toplumla iç içe bir hayat sürdürdüklerinin de bir göstergesi kabul edilebilir. Yahya b. Eksem, kâdı'l-kudât olarak görevde bulunduğu dönemde bir adamla karşılaşmıştı. Bu kişi "Allah seni ıslah etsin ey kadı!" diye söze başlayarak kendisine bazı sorular yöneltmiş ve Yahya b. Eksem'in verdiği akıllıca cevaplar karşısında "Sözleri kalıcı, ancak amelleri geçici!" şeklinde hicvedici bir cümleyle konuşmayı sonlandırmıştır.²⁵⁸ Bu adam, son sözleriyle bir taraftan da Yahya b. Eksem'in belâgatına vurgu yapmıştır.

Yine kâdı'l-kudâtlar içerisinde önemli bir yere sahip olan Kadı Ebû Ömer son derece cömert ve saygın bir kimseydi. Bir defasında topluluk içerisinde otururken

²⁵⁷ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 67-68.

²⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 293.

değeri elli dinar olan Yemen işi elbiseler gelmiş ve onu orada bulunanlara dağıtmıştır.²⁵⁹

Abbâsîler dönemi kâdı'l-kudâtlarının kayda değer isimlerinden birisi ve Şâfî mezhebine mensup olan ilk kâdı'l-kudât olan Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydillah'ın ismi ilginç bir rivayette geçmektedir: Ebü's-Sâib'in vefatından sonra, birisi onu rüyasında görür. O kişi, Allah'ın kendisine ne yaptığını sorunca, Ebü's-Sâib şöyle cevap vermiştir. "Allah Teâlâ bana kötü amellerimi sundu, sonra da cennete girmemi emretti ve 80 yaşını aşana, zaten dünyadayken azap verdiğini, şimdi de affettiğini söyledi. Sonra 'onu cennete götürün' dedi ve beni cennete soktular."²⁶⁰ Bu örneğin ışığında kendisinin ölümünden sonra bile hatırlanan bir kimse olduğu görülmekte ve toplum tarafından kabul görmüş bir kimse olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna benzer bir başka rivayette, Yahya b. Eksem'in, kendisini rüyasında gören kişiye, affedildiğini söylediği zikredilmektedir.²⁶¹ Yukarıda belirtildiği gibi böylesi bir durum kâdı'l-kudâtların toplumdaki yerlerine de işaret etmektedir.²⁶² Yine Yahya b. Eksem'le ilgili anlatılan bir rivayette, bir kişinin onu rüyasında gördüğü ve Allah'ın Yahya b. Eksem'in naklettiği bir hadis sebebiyle onu doğruladığı anlatılmaktadır.²⁶³ Bir yönüyle, bazı kimselerin, insanlar tarafından rüyalarında görülmüş şekilde anlatılmaları ve bazı bilgiler aktarmaları dönemin anlayışıyla da alakalı olmalıdır. Muhtemelen, naklettikleri bilgilerin güvenilirliğinin sağlamasını yapmak isteyen kişiler, bu tarz rivayetlerle, bu isimlere duyulan güveni istismar etmektedirler.

Halife Muktedir, Ebü'l-Hüseyn b. Ebî Ömer'i kâdı'l-kudât olarak atamıştı. Ancak mezkûr ismin babası ve yine kâdı'l-kudât olan Ebû Ömer bu atamadan dolayı azledilmişti. Ebü'l-Hüseyn babası hayattayken, onun kâdı'l-kudâtlıktan azledilmesiyle bu makama atanmıştır. Ebü'l-Hüseyn'in ataması yapıldığında eşraf, kadılar, şahitler, askerler, tüccarlar halifenin kapısında toplanmışlar ve beraberinde yürümüşlerdir. Ebü'l-Hüseyn'in babasının yerine atanmasına ve halkın rağbetine şaşırın bir kimse şöyle diyordu: "Ebû Ömer ile beraberdim. Ebü'l-Hüseyn'in

²⁵⁹ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 129.

²⁶⁰ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 239.

²⁶¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXIV, 90; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 15.

²⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 296.

²⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 297; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXIV, 91.

atandığı gün insanlar şaşırılmışlardı, neredeyse üzerimizden atlayacaklardı. Ebû Ömer yanımdaydı ve ondan her açıdan daha üstündü ancak insanlar ona (Ebû'l-Hüseyn'e) koşuyorlardı."²⁶⁴ Toplumun kâdı'l-kudâtlara rağbeti, bu olayda râvinin de hayretâmiz ifadesiyle sunulmaktadır.

Besâsirî'nin²⁶⁵ isyan ettiği zamanda yandaşları tarafından Kâdı'l-kudât Ebû Abdillah ed-Dâmeğânî'nin evi yağmalanmış²⁶⁶ ve evde bulunan sicillerin büyük bir bölümü ile hukuk kitapları telef olmuş ve bazıları attarlara satılmıştır. Aynı olayda, halifeye ait bazı evler de bu yağmadan nasibini almıştır.²⁶⁷ Bu olay, kâdı'l-kudâtın genel olarak tarafsız, toplum nazarında saygın ve dokunulmaz olmasına rağmen, belki de bazı olaylarda taraf olması sebebiyle, toplumdaki infiallerden zarar gördüğünü de göstermektedir.

Kâdı'l-kudâtlar, toplum içerisinde önemli bir yeri olan şairlerin hiciv dolu şiirlerine de muhatap olmuştur. Örneğin şairler, Yahya b. Eksem'i hicveden şiirler söylemişlerdi.²⁶⁸ Bu şiirlerin içeriği bazen yaptıkları atamalar, bazen de kendi durumları ile ilgilidir. Yine benzer bir durum, Kâdı'l-kudât Ebû Amr'ın azledilerek yerine Ebû'l-Hasan b. Ebi's-Şevârib'in görevlendirmesi esnasında yaşanmış; şair el-Ufûrî, bu iki kadı ile ilgili bir şiir söylemiştir.²⁶⁹

2.2.2. Kâdı'l-kudâtların Giyimleri

Abbâsîler döneminde, devlet görevlileri genellikle özel giysiler giyiyorlardı. Çünkü devlet görevlileri ile halkın birbirinden ayrılması, devletin ve dolayısıyla görevlilerinin itibarı açısından önemli bir unsur olarak kabul ediliyordu. Bu doğrultuda, toplum içerisinde adalet kurumunu temsil eden kimselerin de diğerlerinden ayrılmaları amacıyla Abbâsî devletinin ilk zamanlarından itibaren bu alanda girişimler başlatılmıştır.

²⁶⁴ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 241.

²⁶⁵ Büveyhîler'in son devrinde yaşayan bir Türk kumandanı. Erdoğan Merçil, "Besâsirî", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 528-529.

²⁶⁶ Kâdı'l-kudâtın evinin yağmalanmasına varan olayların, Hanbelî ve Şâfîiler arasında meydana gelen karışıklıklar olduğu da aktarılmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 282; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 96.

²⁶⁷ Ali Sevim, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 37.

²⁶⁸ İbn Tayfûr, *Bağdâd*, s. 170.

²⁶⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 241.

Abbâsîler döneminin ilk kâdı'l-kudâtı Ebû Yusuf, ulemâ sınıfının giysilerini belirli bir şekle sokmuştur.²⁷⁰ Buradaki amaç, toplum içerisinde bu sınıfın belli olmasını sağlamaktır. Ebû Yusuf'la birlikte kadılar, baş ve omuzları örtecek şekilde başa giyilen, kapşonlu bir kıyafet olan ve “taylasan” adı verilen kıyafeti giymeye başlamışlardır. Kâdı'l-kudât Ebû Yusuf tarafından resmî bir kıyafet haline getirilmiş olan taylasan adlı kıyafeti giyen kadılar, “Erbâbü't-Tayâlisâ” olarak da adlandırılmışlardır.²⁷¹ Kadı ve hukukçular bundan sonra, âdete uygun olarak yüksek başlıklar giymeye başlamışlardır.²⁷² Ayrıca kadı biyografilerinde, onların giydiği ve “hil'at” denilen giysiyle ilgili bilgiler de mevcuttur. Bu kitaplarda, özellikle kâdı'l-kudâtların belli dönemlerde süslü ve gösterişli hil'atler giydiği nakledilmiştir.²⁷³

Kâdı'l-kudâtların giyimleriyle ilgili kaynaklarda aktarılan bazı bilgiler bu makamda olanların giyim kuşama bakış açılarını ortaya koymaktadır. Kâdı'l-kudât Ebû Ömer bir gün, pahalı bir elbise ile vezirlerden bazılarıyla otururken, elbisenin durumu vezirlerden Ali b. İsa'nın dikkatini çekmişti. Ali b. İsa elbisenin fiyatının 200 (veya 100) dinar olduğunu öğrendiğinde pahalı bularak kendisinin 20 dinarlık bir elbise giydiğini söylemişti. Ebû Ömer ise cevaben, iyi giyinerek ayrıca bir çaba sarf etmeden konularının halktan ayrılacağını ifade etmiştir.²⁷⁴ Elbette sadece giyimle toplumdaki ayrılmaların mümkün değildir, ancak ayrıcalıklı bir konumu belli etmek için bir araç olarak da kullanılmıştır.

2.2.3. Kâdı'l-kudât ve Kadıların Ücretleri

İslâm devletinin idarî olarak ilk teşekkül ettiği zamanlardan günümüze kadar, devlet görevlilerinin ücret alması tartışma konusu olmuştur. Bu noktada fukahânın bir kısmı kadılık makamına karşı bir duruş sergilemiştir.²⁷⁵ Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethettikten sonra oraya atadığı Attâb b. Esîd'e ücret tayin ettiğine dair

²⁷⁰ İbn Kutluboğa, Ebû'l-Fidâ Zeynüddin Kâsım (879/1474), *Tâcü't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Ramazan, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1996, I, 27.

²⁷¹ Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdâd*, s. 160.

²⁷² Andre Clot, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2007, s. 187.

²⁷³ Aydın A., *Klasik Dönemde Kadı Ücretleri*, s. 50.

²⁷⁴ Tenûhî Nişvâr, I, 51.

²⁷⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 3. baskı, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s. 259.

rivayetler olmasına rağmen, ilk halife Hz. Ebû Bekir'in, göreve geldiğinde ücret ile ilgili bir talebi olmamıştır. Bunun yanında, Emevîler döneminde Halife Ömer b. Abdülaziz, kadınların ücret alamayacağı düşüncesiyle ücretleri kesmiştir. Hanefî mezhebinin kurucu imamı olan Ebû Hanife, halifenin ısrarlarına rağmen devlet kademelerinde görev almamış ve bu noktada, ücret ile ilgili talepleri geri çevirmiştir. Daha sonraki dönemlerde de bazı adalet kurumu mensupları, ücret konusunda çekimser kalmışlar; hatta kaynaklarda aktarılan bir olayda, kâdî'l-kudâtın atamayı kabul etmek için belli şartlar öne sürdüğü ve bunlardan birisinin ücret almamak olduğu ifade edilmiştir.²⁷⁶

İslâm devletinin idarî açıdan teşkilatlanmasında dönüm noktası sayılan Hz. Ömer dönemindeki uygulamalara bakıldığında devlet görevlilerine verilen ücretin makul bir durum olduğu ortaya çıkmaktadır. İslâm'ın ilk yıllarında kadınlara Hz. Ömer tarafından belli haklar verilmişti. Bunlardan birisi, kadınlara ücret tayin edilmesidir. Bununla birlikte valiler, kâtipler, divan kâtipleri, sâhibü'l-harâc, sâhibü beyti'l-mâl ve ahdâs (şurta) gibi, vilayetlerde devlet adına memuriyette bulunanlara, kendilerine yetecek kadar maaş bağlanmıştır.²⁷⁷ Bu doğrultuda Hz. Ömer, Kûfe kadısı olarak atadığı Kadı Şüreyh'e tahsis ettiği ekmeçlik buğdayın dışında 100 dirhem de maaş takdir etmişti.²⁷⁸ Bununla birlikte Hz. Ali döneminde Kadı Şüreyh'in ücreti 500 dirheme çıkarılmıştı.²⁷⁹ Ayrıca Hz. Ömer tarafından kazâ işleri ile görevlendirilen Zeyd b. Sâbit'e de maaş tayin edilmiştir. Böylece kadınların yaptıkları işler karşılığında ücret aldıkları anlaşılmaktadır. Hz. Ömer'in özellikle devlet görevlilerinin ücret alabileceğine dair anlayışını, Hz. Ebû Bekir'in halifelik makamına geldiğinde ona maaş bağlanmasını tavsiye etmesiyle de ifade ettiği bilinmektedir. Muhtemelen buradan Hz. Ömer'in öngördüğü fayda, devletin işleyişinde görev icra eden kamu çalışanlarının maddî yönden başka türlü beklentilere ya da devlet işlerini aksatacak şekilde ticarî faaliyetlere girmelerini engellemek olmalıdır.

²⁷⁶ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 262; Arslan, *Abbâsîler*, s. 138.

²⁷⁷ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 205.

²⁷⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 206.

²⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI, 138.

Genel olarak bakıldığında ilk dönemlerde bir hâkimin maaşı aylık 10 dinardan aşağı olamazdı. Daha sonraları hâkimin başka bir işle uğraşmasını engellemek için günlük 7 dinara çıkarıldı. Hâkimler bazen vergi toplama, hazinenin idaresi, mezâlim mahkemeleri gibi görevleri yürütürlerdi. Bu vazifelerin her birinden ayrı ücret aldıkları için maaşları çok fazlaydı.²⁸⁰ Devletin gelirlerine paralel olarak, Emevîler zamanında kadılık görevini ifa edenlere verilen maaşlarda da artışlar gözlenmektedir. Örneğin, Mısır kadılığını yürüten Abdurrahman b. Huceyra'nın (69-83/688-702) yıllık geliri 1000 dinardı. O, bu maaşın 200 dinarını vergi toplamak, 200'ünü kadılık, 200'ünü de hazine işlerini yürütmekten alıyordu. Kalanını 200'ü maaş, 200'ü de bahşiş idi. Ömer b. Abdülaziz, kadıların bu görev için maaş almalarının uygun olmadığını düşünerek onlara maaş vermedi. Emevîlerde, son halife Mervan b. Muhammed döneminde kadının maaşı 10 dinardı.²⁸¹ 131/748 yılında, Mısır'da, kadılık maaşı aylık 20 dinardı. Yıllar içerisinde fiyat değişkenlikleri nedeniyle, İbn Huceyra'nın aldığı maaştan çok düşük olmasına rağmen bu ücret yeterliydi.²⁸² Bu da göstermektedir ki devletin gelir düzeyi, siyasal gücü ya da piyasa koşullarına göre memur maaşlarıyla ilgili bazı düzenlemeler yapılmaktaydı.

Kâdî'l-kudâtlik ortaya çıkıp yapısal anlamda da ilerleme sağladığı zamanlarda kendine has bazı görevlileri vardı. Bu görevlilerin yer aldığı daireye "Kâdî'l-kudât" dairesi denilmektedir. III/X. yüzyılda, bu dairenin görevlileri ve aldıkları aylık ücretler şöyleydi:

Kâtip: Ayda 300 dirhem;

Hâcib: Ayda 150 dirhem;

Mübâşir: Ayda 100 dirhem;

²⁸⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 205.

²⁸¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II, 206; Mez, *The Renaissance of Islam*, s. 220.

²⁸² Mez, *The Renaissance of Islam*, s. 220.

Mahkeme bekçisi ve yardımcıları ise 600 dirhem maaş alırdı.²⁸³

Kâdı'l-kudâtların mevcut görevlerine atanmadan önce maddî durumlarının değişken olduğu bilinmektedir, ancak bu makama görevlendirildikten sonra maddî açıdan daha iyi bir konuma gelmişlerdi.

Kâdı'l-kudâtlık görevine atanmadan önce Ebû Yusuf'un maddî durumu çok iyi değildi. Ebû Hanife'nin sohbet halkasına intisab etmesi sürecinde de bu durum göze çarpmaktadır. Şöyle ki; Ebû Yusuf'un ilim meclislerine devam ettiğini öğrenen annesi, oğlunun maddî gelir getirecek bir işte çalışmasını istemişti. Bu olayı öğrenen ve Ebû Yusuf'taki ilmî kabiliyeti fark eden Ebû Hanife, varlıklı bir tüccar olması hasebiyle ailenin geçimini kendisi üstlenerek Ebû Yusuf'un ilim meclisine devam etmesini sağlamıştır. Hatta bir hac yolculuğu sırasında kendisine uğrayan İbnü'l-Mübarek, onun içinde bulunduğu sıkıntıyı görerek bir dinar yardımda bulunmuştu. Sonrasında Ebû Hanife'nin öngördüğü üzere kendisi önemli bir âlim olarak temayüz etmişti. Hatta Ebû Hanife'nin kendisi hakkında “Eğer fıkıhla meşgul olursan, fıstıklı fâlûzec²⁸⁴ yediğini görüyorum.” dediği ve kâdı'l-kudât olarak atandıktan sonra bu durumun gerçekleştiğini kaynaklar zikretmektedir.²⁸⁵ Halife Hârûnürreşîd onu kâdı'l-kudât olarak görevlendirdiğinde 100 dinar da maaş tayin etmişti.²⁸⁶

Halifeler kâdı'l-kudâtlara, maaşlarının yanında bazı hediyeler de sunmuşlardı. Örneğin, Halife Mütevekkil yıllık 5.000 dirhem²⁸⁷ “câize”,²⁸⁸ ile birlikte Ebû Ca'fer'e ikta arazisi de vermişti.²⁸⁹ Daha sonraki dönemlerde kadı ücretlerinde devletin gücü ile alakalı olarak bazı değişiklikler olmuştur. Ali b. Muhassin et-Tenûhî (447/1055) aynı anda birkaç bölgenin kadılığı ile birlikte yürüttüğü darphane idareciliğinden

²⁸³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 289; Mez, *The Renaissance of Islam*, s. 227; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 245.

²⁸⁴ Fâlûzec, un ve baldan yapılan fıstıklı özel bir tatlıdır.

²⁸⁵ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 251; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 194.

²⁸⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 525; Aydın A., *Klasik Dönemde Kadı Ücretleri*, s. 72.

²⁸⁷ Aydın, A., *Klasik Dönemde Kadı Ücretleri*, s. 45.

²⁸⁸ Sanat, edebiyat ve Osmanlı idarî teşkilâtında mükâfat, hediye anlamında kullanılan bir terim. Mustafa Uzun, “Câize”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 28-29.

²⁸⁹ Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 246; Aydın, A., *Klasik Dönemde Kadı Ücretleri*, s. 46.

elde ettiği geliri ancak 60 dinara ulaşıyordu.²⁹⁰ Abbâsîlerin ikinci döneminde kâdı'l-kudât ücretleri de diğer tahsisatları dışında 100 dinara ulaşmaktaydı.²⁹¹

Bu örneklerin yanında, bu iş için ücret alınamayacağını düşünenler de vardı. Bunlardan birisi de Bağdâd'da kâdı'l-kudâtlık vazifesini yürütürken sadece kendisine ait bir evin 1,5 dinar olan kirasıyla geçinen Kâdı'l-kudât Ebû Bekir Muhammed b. Muzaffer (488/1095) idi.²⁹²

Kadı ve kâdı'l-kudât ücretleriyle ilgili bölümü sona erdirmeden önce, Abbâsîlerin son dönemindeki bir uygulamaya değinmek yerinde olacaktır. Bu uygulama, kâdı'l-kudâtlık makamının “iltizam”²⁹³ usulüyle verilmesidir²⁹⁴ ki bunu yapan ilk kişi Vezir İbnü'l-Furât'tır. Ebû Ömer de bu şekilde atanan ilk kâdı'l-kudâttır. Onun vefatından sonra, aynı makam bu şahsın oğluna para karşılığında teklif edilirken bu paranın görevi sayesinde kazanılabileceği ifade edilmiştir.²⁹⁵ Tabii ki böyle bir uygulamanın sağlıklı bir devlet düzeni içerisinde bulunması düşünülemez. Bu uygulamanın yaklaşık olarak Büveyhîler'in Bağdâd'a girdiği döneme denk gelmesi, bu durumun neden ortaya çıktığı konusunda bilgi vermektedir. Devlet idaresinin en zayıf günlerini yaşadığı bu dönemde halifenin, sembolik bir güç olarak kalması sebebiyle bu uygulama hâkim gücün zihniyetinin bir yansımasıdır. Bu makamı böyle bir yöntemle elde eden kimsenin elbette tek amacı adaleti tesis etmek olamayacaktır. Çünkü hazineye verilmek üzere taahhüt edilmiş bir para vardır ve bu zamanı geldiğinde devletin hazinesine konulmalıdır.

Bu dönemde, devletin içerisinde benzeri durumlar bu örnekle sınırlı kalmamıştır. 350/960 yılında Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Hasan Ebi's-Şevârib, Emîr Muizzü'd-devle'nin evinde hil'at giymiş, önünde davullar, borazanlar çalınarak makama atanma töreni gerçekleştirilmiştir. Bu makama atanması karşılığında da

²⁹⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 256.

²⁹¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, III, 526; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 256.

²⁹² Mez, *The Renaissance of Islam*, s. 222; Aydın, A., *Klasik Dönemde Kadı Ücretleri*, s. 16.

²⁹³ İltizam, terim olarak “özel bir şahsın devlete ait herhangi bir vergi gelirini toplamayı belirli bir yıllık bedel karşılığında üzerine alması” demektir. Mehmet Genç, “İltizam”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 154-158.

²⁹⁴ Enbârî, *Mansıbu Kâdı'l-kudât*, s. 352.

²⁹⁵ Safiyye Saade, *Tetavvuru Mansıbu Kâdı'l-kudât*, Dâru'l-Emvâc, Beyrut, 1988, s. 92-93; Aydın A., *Klasik Dönemde Kadı Ücretleri*, s. 68.

hazineye yıllık olarak 200.000 dirhem (bazı kaynaklarda 100.000 dirhem olarak geçmektedir)²⁹⁶ ödemeyi kabul etmiştir.²⁹⁷ Halife Mutî' Lillâh, bu uygulamaya tepki olarak tayin menşûrunu imzalamamıştır. Daha önce örneği olmayan bu uygulama hem Sünnî hem de Şîiler tarafından eleştirildiyse de bir süre yürürlükte kalmıştır.²⁹⁸

Bu uygulamanın birkaç örnek dışında yaygınlık kazanmaması adaletin tesisi açısından sevindirici bir durumdur. Çünkü bu kurum sadece kendisine sunulan davalarda hüküm vermekle kalmıyor, diğer şehirlere de kadı tayinlerini gerçekleştiriyordu. Uygulamanın uzun soluklu olmaması, ileride oluşabilecek vahim tablonun da önüne geçmiştir.

Bu bölümde Abbâsîler ile bir kıyaslama yapılabilmesi açısından Fâtımîler'deki kadı ücretlerinden de kısaca bahsetmek istiyoruz. Fâtımî halifesi Hâkim Biemrillâh, kadıların haksız kazanca meyletmemeleri ya da asıl işlerini bırakıp başka işlerle uğraşmamaları için kâdı'l-kudât olarak atadığı Hüseyin b. Ali b. Nu'mân'ın maaşını ciddi şekilde artırmıştır.²⁹⁹ Bu dönemde kâdı'l-kudâtların yıllık maaşı 1200 dinar olarak belirlenmiştir.³⁰⁰

2.3. Kâdı'l-kudâtların Diğer Devlet Görevlileri İle İlişkileri

Kâdı'l-kudâtlar, Abbâsî devlet bürokrasisi içerisindeki konumları nedeniyle, devletin idarî kadrolarında görev yapan diğer makamlarla da muhatap olmuşlardı. Bu bölümde kâdı'l-kudâtların, öne çıkan devlet görevlileri ile ilişkilerinden örnekler verilecektir. Bu örneklerin verilmesindeki amaç, kâdı'l-kudâtların devlet bürokrasisi içerisindeki yerlerini tespit edebilmektir. Bu minvalde, devletin yönetim organının önemli üyelerinden olan vezirler ve valilerle birlikte kâdı'l-kudâtların kurumsal olarak birlikte çalıştıkları kadılar ele alınacaktır.

²⁹⁶ Aydın A., *Klasik Dönemde Kadı Ücretleri*, s. 68.

²⁹⁷ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 288; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 256.

²⁹⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 288; Ahmet Güner, "Mutî Lillah", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 401.

²⁹⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 256.

³⁰⁰ Corci Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Dâru'l-Hilal, Kâhire, 1958, I, 248-249; Aydın A., *Klasik Dönemde Kadı Ücretleri*, s. 20.

2.3.1. Kâdı'l-kudâtın Vezirlerle İlişkileri

Abbâsîlerde, kâdı'l-kudâtın vezirlerle ilişkileri, aslında bir yönüyle halifelerle ilişkilerini de ilgilendirir. Hiyerarşi açısından birbirlerine yakın bir konumda bulunan ve halife nazarında nüfuzlu kâdı'l-kudâtlar vezirler karşısında güçlü konumda olmuşlardır. Bu örneklerden birisi Yahya b. Eksem'dir. Me'mûn'un vezirleri, ona danışılmadan karar verilemeyeceğini bilirdi. Vezirlerin güçlü olduğu dönemlerde ise bu durumun aksi söz konusu olmuştur. Kaynaklarda Vezir İbn Mukle'nin bürokraside güçlü olduğu dönemde, Kâdı'l-kudât Ebû Ömer'in, vezir nazarındaki konumuna dikkat çekilmektedir.³⁰¹

Kâdı'l-kudâtlar, mesailerinin önemli bir kısmını halife ile yakın mesaide geçirirlerdi. Bu nedenle devletin yönetiminde etkin olan ve halifenin daima yanında olan vezirlerle de bir arada bulunmuşlardır. Bu duruma bir örnek olarak şu olay zikredilebilir: Muktedir halife olunca, Ebü'l-Hasan isminde bir vezir tayin etmişti. Ebü'l-Hasan, Halife Muktedir üzerinde etkili bir isimdi ve bu vezirin halifeye tavsiyesiyle Ebû Ömer, kâdı'l-kudâtlık makamına görevlendirilmiştir.³⁰² Böylece vezirlerin, kâdı'l-kudâtın tayinlerinde de etkileri olduğu görülmektedir. Bu olay zaviyesinden yapılacak bir değerlendirmeye, kâdı'l-kudât, vezir gibi devlet görevlilerinin gerekli durumlarda birbirlerine referans oldukları söylenebilir.

Bu duruma örnek oluşturacak başka bir olaya, Halife Mu'temid'in döneminde rastlanmaktadır. Kardeşi Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib, Halife Mu'tezz ve Mühtedî dönemlerinde kâdı'l-kudât olan Ali b. Muhammed, onun vefatı üzerine Halife Mu'temid tarafından kâdı'l-kudât olarak görevlendirilmek istenmişti. Halife, bu teklifini iletmek üzere vezirini göndermiş, ancak Ali b. Muhammed kabul etmemiştir. Ancak vezir bu konuda ısrarcı davranmış ve Ali b. Muhammed kâdı'l-kudâtlık teklifini kabul edene kadar onun yanından ayrılmamıştır.³⁰³ Vezirin, teklifin devamında neden böyle ısrar ettiği konusunda bilgi bulunmamaktadır. Halifenin vezirden, ısrarcı davranmasını istemiş olması mümkündür. Diğer taraftan vezir, onun bu görevi hak ettiğine dair bir kanaate de sahip olabilir. Ancak sonuç olarak, Ali b.

³⁰¹ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 129.

³⁰² Tenûhî, *Nişvâr*, V, 209; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, I, 194, 202.

³⁰³ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 133,134; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 164.

Muhammed'in bu teklifi kabul edişinde, vezirin rolü olduğu açıktır. Kaynaklar bu kâdı'l-kudâtın ölene dek bu görevi sürdürdüğünü ve kendisinin sâlih, hatırı sayılır, güvenilir bir kimse olduğunu aktarmaktadır. Belki de vezirin ısrarında bu bir etken olabilir.

Vezirlerin, kâdı'l-kudâtlar nezdinde bazı kimselere görev verilmesi için aracılık ettikleri de görölmektedir. Kaynaklarda tespit edilen bir vakıadan burada bahsedilecektir. Kadı Ebû Ali, Ehvâz kadısının şahitliğini yaparken, Vezir Ebû Muhammed el-Mühellebî oraya gitmişti. Vezir, onun ailesini de tanıdığı için onun bu işten daha fazlasını hak ettiğini düşünmüş ve ona hemen Bağdâd'a giderek Kâdı'l-kudât Ebü's-Sâib Utbe'ye müracaat etmesini söyledi. Bunun üzerine Ebû Ali Bağdâd'a giderek, Ebü's-Sâib'e durumu aktardı. Kâdı'l-kudât Ebü's-Sâib de, vezirin bu isteğine Ebû Ali'yi Sakyülfırât bölgesine atayarak olumlu cevap vermiştir. Sonrasında aynı kadı, bu yerden memnun olmayıp, vezirin tekrar kâdı'l-kudât ile görüşmesini istemişti.³⁰⁴ Bu olay bize, vezirlerle kâdı'l-kudâtların aralarında böyle bir ilişkinin var olduğunu göstermektedir.

Daha önce, "Kâdı'l-kudâtların Giyimleri" başlığı altında zikredilen bir örneği yeri geldiği için kısaca hatırlatmakta fayda görölmektedir. Kâdı'l-kudât Ebû Ömer bir gün pahalı bir elbise ile vezirlerin yanındaydı. Vezirlerden birisinin bu durum dikkatini çekmiş ve fiyatını öğrenince, pahalı bularak kendi elbisesinin çok daha ucuz olduğunu söylemişti. Ebû Ömer ise, iyi giyinerek fazladan bir çaba sarf etmeden konularının halktan ayrılacağını söyleyince vezir, onu haklı bularak susmuştur.³⁰⁵

Abbâsî devletinin görevlileri, bir kimsenin, yeni bir göreve atanması esnasında orada hazır bulunurlardı. Kâdı'l-kudâtlar da buldukları makamın bir gereği olarak, diğer devlet görevlileri gibi, bu törenlere katılmışlardır. Buna bir örnek olarak, Kâdı'l-kudât Ebû Ömer, oğlu, İbn Ebi's-Şevârib ve oğlu, Kadı İbn Behlûl, eşraftan, küttâbdan ve komutanlardan bazı kimselerin Süleyman b. Hasan'ın vezirlik

³⁰⁴ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 79-80-81.

³⁰⁵ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 51.

makamına atanması sebebiyle düzenlenen törende orada hazır bulunmuş olmaları zikredilebilir.³⁰⁶

Kâdı'l-kudâtlık makamının vezirlik makamına göre nerede konumlandığı da ayrı bir husustur. Bu durumu bir örnek üzerinden açıklamaya çalışacağız. Yukarıda “Halife-Kâdı'l-kudât İlişkileri” başlığı altında zikredilen bir olayda, Halife Tâî atandığında, İbn Ma'rûf'u vezir olarak tayin etmiş ancak o istemeyerek de olsa kabul ettiğinden bahsedilmişti.³⁰⁷ Bürokratik olarak vezirliğin, kâdı'l-kudâtlık makamından daha yüksek bir makam olduğu, dolayısıyla sorumluk alanının genişlediği söylenebilir. Ancak bazı durumlarda vezir, kâdı'l-kudâta nispetle daha geride kalmaktadır. Halifelerin atanmasında ve icraatlarında bazı kâdı'l-kudâtlar etkili olmuşsa da bu durum, sadece makamın değil, o makamı işgal edenin nüfuzuyla da doğru orantılıdır.

2.3.2. Kâdı'l-kudâtların Valilerle İlişkileri

Kâdı'l-kudâtlık Abbâsî devletinin en üst adlî makamı idi. Bu nedenle devletin diğer bürokratları ile ilişkilerinin varlığı kaçınılmazdır. Ancak valilerle doğrudan bir temas halinde bulunmaları çok sık rastlanan bir durum değildir. Çünkü birbirlerinin sorumluluk alanlarına dâhil olan konular sınırlı idi. Gerçi sonradan kâdı'l-kudâtların yetki alanına dâhil edilen kadıların atama yetkisi ilk zamanlarda valilerin elindeydi. Ancak devletin resmî siyaseti gereği bu yetkinin devri problem teşkil etmemiştir.

Vali ve kâdı'l-kudât ilişkisine bir örnek olarak şu olay zikredilebilir: 207/822 senesinde Halife Me'mûn'un emriyle Yahya b. Eksem, Rakka'da bulunan Abdullah b. Tâhir'e, babasının vefatı sebebiyle başsağlığı dilemiş, bunun yanında vali olarak atanmasından ötürü de kendisini tebrik etmiştir.³⁰⁸ Bu örneği genelleştirerek kâdı'l-kudâtların valilerle ilişkilerinin iyi olduğunu söylemek elbette mümkün olamaz. Ancak bu noktada önemli bir husus birbirlerinin sorumluluk alanlarına genellikle girmemiş olmalarıdır.

³⁰⁶ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 249.

³⁰⁷ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 116, 168.

³⁰⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 440.

Mısır valisi Ali b. Yahya döneminde, Mısır'da kâdı'l-kudât olan Harun b. Abdullah ez-Zührî arasında, 226/840 yılında yaşanan bir olay nedeniyle vali onu azletti. Onun yerine görevlendirilen Muhammed b. Ebî Leys, bu görevinde yaklaşık on sene kalmıştır.³⁰⁹

Valilerle yargı mensuplarının ilişkilerinde, eskiye dayanan bir yakınlık vardır. Çünkü uzunca bir süre kadıların atamaları vali eliyle yapılmıştı. Daha önce valilerin elinde bulunan kadı atama yetkileri, kâdı'l-kudâtlık makamının ihdas edilmesinden sonra yavaş yavaş terk edilmiştir. Çünkü bu kurumun ortaya çıkışından ve aktif bir şekilde göreve başlamasından sonra kadı atamaları peyderpey bu kurumun sorumluluk alanına dâhil edilmiştir. Bu açıdan iki kurum birbirleri ile ilişki halinde olmuştur. Ancak, idarî alandaki değişikliklerle, valilik ve kâdı'l-kudâtlığın devletin güzide iki kurumu haline geldiği ve bu makamı temsil eden kimselerin bu anlayışla birbirlerine yaklaştıkları görülmektedir.

2.3.3. Kâdı'l-kudâtların Kadılarla İlişkileri

Abbâsîler'de, kâdı'l-kudâtların uhdesinde bulunan adalet kurumunu oluşturan görevlilerin neredeyse tamamının kadı olması sebebiyle, belki de en fazla diyalog içerisinde olduğu memurlar, kadılardı. Kadılar, adalet kurumunun işleyişini sağlayan en önemli unsur oluşturmuyorlardı. Kâdı'l-kudâtların adlî görevlerine, kadılar nâib olarak bakmışlar yani adlî yetki açısından kadılar, halifenin kâdı'l-kudâta vermiş olduğu yetkiyi kullanmışlardır.

Kadıların göreve başlamaları için bir menşûr hazırlanır ve bu menşûrla atandıkları yerlerdeki görevlerine başlayabilirlerdi. Bu duruma örnek oluşturacak olaylardan birisi şudur: 517/1123 yılında Kadı Münteib Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Yahya Rebiülevvel ayının ortalarında vefat etmişti. Onun yerine oğlu Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kureşî atanmış ve bu atama için Bağdâd kâdı'l-kudâtlığından bir menşûr yazılmıştı.³¹⁰

³⁰⁹ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 246.

³¹⁰ İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed (555/1160), *Târîhu Ebî Ya'lâ*, baskı yeri yok, ts., I, 168.

Diğer bir yönüyle bakıldığında, kâdı'l-kudâtlar ve kadıların ilişkileri âmir-memur ilişkisi olarak seyretmiştir. Çünkü kâdı'l-kudât, tüm devletin en yüksek adlî makamını temsil ediyordu. Kadıların ilişkileri, genellikle, bu resmî prosedür çerçevesinde olmuştur. Atama ve azillerinden sorumlu olarak kâdı'l-kudâtlar, üst merci olarak itibar görmüştür.

Kâdı'l-kudâtların kadılarınla olan ilişkilerine örnek oluşturacak bir olay şöyle cereyan etmiştir: Bişr b. Velîd el-Kindî, Bağdâd'da kadılık görevini yürüttüğü dönemde, Kâdı'l-kudât Yahya b. Eksem'in tezkiye ettiği iki kişiden birinin şahitliğini kabul etmemiş ve hakkında Halife Me'mûn'a şikâyet ulaşmıştı. Bişr sorgulandığında, yakınlarından bazılarının tezkiye etmediği Yahya b. Eksem'in şahitliğini bile kabul etmeyeceğini ifade etmesi üzerine azarlanmış, lakin kendisinin bu konuda samimi olduğu ortaya çıkınca, kadılık görevinden azledilmemiştir.³¹¹ Buna göre, iki makam arasında bazı sınırlar korunurken, işini samimiyetle yaptığına inanılan kadıların görevlerine devam etmelerinde herhangi bir sakınca görülmemiştir.

Bazı rivayetlere göre, "Mihne Dönemi" olarak bilinen dönemde kâdı'l-kudât olarak görev yapan Ahmed b. Ebî Düâd tarafından, kadılara gönderilen emirle insanlar sorgulanmış ve âlimler hapsedilmiştir.³¹² Bu örnek, kâdı'l-kudâtlarla kadıların ya aynı fikirleri paylaştığını ya da aynı fikir üzere değilseler bile emre itaat ettiklerini göstermektedir. Ayrıca kadıların tam olarak kendi iradeleriyle bir işi yapıp yapmama konusunda herhangi bir salahiyetlerinin bulunmadığı görülmektedir.

Kadılarınla kâdı'l-kudâtların birbirleri arasındaki hiyerarşiye uyulması noktasında titiz olduklarına dair bazı örnekler bulunmaktadır. Şu olay bize kâdı'l-kudâtların kendilerini kadılardan üstün gördüklerini ve aksi uygulamaların kendilerini kızdırdığını göstermektedir. Bu olayı, râvisi şöyle aktarmaktadır: "Halife Mu'tazîd'in azatlısı Vâsık öldüğünde, cenaze töreninde iki kadı bulunuyordu: Ebû Ca'fer ve Ebû Ömer. Merhumun vasiyeti, cenaze namazını Ebû'l-Hasan'ın kıldırması üzereydi, o ise orada hazır bulunan iki kadıdan birisi olan Ebû Ca'fer'i öne geçirmişti. Namaz bittiğinde Ebû Ömer'in nasıl olduğuna bakmak istedim. Ebû

³¹¹ Cengiz Kallek, "Kindî, Bişr b. Velîd", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 40.

³¹² Ya'kûbî, *Târîh*, II, 444.

Ca'fer'in onların önüne geçmesinden ötürü yüzü kederden kapkara kesilmiş halde buldum."³¹³ Bu olayın yaşandığı esnada kâdı'l-kudât olarak görev yapan Ebû Ömer, kendisinin önüne bir kadının geçmesinden rahatsız olmuştur. Yine başka bir rivayette de kadı ve kâdı'l-kudâtlar arasındaki kıdem farkının ortaya çıktığı görülmektedir. Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra halifenin kızı Seyyide tekrar Bağdâd'a dönmüş ve kendisine Kadı Ebû Amr refakat etmiştir. Bu heyetin Bağdâd'da karşılandığı esnada Kâdı'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî'nin, kadı Ebû Amr'ın kendisinden daha önde bir yere oturmasını istememesi üzerine Ebû Amr'a meclisten ayrı bir yerde oturması söylenmiştir.³¹⁴ Bu örnekten yola çıkarak kadı ve kâdı'l-kudâtların kendi aralarında bir hiyerarşik düzene sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Kadı'l-kudatların, kadı görevlendirmeleri açısından dikkat çeken bir örnek burada zikredilebilir. Kâdı'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî'nin kızıyla evlenen Kadı Ahmed b. Muhammed b. Ebî Ca'fer es-Semnânî, Ebû Abdillâh tarafından Dicle ve Fırat kıyılarından sorumlu kadı olarak atanmıştır.³¹⁵

Kâdı'l-kudâtlar, kendilerinden önceki kâdı'l-kudâtların dönemlerinde görev yapan kadılarla çalışmaya devam etmişlerdir. Bir örnek olarak Ali b. Ahmed b. Muhammed et-Tenûhî gösterilebilir. Bu kadı, kâdı'l-kudâtlar Ebû's-Sâib Utbe b. Ubeydillâh, Ebû'l-Abbâs İbn Ebi's-Şevârib ve Ebû Bişr Ömer b. Eksem'in döneminde farklı bölgelerde görev yapmıştır.³¹⁶ Kâdı'l-kudâtların, halef ve seleflerinin tercihlerine saygı duymaları da, adalet teşkilatının istikrarı açısından önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır. Bu duruma bir örnek olarak, Abdurrahman b. Abdisselâm da verilebilir. Bu kadı, Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî, Muhammed b. Yahya b. Fadlân, Ebû Sâlih el-Cîlî ve Abdurrahman b. Mukbil adlı kâdı'l-kudâtların döneminde görev yapmıştır.³¹⁷

Kâdı'l-kudâtlar, kendilerine atanma konusunda talepte bulunan kadıların bu taleplerine her zaman olumlu karşılık vermemişlerdir. Ebû Abdillâh Muhammed b.

³¹³ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 258,259.

³¹⁴ Sevim, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 88.

³¹⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 606; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 22-23.

³¹⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 589.

³¹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 382.

Ali ed-Dâmeğânî, kendisine, Nisabur'un kadı ailelerinden Sâidîler kanalıyla ulaşılmış olan İsmail b. Ali b. Ubeydillâh'ın hac dönüşü Bağdâd'a gelerek kazâ görevine atanması talebini reddetmiştir. Aynı kadı daha sonra, kaza teşkilatı Sâidî ailesinin elinde bulunan Nisabur'da bir süre görev yapmıştır.³¹⁸

Kâdî'l-kudâtın yanında görev yapmış olan şahitler de kadı olarak atanmışlardı. Bu duruma bir örnek olarak Muhammed b. Hasan b. Hüseyin'in Kâdî'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî'nin yanında bir süre şahitlik görevi yaptıktan sonra kadı olarak atanması zikredilebilir.³¹⁹ Yine Kâdî'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî tarafından Ahmed el-Becelî, Bağdâd'da hisbe ile görevlendirilmiştir.³²⁰

2.4. Kâdî'l-kudâtın Siyasî Faaliyetleri

Kâdî'l-kudâtın siyasî alanda göstermiş oldukları faaliyetlere değinileceği bu başlık altında zikredilen verilerle ilgili değerlendirmelerin yapılacağı bu bölümde, "Aslî görevi adaleti tesis etmek olan bir kurumun ya da bu kurumun yöneticisinin, böylesi faaliyetlerde bulunması ne kadar doğrudur? Ya da hiçbir şekilde bu alana dâhil olmayarak bu alanı sahipsiz mi bırakmaktadır?" gibi sorulara mümkün olduğunca cevap oluşturmaya çalışılarak, adalet kurumunun işleyişini sağlayan kimselerin politize olmasının ne gibi sonuçlar ortaya çıkaracağı izah edilmeye çalışılacaktır.

Sözlükte, devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış³²¹ olarak tanımlanan siyaset, özellikle devletin üst düzey görevlileri için cazip bir hal almıştır. Abbâsî devletinin yönetim kademesine yakın bir makamda bulunan kâdî'l-kudâtlar da, zaman zaman bundan kendisini uzak tutamamış ve siyasî faaliyetlere girişmişlerdir. Elbette ki devletin zirvesiyle bir arada bulunmanın vermiş olduğu özgüven, kişileri bu yola sevk etmiş olmalıdır.

³¹⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 428.

³¹⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 118.

³²⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VI, 245.

³²¹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59cd1b610ebde9.15031909, erişim tarihi: 28.09.2017.

Bazı siyasî tartışmaların içerisinde yer alan kâdı'l-kudâtların yanında, neredeyse hiç faaliyet göstermemiş olanları da vardır. Kâdı'l-kudât Ebû Yusuf'un siyasî alanda fazlaca bulunmadığını, ancak Hârûnürreşîd ve ilim dünyası nazarında önemli bir yere sahip olduğunu biliyoruz. Ebû Yusuf'un, "*İmamlar Kureyş'tendir*" hadisini rivayet eden bir kişi olduğunu öne süren Joseph Van Ess, onun doğrudan siyasî ortama müdahil olduğunu iddia etmektedir.³²² Diğer taraftan Ebû Yusuf'un, halifenin talebi doğrultusunda *Kitâbü'l-Harâc* isimli eseri kaleme alması, belki siyasî sayılmasa da idarî mekanizmaya bir müdahale şeklinde anlaşılabilir. Elbette bu fiilleri tamamen siyasî bir eylem gibi göstererek kötü addetmek de kâbil değildir.

Abbâsî devletinde, siyasî arenada öne çıkan isimlerden birisi Ahmed b. Ebî Düâd'dır. Ahmed b. Ebî Düâd, Yahya b. Eksem'in Me'mûn'a tavsiyesiyle, ona yakın isimlerden olmuş, sonrasında fikirlerini benimseyen halifelerin de desteğiyle, "Halku'l-Kur'ân" konusunda ilim adamları, kadılar gibi bazı kimselerin bir nevi sınava tâbi tutulduğu "Mihne Dönemi"nin baş aktörü olmuştur.³²³ Halife Me'mûn, 218/833 yılında, ölümüne kısa bir süre kala Ahmed b. Ebî Düâd'ın etkisiyle siyasî bir hal alan bu süreci başlatmıştır. Me'mûn'un, yerine geçen kardeşi Mu'tasım'a Ahmed b. Ebî Düâd'ı yanından ayırmamasını vasiyet etmesiyle halife nazarındaki konumu daha da pekişmiştir. Zaten halifenin görevi devralmasında inisiyatif almış olan Ahmed b. Ebî Düâd, bu dönemde daha da güçlenmiştir. Ayrıca halifenin Mu'tezilî olması da gücünü pekiştiren önemli bir unsur olmuştur.³²⁴ Kendisinden sonra veliaht tayin etmeden ölen Vâsık'ın yerine, yeni halifenin seçildiği mecliste hazır bulunan Ahmed b. Ebî Düâd, burada da siyasî ağırlığını koymuş ve halifenin seçimine ön ayak olmuştur. Siyasette etkisini derinden hissettirmiş olan bir devlet adamının tasfiyesi de siyasî bir hamle ile olmuş, kendisinin mallarına el konulmuş ve zaten hastalığı nedeniyle mevcut görevinden de ayrılmış bulunduğundan, yerine geçen oğlu da azledilerek, siyasî ve idarî mekanizmanın dışında kalmıştır. Bu yönleri göz önünde bulundurularak Ahmed b. Ebî Düâd'ın, kâdı'l-kudâtların siyasî alanda en etkin olduğu söylenebilir. Tabii ki daha sonraki dönemlerde özellikle hilâfet

³²² Joseph Van Ess, "Political Ideas in Early Islamic Religious Thought", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2001, 28 (2), s. 159.

³²³ Mehmet Ümit, "Mihne Sürecinde Hanefiler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IX, sayı: 17, Çorum, 2010/1, s. 117.

³²⁴ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 123.

makamının gücü sayesinde siyasette etkili olan kâdı'l-kudâtlar da olmuştur. Bu durumda olan kâdı'l-kudâtlardan birisi de Ebû Ömer'dir. Ebû Ömer, kâdı'l-kudât olarak halife ile birlikte İbn Ebi's-Sâc ile ilgili yapılan bir görüşmede³²⁵ ve yine benzer şekilde Karmatîlerle ilgili bir toplantıda da hazır bulunmuş ve görüşlerine başvurulmuştur.³²⁶

Ayrıca Ebû Ömer, Muktedir'in hilafeti esnasında yapılan bir darbeyle makamını geçici bir süreliğine kaybetmişti. Muktedir bu girişimin üstesinden gelerek ikinci defa hilâfete gelince bu ara dönemde hilâfete geçen Abdullah b. Mu'tez'e biat etmiş olan Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf'un da içlerinde bulunduğu bir grup kadı, ordunun başkomutanı da olan Mûnisu'l-Hâdim'in huzuruna getirildiler. Bu gruptan Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf ve Muhammed b. Halef görevlerinden azledilerek serbest bırakılmışlardı. Ancak Muktedir bununla da yetinmeyerek Ebû Ömer'in yaklaşık 100.000 dinarını müsadere etmiştir.³²⁷ Böylece bir kâdı'l-kudâtın siyasî bir faaliyete girişmesinin bir nevi itibar kaybına sebep olduğu ortaya çıkmış olmaktadır. Ebû Ömer'in oğlu Ebü'l-Hüseyn de Halife Razî üzerinde etkili bir isimdi. Ebü'l-Hüseyn'in vefatından sonra halife çok üzülmüş ve bir süre sonra vefat etmiştir.³²⁸ Öyle anlaşılıyor ki Ezdî ailesi mensubu olan bu iki kâdı'l-kudât siyaseten etkin bir güce sahip olmuşlardır.

Kâdı'l-kudât İbn Ma'rûf, siyasî alanda etkin bir isimdi. İbn Ma'rûf'un bu siyasî etkinliği hem Halife Mutî' üzerinde hem de Mutî'nin oğlu Halife Tâî üzerinde de aynı şekilde devam etmiştir. Hatta Tâî, hilâfete geçince onu vezir olarak görevlendirmiş, o ise bu görevi istemeyerek de olsa kabul etmiştir.³²⁹ Vezirlik ve kâdı'l-kudâtlık görevini bir arada götüren İbn Ma'rûf, kâdı'l-kudâtlar içerisinde siyaseten güçlü olan önemli isimlerdendir.

Kâdı'l-kudâtlar, siyasî iradenin temsilcisi olan halifelerin görev değişimleri esnasında da mütemadiyen hazır bulunmuşlardı. Her ne kadar aslî görevleri arasında

³²⁵ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 30, 31.

³²⁶ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 20, 21.

³²⁷ Arslan, *Abbâsîler*, s. 135.

³²⁸ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 210; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI, 307; Şebârû, *Kâdı'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 126.

³²⁹ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 116, 168.

bu iş bulunmasa da devletin zirvesine yakın bir konumda bulunmaları onların bu faaliyetlerini zorunlu kılmıştır. Bu anlayış kâdı'l-kudâtların siyasî ortamda bulunmalarına da zemin hazırlamıştır.

2.5. Kâdı'l-kudâtların Görevlileri

Kâdı'l-kudâtlar, kadıların atama ve azilleri başta olmak üzere bazı önemli konularda hüküm vermek, halifenin kendilerine danıştığı meseleleri çözüme bağlamak gibi görevleri yürütmekteydiler. Bu görevleri yerine getirirken kendilerine yardımcı olacak bazı görevlileri de yanlarında bulundurmışlardır. Özellikle bir devlet dairesi durumuna gelerek, sistemli bir yapıya kavuştuğunda daha belirgin hale gelen görevlilerden de burada bahsetmek yerinde olacaktır.

Kâdı'l-kudâtın en yakınında bulunan görevlilerden olan kâtipler, kâdı'l-kudâtın vermiş olduğu hükümleri kayıt altına alır, kadıların atama ve azil menşûrlarını yazar, kâdı'l-kudâta fetvası sorulmuş bir husus var ise bu soruya onun verdiği cevabı kaydederlerdi. Bunun yanında kendileri de kazâ görevini yürütecek seviyede kimseler oldukları için bazı durumlarda, kâdı'l-kudâtın yerine vekâlet ederlerdi.³³⁰ Kâdı'l-kudâtların ilki olan Ebû Yusuf'un da kâtibi vardı.³³¹

Kâdı'l-kudâtların kendilerine has görevlilerinden birisi de hâcibdir. Hâcib, kâdı'l-kudâtın bir nevi sekreteri sayılabilir. Onunla görüşmek isteyenlerle ilgilenir ve kendisinin özel işlerini yürütürdü. Kâdı'l-kudât Kâsım b. Yahya eş-Şehrezûrî, kendisine hâcib olarak, kendisinden sonra Şam'dan Bağdâd'a gelmiş olan Ahmed b. Bektemur'u görevlendirmiştir.³³²

Kâdı'l-kudâtların hemen yanında mübaşirler de bulunurdu. Bu mübaşirler herhangi bir duruşma esnasında tarafların huzura getirilmesi ve orada beklemelerinin sağlanması işini yürütmekteydi.

Yukarıda saydığımız görevlilerin ücretlerine yönelik bilgiler ilgili bölümlerde aktarılmıştı. Bu görevlilerin dışında, adalet yönüyle bilinen ve şahit olarak nitelenen

³³⁰ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 221; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 109.

³³¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 263.

³³² Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VI, 174.

görevlilerin de kâdı'l-kudâtın yanındaki görevlilerden olduğu görülmektedir. Bu kişiler, kâdı'l-kudâtın baktığı mahkemelerde, muhatapların durumlarıyla ilgili bilgiler vererek, kâdı'l-kudâtın daha güvenilir bir sonuca ulaşmasını sağlamaya çalışırlardı. Bu görevlilerin bulunma sebeplerinden birisi de, dava ile ilgili olarak şahitlik yapacak kişilerin tezkiye edilerek, şهادetinin kabul edilip edilmeyeceğine dair bilgi sağlamalarıdır. Bu görevliler genellikle, kâdı'l-kudâtlara hizmet etmişlerdir. Ancak ücret, giyim gibi konularda da hassas tutumu ile bilinen Muhammed b. Muzaffer göreve geldiğinde bu şahitlerin hüküm meclisinde bulunmalarını istememişti. Ancak bir süre sonra, halifenin de talebiyle, şahitler tekrar bu meclislerde yer almaya başlamışlardır.³³³ Bu görevi yürütmüş isimlerden bazılarını burada zikretmek gerekirse, Muhammed b. Muzaffer, Ahmed b. Muhammed b. Sıbağ gibi isimleri sayabiliriz.³³⁴ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî'nin yanında şahit olarak görev yapan kimseler de bulunmaktaydı. Bu statüde görev yapmış kadılardan birisi de Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed'dir.³³⁵ Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin yanında da şahitler bulunuyordu. Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasan da bu şahitlerdendir. 513/1119 yılında Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin yanında şahitlik görevinde bulunmuştur.³³⁶

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed'in ilk kez görev yaptığı dönemde, 552/1157 yılında, kardeşi Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed b. Ali b. Muhammed onun yanında şahitlik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur.³³⁷

Ayrıca Ubeydullah b. Muhammed de annesi kanalıyla bu aileye mensup olan isimlerden birisidir. Kâdı'l-kudât olan dayısı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî'nin yanında 452/1060 yılında şahitlik yapmış, şahitliği makbul görülmüş ve bir süre sonra Kerh bölgesinin bir kısmına kadı olarak görevlendirilmiştir.³³⁸

³³³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 86; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 33.

³³⁴ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 33-36.

³³⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 80.

³³⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 104.

³³⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 43, 101; III, 116.

³³⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 504; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 37.

Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî'nin de kardeşi olan Ebü Ca'fer Abdullah b. Muhammed ed-Dâmeğânî de şahitlik ile kazâ görevine adım atmış ve farklı süreçlerden geçerek kadılık makamında bulunmuştur.³³⁹

Burada belirtmekte fayda gördüğümüz bir hususu da aktararak bu bahsi sonlandırmak istiyoruz. Kâdı'l-kudâtlık makamına bağlı görevliler, kurumun sistemli hale gelmesiyle daha net bir şekilde ortaya çıkmışlardı. İlk kâdı'l-kudât Ebû Yusuf'un etrafında böylesi görevlilerin bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Kendisinin yanında bir kâtibin bulunduğu kaynaklarda zikredilse de genel hatlarıyla bir kurumsallaşma söz konusu değildir.³⁴⁰ Farklı vesilelerle belirttiğimiz üzere, kurumun ilk ortaya çıkışından itibaren ilerleyen süreçte, kurumun yapısında önemli değişiklikler meydana gelmiştir.

İslâm medeniyetinin X. yüzyılının panoramasını sunduğu eserinde Adam Mez, Bağdâd'daki kâdı'l-kudâtların görevlilerini anlatırken, mahkeme kâtibi, mahkeme hâcibi, ufak tefek meselelerde kapıda karar veren hâkim ve mahkeme binasının idarecileri ile bekçilerini zikretmektedir.³⁴¹ Ayrıca Abdurrahman b. Mukbil, kâdı'l-kudât olarak görev yaptığı dönemde, nikâh ve boşanma işleri için Kadı Muhammed b. Ali b. Nasr'ı görevlendirmiştir.³⁴²

Kâdı'l-kudât Kâsım b. Yahya eş-Şehrezûrî, 595/1198 yılında Bağdâd'a gelirken, beraberinde genç bir isim olan Muhammed b. Abdülmuhassin ed-Dimaşkî'yi de getirmişti. Kâdı'l-kudât olarak atanmış olan Kâsım b. Yahya eş-Şehrezûrî, nikâh kıymak üzere yetki verdiği Muhammed b. Abdülmuhassin'e, bir kaç vakfın sorumluluğunu da yüklemiştir.³⁴³

Kâdı'l-kudâtlar, ilmî yönleri olan ve kendilerine hizmet eden kimseleri de istihdam etmişlerdir. Bu kimseler hem kâdı'l-kudâtların hizmetlerinde bulunur, hem de ilim tahsil ederlerdi. Bu isimlerden birisi, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed es-

³³⁹ Derûbî, *Kudâti Bağdâd*, II, 44.

³⁴⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 263.

³⁴¹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 266.

³⁴² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 276; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 112.

³⁴³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 23.

Serahsî'dir. Kendisi, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin ez-Zeynebî'nin hizmetinde bulunmuştur.³⁴⁴

2.6. Büveyhî ve Selçuklu Hâkimiyetinde Bağdâd'da Kâdı'l-kudâtlık

Kâdı'l-kudâtlık makamının, siyasî ortamdan doğrudan etkilendiği bilinen bir durumdur. Bu başlık altında, bu durum mercek altına alınarak biraz daha netleştirilecektir. Abbâsî devleti uzun ömürlü bir devlet olmasına rağmen, siyasî gücünde önemli dalgalanmalar yaşanmıştır. Bu açıdan, kayda değer iki dönemde, kâdı'l-kudâtlık açısından ortaya çıkan tablo ile ilgili kısa bir değerlendirme yapılabilir. Çalışmanın farklı başlıkları altında yeri geldikçe değinilmiş olsa da bir başlık altında bu hususun ele alınması gerektiği kanaati hâsıl olmuştur.

Abbâsî devletinin önemli kurumlarından birisi olan kâdı'l-kudâtlık makamı, adalet sisteminin yöneticisi olarak vazife yapmaktaydı. Bu görevinin yanı sıra, halifelere, danışmanlık, elçilik gibi görevlerle destek olan bir pozisyondaydı. Bu vazifelerinin yanında, sembolik olarak mezheplerin gücünü de temsil etmekteydi. Bu itibarla Hanefî mezhebine mensup âlimlerin, Büveyhîler'in hâkim olduğu III/X. yüzyıla kadar, kadı ve kâdı'l-kudâtlık makamını ellerinde bulundurduklarını ifade etmeliyiz. Ancak Büveyhîler'in Bağdâd'a, dolayısıyla Abbâsî devletine hâkim oldukları dönemin hemen öncesinde İslâm toplumunun genelinde meydana gelen değişmelerin bir sonucu olarak, kâdı'l-kudâtlık makamına Hanefî mezhebine mensup olmayan kâdı'l-kudâtlar da atanmaya başlamıştır. Bu durum, ilk bakışta doğal gibi görünse de, makamın bir hâkimiyet mücadelesine sahne olduğunu ifade etmek gerekir.

Büveyhîler döneminde meydana gelen ve halifelik makamını zora sokan bir durum da Şîî bir kâdı'l-kudât atama girişimidir. Büveyhî emîri Bahâüddeve (379-403/989-1012), Şerîf Ebü'l-Hüseyin b. Musa el-Alevî'yi, kâdı'l-kudâtlık, hac işleri ve mezâlim mahkemelerine bakmakla görevlendirdiğinde Halife Kâdir, Şerîf Ebü'l-Hüseyin'in İsnâ aşeriyye İmamiyesi'ne mensup olması nedeniyle bu görevlendirmeyi

³⁴⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VIII, 79.

uygun bulmamıştı.³⁴⁵ Bu hamleye, halifenin karşı bir duruş sergilemesi, hâkimiyet mücadelesinin de bir göstergesidir. Her ne kadar halifeliğin gücü zayıflamış olsa da, İslâm toplumunda özellikle dinî alandaki ağırlığı devam ediyordu.³⁴⁶ Gerçi aynı dönemde Mısır'da hâkim olan Fâtımîler, Şîî-İsmâîlî düşünceye sahip kadılar, kâdî'l-kudâtlar görevlendirmişlerdi. Bu örnek, bu açıdan ilk değildir ancak burada Abbâsî devletinin halifesinin bu girişime onay vermemesi, önemli bir husus olarak göze çarpmaktadır.

Büveyhîler'in Bağdâd'a hâkim olduğu dönemde ortaya çıkan ve yine halifenin karşı çıkmasıyla akamete uğrayan bir diğer uygulama ise, kâdî'l-kudâtlık makamının iltizam usulüyle satılmasıdır. Büveyhî emîrinin tasarrufuyla 350/961 yılında yürürlüğe giren bu uygulama, kâdî'l-kudâtlık gibi, adaletin tesisi için hayatî önemi hâiz bir makamın, para karşılığında satılması hakikaten ilginç bir uygulamadır. Ancak bu durum, Büveyhîler'in, Bağdâd hilâfetine siyaseten zayıflatma, belki kamuoyu karşısında zor duruma düşürme çabası olarak da değerlendirilebilir. Elbette bir toplumda adaletin tesisinde yaşanan sıkıntılar, devletin yöneticileri aleyhinde bir kamuoyu oluşmasına da sebep olacaktır. Bu uygulama gereğince kâdî'l-kudâtlık makamı, yıllık 200.000 dirhem gibi bir ücret mukabilinde satılmıştır. Ancak ilgili kâdî'l-kudâtın atanmasına halifenin rıza göstermeyerek atama menşûru yayınlamaması, huzuruna kabul etmeyerek onu yok saymasının bir sonucu olarak, iki yıl sonra görevden ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu süre zarfında, her ne kadar hüküm vermeye devam ettiyse de, kendisinden sonra gelen kâdî'l-kudât onun verdiği kararları iptal ederek davaları yeniden ele almıştır.³⁴⁷

Büveyhîler'in bu girişimlerinden anlaşılan odur ki devletin kontrolünü ele geçirerek istedikleri gibi hareket etmeye çalışmışlardır. Ancak halifelerin bu girişimlere karşı durmalarıyla bu amaçlarına bazı alanlarda ulaşamadıkları görülmektedir. Özellikle kâdî'l-kudâtlık makamı açısından değerlendirildiğinde, her ne kadar aşırı görülen girişimler halifeler tarafından bir şekilde engellenmiş olsa da,

³⁴⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 244.

³⁴⁶ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 24, Konya, s. 319; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 39.

³⁴⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 263.

Hanefî mezhebi yerine, Şâfiî mezhebine mensup kâdı'l-kudâtların bu dönemde atandığını müşahede etmekteyiz. Bu duruma örnek olarak Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydillah ve İbn Mâkûlâ zikredilebilir.

Büveyhîler'in Abbâsîler üzerindeki hâkimiyetleri, Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in 447/1055 yılında Bağdâd'a girmesiyle sona ermiştir. Bu gelişmeyle birlikte, kâdı'l-kudâtlık makamına atanacak kadılar, tekrar Hanefîlerden seçilmeye başlanmıştır. Selçukluların, Hanefî mezhebine bağlı bir görüntü sergilemesinin yanında, Bağdâd'ı kontrol altına aldıkları dönemde vezirlik görevini sürdüren Küdürî'nin bu mezhebe taassup derecesinde bağlı olması etkili olmuştur. Halife tarafından Selçuklulara yakınlaşmak amacıyla, dönemin önde gelen Hanefî kadılarında olan Ebü Abdillah ed-Dâmeğânî kâdı'l-kudât olarak atanmış ve vefatına kadar yaklaşık otuz yıl boyunca bu görevi sürdürmüştür.³⁴⁸

Selçuklular döneminde genel olarak bu durum devam etmiştir. Selçukluların, kâdı'l-kudâtlık makamını saygın ve etkin bir makam olarak gördüklerine dair örnekler rastlamak mümkündür. Bu örneklerden en bilinenlerinden birisi Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in Halife Kâim Biemrillâh'ın kızı ya da kız kardeşi Seyyide ile evlenmek istediği zaman gönülsüz davranan halifeyi, kâdı'l-kudât üzerinden bir nevi tehdit etmesidir.³⁴⁹ Gerçi kâdı'l-kudâtlık birlikte birkaç kişiye daha bu minvalde mektuplar ulaştırılmıştır ancak kâdı'l-kudâtın bu isimler arasında olması kayda değer bir durumdur. Burada Selçuklu yönetimi, kâdı'l-kudâtın halife üzerinde etkili olduğunu düşünmüş ve onu ikna edebilmek için bir nevi aracı tayin etmiştir.

2.7. Kâdı'l-kudâtların Mezhepsel Temayülleri

Kâdı'l-kudâtların Abbâsî devleti içerisindeki fonksiyonu ve bürokratik yetkileri ele alınırken, farklı bir açıdan bakmanın gerekliliği de aşîkârdır. İslâm dünyasında kâdı'l-kudâtlık kurumunun teşekkül ettiği ilk dönemlerden itibaren etkisini hissettiren mezhepsel oluşumlar ilim dünyasını birçok yönüyle etkilemiştir. Bürokratik bir kurum olan kâdı'l-kudâtlık kurumunu bu ölçüde etkilemediği

³⁴⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 486.

³⁴⁹ Nazlı Altunsoy, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği İlişkileri ve İki Hanedan Arasındaki Evlilikler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi SBE, Kırklareli, 2013, ss. 48-49.

düşünülse de, öncelikle kâdı'l-kudâtların mezhepsel tercihlere göre atanması, sonrasında bu kâdı'l-kudâtların kendi mezhepsel temayüllerine göre kadılar görevlendirmelerini beraberinde getirmiştir. Bu durum sadece belli mezheplere ya da ekollere mensup olanların devlet kademelerinde görev almalarına neden olmakla kalmamış, verilen hükümlerle birlikte bu ekollerin uygulama alanı bulmasını da temin etmiştir. Bu ekollerin uygulama alanı bulması ise, dolaylı olarak, Abbâsî devleti sınırları içerisinde özellikle Ebû Hanife'nin öğrencilerine önemli bir alan açmıştır.³⁵⁰ Böyle bir alanın açılmasında, Abbâsî devletinin idarî yapısını merkezileştirmesinin de etkisi olduğu söylenebilir. Abbâsî hanedanının devleti teslim aldığı Emevîler, feodal sayılabilecek bir yapıya sahiptiler. Dolayısıyla yapılan idarî tasarruflar, bölgenin durumuna göre planlanıyordu. Bunun aksine, Abbâsîler'in benimsediği merkezileşmenin bir sonucu olan kâdı'l-kudâtlığa ilk olarak, Ebû Hanife'nin önde gelen öğrencilerinden birisi olan Ebû Yusuf görevlendirilmişti. Ebû Yusuf'tan sonra atanan kâdı'l-kudâtların da aynı mezhepsel altyapıya sahip olması, atanan kadıların da ekseriyetinin bu mezhep mensubu olmalarını sağlamıştır.³⁵¹ Atanan bu kadıların, Ebû Hanife'nin ortaya koyduğu ekolün doktrinleri çerçevesinde bir sistem benimsemeleri, önlerine gelen meseleleri bu sistem çerçevesinde karara bağlamaları, durumun halka yansıdığına bir göstergesidir.

Kâdı'l-kudâtların ve kadıların Hanefî mezhebine mensup isimlerden atanmasının Abbâsî devletinin ilk dönemlerinde benimsendiği görülmektedir.³⁵² Bu durum sadece devleti idare edenlerin özel tercihiyle de açıklanamaz. Bilindiği üzere Ebû Hanife'nin öğrencileri, onun öğretileri doğrultusunda Hanefî mezhebi olarak sistemli bir yapı oluşturdular. Bu mezhepsel yapı kronolojik açıdan İslâm dünyasında oluşan ilk mezheptir. Mezhep imamlarının vefat tarihleri de göz önünde bulundurulduğunda bu durum açıkça görülecektir. Ebû Hanife'nin (150/767) vefat

³⁵⁰ Benjamin Jökösch, *Islamic Imperial Law: Harun al-Rashid's Codification Project*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007, ss. 287-310.

³⁵¹ Benjamin Jökösch, *Islamic Imperial Law* adlı kitabında durumu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kâdı'l-kudâtlık makamının teşekkül ettiği tarih olan 170/786 tarihinden 235/850 yılına kadar atanan kadıların %80'inin Hanefî mezhebine mensup olduğunu söylemektedir. Bu durum Hanefî mezhebinin bu dönemde tercih edildiğini göstermektedir. Ancak bu bilgiyi değerlendirirken bu başlık altında zikrettiğimiz bir husus olan tarihsel süreci de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Aksi takdirde sanki diğerlerinin de var olduğu bir ortamda sadece bu mezhep mensupları tercih edilmiş gibi bir algı da ortaya çıkacaktır. Jökösch, *Islamic Imperial Law*, s. 293.

³⁵² Jökösch, *Islamic Imperial Law*, 293.

tarihine en yakın olan mezhep imamı Mâlik b. Enes (179/795), ondan yaklaşık otuz yıl sonra vefat etmiştir. Böyle bir durumda Hanefîliğin tarihsel olarak bir avantaj elde ettiği de savunulabilir.

Daha sonraları kendisine geniş bir taraftar bulmuş mezhepler olan ve yaygın olarak “Dört Mezhep” olarak bilinen, Hanefîlik, Şâfiîlik, Hanbelîlik ve Mâlikîlik mezheplerine mensup kadılar da daha sonraki dönemlerde görev yapmışlardır. Yukarıda belirtildiği gibi Hanefîlik, diğerlerine nazaran avantaj elde etmiştir. 317/929 yılında kâdı'l-kudâtlık makamına atanan Ebû Ömer Mâlikîlerden;³⁵³ 328/940 yılında atanan Kâdı'l-kudât Ebü's-Sâib'in ise Şâfiîlerden ilk kâdı'l-kudâtlığa gelen kişi olduğu bilinmektedir.³⁵⁴ Kâdı'l-kudâtlık kurumunun ilk olarak Ebû Yusuf'la 170/786 yılında başladığı düşünülürse, yaklaşık 150 yıl boyunca atanan kâdı'l-kudâtların ve dolayısıyla kadıların Hanefî mezhebine mensup oldukları düşüncesine ulaşılabilir. Bu da İslâmlaşma sürecinin yoğun yaşandığı ve fikrî akımların etkili olduğu bu dönem için kayda değer bir bilgi olarak addedilebilir.

Abbâsî devletinin siyasî açıdan zayıflamasıyla, devletin yönetimi farklı hanedanların kontrolüne girmişti. Abbâsî devletinin kontrolünü 333/945 yılında ele geçiren Büveyhîler Şîî temayüle sahip bir hanedandı. Bu nedenle, Abbâsî devletinin idarî kadrosunda, kendi düşünce yapılarına sahip isimleri görevlendirmeye çalıştılar. Bu konuda dikkat çeken girişimleri de Şîî düşünceye sahip bir kâdı'l-kudât atamaya çaba sarf etmeleridir. Ancak Abbâsî halifesi her ne kadar sembolik kalmış gibi görünse de bu girişime karşı çıkmış, atama menşûrunu onaylamayarak Büveyhîler'in hevesini boşa çıkarmıştır.³⁵⁵ Bu dönemde Eş'arîliğin daha baskın bir hale gelmesiyle, bu ekolün fikhî temsilcisi olan Şâfiî mezhebine mensup kâdı'l-kudâtların da atanmaya başladığını söyleyebiliriz. Büveyhîler'in hâkimiyetinin zayıflamaya başladığı ve nihayet Selçuklular tarafından Bağdâd'dan çıkarıldığı dönemde Şâfiî mezhebinin önde gelen isimlerinden olan İbn Mâkûlâ yaklaşık otuz yıldır kâdı'l-kudâtlık yapmaktaydı.³⁵⁶ Selçuklular'ın Abbâsî hilâfeti üzerinde hâkim olduğu ilk

³⁵³ Saffet Köse, “Ebû Ömer el-Kâdı”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 211.

³⁵⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 47; İbn Şühbe, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed (851/1447) *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. Hâfız Abdülhalîm Hân, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1407/1987, I, 129.

³⁵⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 244.

³⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 130; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 11.

zamanlarda vefat eden İbn Mâkûlâ'nın yerine bu defa Hanefî mezhebine mensup bir kâdı'l-kudât atanmıştır. Aslında halife, yine bir Şâfiî fakîhi olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî'yi bu göreve getirmek istemişti. Ancak Ebû İshâk eş-Şîrâzî, mesuliyetini gerekçe göstererek bu görevi kabul etmemiştir.³⁵⁷ Hatta Halife Kâim Biemrillâh'ın, merhum kâdı'l-kudât İbn Mâkûlâ için, muhtemelen mezhepsel tercihi sebebiyle, ilmî açıdan yetersiz olduğuna dair sözler sarf ettiği kaynaklarda belirtilmektedir.³⁵⁸ Diğer taraftan Selçuklular'ın Hanefî mezhebine mensup olmaları, halifenin bu sözleri sarf etmesinin nedenlerinden birisi olabilir. Çünkü Abbâsî halifeliğini baskıdan kurtarmak suretiyle bir minnet borcunun ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Dolaylı bir şekilde Abbâsî halifesi, Selçuklular'ın mezhepsel tercihlerine bağlı kalmıştır. Bu dönemde Hanefî mezhebinin önde gelen isimlerinden olan Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî kâdı'l-kudât olarak atanmış ve kendisine hil'at giydirilmiştir.³⁵⁹ Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî atanmış olduğu bu görevi yaklaşık otuz yıl boyunca sürdürmüştür.³⁶⁰

Kâdı'l-kudâtın atanmalarında mezhepsel tercihlerin mevcut siyasî ortamla da ilgisi olduğu yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılmaktadır. Abbâsî halifeliğinin siyasî gücü eğer tam manasıyla başladığı gibi devam etseydi böyle bir tablo oluşmayabilirdi. Ancak her devletin siyasî güç açısından önemli değişiklikler yaşaması gayet doğal bir seyir olarak açıklanabilir. Tabî ki bu tercihleri sadece siyasî değişkenliklerle açıklamak mümkün olmayabilir. Özellikle bu dönemlerde ilim çevrelerinde de farklı gelişmeler yaşanmış birçok itikâdî ve amelî mezhebin teşekkül süreci tamamlanmış ya da devam etmektedir. Kâdı'l-kudâtlık gibi ilmî ve idarî bir pozisyona sahip olan bir devlet görevinin bundan bağımsız olması da düşünülemez.

Abbâsî devletinin siyaseten varlığını sürdürdüğü dönem fikrî hareketlerin yoğun olarak yaşandığı bir dönem olması hasebiyle yukarıda belirttiğimiz gibi önemli ekoller ortaya çıkmıştır. Bu ekollerin kendi düşüncelerini, uygulamalarını hâkim kılmaya çalıştıkları ve bu uğurda çeşitli mücadeleler verdikleri hatta karşı grubu temsil eden isimlerle sert tartışmalara girdikleri kaynaklarımızda

³⁵⁷ Şîrâzî, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, I, 3.

³⁵⁸ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 27.

³⁵⁹ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 26-27; Sevim, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 21.

³⁶⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 486.

belirtilmektedir. Buna benzer tartışmaların olduğu bir süreçte, kâdı'l-kudâtlık makamına atanan isimlerin de mevcut durumdan etkilendiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Çünkü kâdı'l-kudâtlar, ilmî çevrede yetişmiş ve bu makama yükselebilmıştır. Zaten kâdı'l-kudâtların biyografilerini aktardığımız bölümde görülecektir ki bu kişiler, bu makama atandıkları zamana kadar ilmî ve idarî çevrenin içerisinde bulunmuşlardır. Bu nedenle eğer mevcut bir tartışmanın içerisinde bulunmuşlarsa, bundan âzâde kalmaları mümkün değildir.

Abbâsî devletinde ortaya çıkan kâdı'l-kudâtlık makamı sadece bu devletin sınırları içerisinde kalmamıştır. Farklı İslâm devletleri de bu kuruma devlet teşkilatlarında yer vermişlerdir. Kurumun varlığı ile ilgili bilgiler farklı bir başlık altında ele alınacaktır, ancak bu devletlerde ortaya çıkan mezhepsel farklılıklardan örnekler verilerek konuya biraz daha açıklık getirilmesi gerekmektedir. Örneğin Fâtımîler, Şî-İsmâilî bir inanç sistemini benimsemişler ve bu düşünce çerçevesinde devletlerinin resmî ideolojisini oluşturmuşlardı. Hatta Kâhire'yi ilk ele geçirdiklerinde orada görev yapmakta olan kâdı'l-kudâta müdahale etmemişler ancak üzerinde bir baskı oluşturarak statüsünde aleyhte bir düzenlemeye gitmişlerdir.³⁶¹ Bununla da yetinmeyen Fâtımîler bu kâdı'l-kudâtin vefatından sonra kendi mezheplerine mensup bir kâdı'l-kudât atamak suretiyle bu makamla ilgili farklı bir uygulama ortaya koymuşlardır.

Yukarıda verdiğimiz örneğin dışında Eyyûbîler'in de kendi mezhepsel çerçevelerinden bu kurumu yönetecek ismi belirledikleri görülmektedir. Eyyûbîler, Şâfiî mezhebini resmen kabul etmişler ve bunun bir yansıması olarak kâdı'l-kudâtları, Şâfiî mezhebine mensup kadınlardan atamışlardır.³⁶² Hatta bu dönemde, yeni kurulan her eyalete atadıkları kâdı'l-kudâtlarda, Şâfiî mezhebine mensup olanları tercih etmişlerdir. Bu durum daha önce devletin merkezinde bulunan ve devletin tamamından sorumlu bulunan merkezîlik anlayışında meydana gelen değişikliğin de bir yansımasıdır. Daha önce Emevîler'in benimsemiş olduğu eyalet sistemi bölgesel yapılanmayı da beraberinde getirmişti.

³⁶¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 248.

³⁶² Mahmut Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum 2014, ss. 171-172; Atçıl, *Mısır'da Adli Teşkilat*, s. 95.

Bu uygulamanın bir devamı niteliğinde kabul edilebilecek ve kâdî'l-kudâtlık kurumunu olduğundan başka bir konuma taşıyan durum Memlûk devletinde kendisini göstermiştir. Bu uygulama, İslâm toplumunda yaygın hale gelen dört mezhepten birer kâdî'l-kudât atanmasıdır. Bu tercihin, mezhepsel ayrımları daha derin bir hale getirdiği düşünülebilir. Ancak devletin resmî ideolojisini kabullenmeyen kişiler için de önemli bir avantaj olarak değerlendirilebilir. Her bireyin kendi mezhepsel tercihine uygun bir zeminde hukukî konuları halledebilmesi bir özgürlük alanıdır. Bu alanın, İslâm toplumlarında bazı konularda varlığından söz edilebilir. Elbette bunun tam tersi uygulamalar da söz konusudur. Ancak bu durumun topluma önemli bir özgürlük alanı açtığına altını çizmek gerekir. Ters uygulamalar toplumda daha baskıcı bir yapı oluşmasına zemin hazırlamıştır. İslâm devletinin ilk teşekkül ettiği dönemde Hz. Peygamber'in uygulamaları da bu yönde olmuş, toplum içerisinde yer alan farklı kesimlerle ilgili konularda kendi hukuk sistemlerini kullanabilmeleri sağlanmıştır.

Kâdî'l-kudâtlık kurumuna atananların mezhepsel tercihleri ya da atayan halifenin tercihi ile ilgili genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, bu atamalarda dönemsel faktörlerin etkisi olduğu görülecektir. Bu faktörleri, iki kategoride değerlendirebiliriz. Bu kategorilerden birisi devletin siyasî durumu, bir diğeri de ilmî ve fikrî ortamdır. Her iki açıdan da değerlendirildiğinde kurumun birçok yönüyle güncel durumdan etkilendiği söylenebilir. Devletin içerisinde bulunduğu genel durum dışında, halifelerin kişisel tercihlerinin devreye girdiği zamanlar da olmuştur. Bu durum, “Mihne Dönemi” olarak bilinen dönemin başlangıcı ve bitişinde görülmektedir. Bu dönemin başlangıcında halifelik görevinde bulunan Me'mûn, Mu'tezilî düşüncelerinden dolayı, Mu'tezile mezhebinin temel görüşlerinden birisi olan “Halku'l-Kur'ân” düşüncesini devletin her tarafına yaymayı amaçlamış ve kendisiyle aynı düşünceye sahip olmayan³⁶³ Yahya b. Eksem'i görevinden azlederek,³⁶⁴ bu görüşü benimsemesinde büyük etkisi olan Ahmed b. Ebî Düâd'ı kâdî'l-kudât olarak atamıştır.³⁶⁵ Bu dönemin sonuna gelindiğinde aynı durum tersinden

³⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 290.

³⁶⁴ Taberî, *Târîh*, VIII, 649.

³⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 290; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 84.

gerçekleşmiş ve Halife Mütevekkil, Ahmed b. Ebî Düâd'ı görevinden azlederek yerine Yahya b. Eksem'i tekrar kâdı'l-kudât olarak atamıştır.³⁶⁶

Belki çalışmanın sonuç kısmında olması gereken bir konunun, yeri gelmişken burada değerlendirilmesinde fayda vardır. Devletin siyasî olarak zaafa düştüğü dönemlerde, devlet başkanının tercihlerinin bile fazlaca ehemmiyeti kalmadığı görülmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, devletin zayıflığı kurumların işleyişini de derinden etkilemektedir. Hele ki toplumun tamamını ilgilendiren adalet kurumunda meydana gelen olumsuzluklar toplum vicdanında telafisi mümkün olmayan yaralar açabilmektedir.

Yukarıda bazı örneklerde kısaca değinmiş olduğumuz, halifelerin kâdı'l-kudât atamalarında bile etkinliklerinin azalması, devletin içler acısı halini de resmetmektedir. Hatta diğer başlıklar altında, halifeye rağmen Büveyhî emîrinin kâdı'l-kudâtlık makamına para karşılığında bir atama yaptığından bahsedilmiştir.³⁶⁷ Bu ve diğer örnekler birleştirildiğinde devletin siyasî açıdan zafiyete düşmesinin ne gibi sonuçlara sebebiyet verdiği açığa çıkmaktadır. Tabî ki bunun aksi olarak değerlendirilebilecek olan ve devletin başı olan halifenin etkin bir şekilde bu gücü her alanda kullanmaya kalkması da olumlu bir durum olarak düşünülemez. Devletin tüm kurumlarıyla dengeli bir şekilde gücünü kullanması, adaletin tecellisi için kayda değer bir etkidir. Bu açıdan, tarihin her döneminde “güç zehirlenmesi” diye tabir edilen, gücün kullanımıyla ilgili problemler ortaya çıkmıştır. Bu vesileyle devlet kurumlarının, özellikle de adaletin tesisini amaçlayan kurumların bağımsız ve güçlü bir şekilde temsil edilmesinin gerekliliğini ortaya koymak çalışmanın hedeflerinden birisidir.

2.8. Kâdı'l-kudâtlık Kurumunun İslâm Devletlerindeki Yansımaları

Abbâsî devleti, kâdı'l-kudâtlık kurumunu, adalet sistemini düzenlemek amacıyla ihdas etmiştir. Bu kurumun, devlet teşkilatı içinde zamanla önemli bir yer edinmiş olması, bölgedeki Müslüman devletlerinin de bu kurumu örnek almalarına

³⁶⁶ Muhammed Hudari Bek, *Târîhu'l-Ümami'l-İslâmiyye*, s. 258.

³⁶⁷ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 263.

zemin hazırlamıştır. Bu durum, bir yönüyle kâdı' kudâtlık kurumunun, devletin adalet teşkilatında sistemli bir yapı meydana getirdiğini göstermektedir. Doğrudan devlet başkanının sahip olduğu yetkilerin ya da bir diğer deyişle, iş yükünün paylaşılması, adalet sisteminin daha bağımsız bir yapıya kavuşması da diğer devletlerin de bu kuruma devlet teşkilatlarında yer vermelerinin bir nedenidir. Abbâsî devletinin ihdas ettiği bu kurumun hangi devletlerde ne şekilde var olduğundan kısaca bahsedilerek, kurumun daha sonraki dönemlerdeki durumu da tespit edilmeye çalışılacaktır. Bu bölümde bahsedeceğimiz devletler mümkün olduğu kadar kronolojik bir sırayla verilecektir.

Bu bölümde ele alacağımız ilk devlet Kuzey Afrika'da kurulmuş ve nihayet Mısır'ı ele geçirerek Abbâsî devletinin karşısına çıkmış büyük bir siyasî güç olmalarının yanında Şîî karakterli bir devlet olan Fâtımîler'dir. Buna rağmen onlar kadılık görevini sadece Şîîlere hasretmeyip Sünnî âlimlere de bu görevi vererek³⁶⁸ bu kuruma daha geniş bir anlayışla yaklaşmışlardır. Çünkü onlara göre, kendilerinin dışında kalanlar itikadı bozuk kimselerdi. Bununla birlikte Fâtımîler'de de kâdı'l-kudât, adalet sisteminin başında yer alan bir görevliydi.

Fâtımîler, Mısır'ı fethedip artık İslâm coğrafyasının önemli bir kısmında söz sahibi olduklarında, buradaki kâdı'l-kudâtlık görevini Ebû Tâhir yürütüyordu. Asıl olarak Abbâsî devletinin hâkim olduğu coğrafyada, doğunun ve batının kâdı'l-kudâti unvanıyla tek kâdı'l-kudât bulunmasına rağmen, bu dönemde Mısır'da İhşidîlerin hâkimiyeti söz konusu idi ve burada bir kâdı'l-kudâtları bulunmaktaydı. 358/969 yılında, Fâtımîler Mısır'ı aldığı anda, Ebû Tahir yaklaşık olarak on yıldır bu görevdeydi.³⁶⁹ Cevher es-Sıkkîlî, onu azledip yerine Şîa'dan bir kadı getirmesi durumunda, halkın tepki vereceğini düşünerek onun görevinde kalmasına müsaade etmiş ancak onun nüfuzunu azaltmak için özel bir çaba sarf etmiştir.³⁷⁰

Fâtımîler'de önemli bir mevkiye sahip olan kâdı'l-kudât, şer'î meselelere, mahkemelere, darphane ve paranın ayar işlerine bakmaktaydı. Ayrıca kâdı'l-kudâta,

³⁶⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 249.

³⁶⁹ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 67.

³⁷⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 248.

100 dinar da maaş verilmekteydi.³⁷¹ Fâtımî halifesi, Cuma namazı için camiye gitmeden evvel kâdı'l-kudât oraya gider, beraberinde götürdüğü buhurdanlıkla, minberi ve hutbe okurken durduğu kubbeyi tütsülerdi. Halife konuşurken namaz vaktinin geldiğini işaret ederdi. Vezirle birlikte konuşma salonunun önünde beklerdi. Namazdan sonra vezirin arkasından halifeyle görüşürdü. Namazdan sonra, halife camiden çıkınca sağında vezir, solunda kâdı'l-kudât yürür, dâi'd-duât ise onları arkadan takip ederdi.³⁷²

Mezkûr örnekten yola çıkarak, devlet idaresinde vezirden sonra kâdı'l-kudâtın geldiğini tespit etmek çok zor görünmemektedir. Nihayetinde bir devletin adalet mekanizmasına bakış açısı, o devletin idaresi hakkında bir fikir verecektir. İsmâiliyye fakihlerinin bir kısmı vezirlik ve kâdı'l-kudâtlık makamı arasında fark olmadığını iddia etseler de bu iki makam arasında fark vardır. Kâdı'l-kudâtlar, Fâtımîlerin özel görevlisi olarak bilinen dâi'd-duât'ın rütbesinden daha yüksek bir yerde konumlanmaktadır. Bununla birlikte vezirin, törenlerde el-etek öptüğü bir vakıa iken, kâdı'l-kudât böyle bir saygı ifadesi yerine selamlamayı tercih etmiştir. Çünkü kâdı'l-kudâtın dînî mevkiî, bu hareketi kabul edemeyecek bir seviyedeydi.³⁷³

Fâtımîler Mısır'ı aldığı anda, mevcut kâdı'l-kudâtı görevinden almamış ancak onun nüfuzunu kırmak için de bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda Fâtımî Halifesi Muiz, 362/973 yılında, İhşidîler'den beri göreve devam eden kâdı'l-kudât Ebû Tâhir'le müştereken görev yapmak üzere, Şia'dan bir kadı (veya kâdı'l-kudât) tayin etmişti. Ali b. Ebî Hanife en-Nu'mân el-Mağribî adını taşıyan bu kadı (kâdı'l-kudât) Füstât'ta, Amr b. Âs Camii'nde görev yaparken, Ebû Tâhir ise Kâhire'de Ezher Camii'nde yargılama görevini devam ettiriyordu. Bu durum, yaşlılık ve zayıflık sebebiyle Ebû Tâhir'in 366/976'daki istifasına kadar sürdü.³⁷⁴ Bunun yanında Şîî olan kâdı'l-kudât, Ebû Tâhir'in kararlarını bozmaya yetkili kılınmıştı ki

³⁷¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, V, 414-415.

³⁷² Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, VI, 103.

³⁷³ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, III, 498; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, VI, 102-103.

³⁷⁴ Asaf A. A. Fyze, "Qadi an-Nu'man the Fatimid Jurist and Author", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, No. 1 (Jan.,1934), s. 11; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 249.

bu da art niyetli bir uygulama olarak göze çarpmaktadır.³⁷⁵ Sünnî kâdı'l-kudâtın nüfuzunu azaltmaya karar veren Şîî idarenin, bu amaca uygun olarak Şîî kâdı'l-kudâta tanıdığı temyiz hakkı, Sünnî kâdı'l-kudâtın rütbesinin Şîî mevkidaşı karşısında düşürüldüğüne bir işarettir.

Fâtımî idaresinin ilk atadığı kâdı'l-kudât olan Ali b. Nu'mân, halifeler nezdinde önemli bir yere sahipti. Nitekim Halife Azîz Billâh, 367/978 senesindeki Şam seferinde onu da beraberinde götürmüştür.³⁷⁶ Ali b. Nu'mân'ın çocukları da 398/1008'e kadar bu görevi üstlenmiştir.³⁷⁷ 393/1003 yılı Safer ayında, Hüseyin b. Ali b. Nu'mân, Mısır ve ona tâbi yerlerin kâdı-kudâtlığına tayin edilmiştir. Fâtımîlerde, İsmâiliyye propagandasının başkanlığını, "dâi'd-duât" ünvanını taşıyan üst düzey bir memur yapmaktaydı.³⁷⁸ Bu göreve de Hüseyin b. Ali b. Nu'mân'ın atanmasıyla ona, kâdı'l-kudât veya dâi'd-duât (başkadı veya başdavetçi) denmeye başlanmıştır.³⁷⁹

Fâtımî halifeleri, kâdı'l-kudâtlara gösterdikleri saygının bir ifadesi olarak bayram hutbelerinde onları yanlarında bulundurlardı. Halife Azîz Billâh, beraberinde Kâdı'l-kudât Muhammed b. Nu'mân ile 385/995 yılında kurban bayramında; Halife Hâkim Biemrillâh ise Kâdı'l-kudât Abdülaziz Muhammed b. Nu'mân ile hem Ramazan, hem de kurban bayramında minbere çıkmıştır.³⁸⁰ Elbette bu durumu, sadece bir görüntü olarak algılamak yerinde bir değerlendirme olmayacaktır. Fâtımî halifelerinin, kâdı'l-kudâtlara vermiş olduğu payenin bir yansımasıdır. Bu davranışla halifeler, adalete, dolayısıyla da şeriata göstermiş oldukları saygıyı ifade etmeye çalışmışlardır. Muhtemelen bu durum sadece o günün siyaseti ile alakalı değil, Fâtımîler'i hedeflerine götürecek yolda önemli bir güven mekanizması oluşturmaya yöneliktir. Fâtımî hilâfetinin, kâdı'l-kudâtlara vermiş olduğu değere dayanak teşkil edebilecek bir örnek de Halife Hâkim Biemrillâh'ın

³⁷⁵ Asaf Fyzee, "Qadi an-Nu'man the Fatimid Jurist and Author", s. 10; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, VI, 37.

³⁷⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 418; Şebârû, *Kâdı'l-Kudât fi'l-İslâm*, s. 124.

³⁷⁷ Asaf Fyzee, "Qadi an-Nu'man the Fatimid Jurist and Author", s. 14.

³⁷⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, VI, 101.

³⁷⁹ Kindî, *el-Vülât ve'l-kudât*, I, 357; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, IV, 249.

³⁸⁰ Şebârû, *Kâdı'l-Kudât fi'l-İslâm*, s. 125.

döneminde görev yapan Kâdı'l-kudât Muhammed b. Nu'mân'ın 389/999'da vefatı sonrasında, Kâhire'de düzenlenen cenaze töreninde halifenin hazır bulunmasıdır.³⁸¹

Bu dönemde, önemli devletlerden birisi olan Eyyûbîler'de, devletin adliye teşkilatının başında, sultan tarafından bir menşûrla tayin edilmiş olan kâdı'l-kudât bulunurdu. Devletin merkezinde bulunan kâdı'l-kudât, diğer kadıları tayin eder ve bu kadılar ona niyabeten kaza görevini sürdürürlerdi. Bununla birlikte kâdı'l-kudât merkezdeki mahkemeye de başkanlık eder, diğer kadılarla ilgili denetimleri yapardı. Bu işleyiş sultanın bilgisi dâhilinde olurdu. Bununla birlikte adli işlerde kendisine yardımcı olan şuhûd ve udûller bulunurdu. Eyyûbîler'de kâdı'l-kudâtların Şafî mezhebine mensup olmalarına rağmen³⁸² diğer mezhep mensuplarının da kadıları vardı.³⁸³ Sultan gerekli görürse bazı önemli merkezlere doğrudan kadı ataması yapabiliyordu. Bir diğer adli görevli olan kazasker ise ordunun adli işleri ile meşguldü. Ayrıca bütün eğitim kurumları kâdı'l-kudâta bağlıydı.³⁸⁴ Bu bilgiler ışığında kâdı'l-kudâtlık kurumu Eyyûbîler'de tüm eğitim kurumlarının bağlı olduğu bir makam olarak kendisine önemli bir yer edinmiştir. Gerçi her merkeziyetçi devlet yapısı anlayışıyla kadıların ataması bazen sultan tarafından yapılırsa da genel olarak devlet içerisinde önemli bir konuma sahip bir kurum karşımıza çıkmaktadır.

Selâhaddîn Eyyûbî döneminin Dimaşk kâdı'l-kudâtı İbn Zekiyyüddîn ve şehrin baş hatibi Abdülmelik b. Zeyd Devlaî, aydınları mantık ve felsefe ile uğraşmaktan men ederek bir taraftan merkeziyetçi devletin mantığını da ortaya koymuşlardır. Tabî ki bu anlayışın oluşmasında İslâm dünyasında zaman zaman felsefe, mantık, kelim gibi akli öne çıkaran, düşünmeyi teşvik eden ilimlere karşı alınmış tavrın da önemli bir etkisi olmalıdır. Bazı dönemlerde kelim bir ilimden sayılmadığı gibi bu ilimle uğraşanların tekfir edilmesine varana kadar giden süreçler yaşanmıştır. Eyyûbîler'in kâdı'l-kudâtı olan Sadruddîn b. Dirbâs'ın, bir şehirde iki farklı yerde Cuma namazı kılınamayacağına dair, 569/1171 yılında verdiği fetvasıyla, Ezher Camii'nde Cuma namazlarının kılınması yasaklanmış ve onun

³⁸¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 422; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, V, 132; Zehebî, *İber*, III, 45; Şebârû, *Kâdı'l-Kudât fi'l-İslâm*, s. 126.

³⁸² Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 171-172.

³⁸³ Serdar Erkan, "Mısır'da Kurulan Türk Devletleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı: 174, Haziran, 2008, s. 114; Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 26.

³⁸⁴ Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, XII, 26.

yerine Hâkim Camii'nde kılınmaya başlanmıştır.³⁸⁵ Bu durum, Ezher Camii'nin 98 sene kapalı kalmasına neden olmuştur.³⁸⁶

Eyyûbîler'de kâdı'l-kudâtlar medreselerde müderrislik yapmaları sebebiyle diğer devletlerdeki mevkidaşlarından ayrılmaktadırlar. Örneğin, Medresetü İbn Şâs'ta, Kâdı'l-kudât Takiyyüddîn Ebû Ali Hüseyin b. Şerefüddîn b. Ebü'l-Fazl b. Şâs, Şâfiî fihkî müderrisliği yapmıştır. Hatta bu medrese onunla özdeşleşmiş ve Medresetü İbn Şâs adıyla meşhur olmuştur.³⁸⁷ İbn Şâs'ın, Şerefüddîn Muhammed olarak tanınan oğlu da aynı görevi sürdürmüş ve babasının mescid olarak kullandığı yerlere hanlar, dükkânlar yaptırmış, kendisine muazzam paralar teklif edilmesine karşın bu yerleri Mâlikî müderris ve talebelerine vakfetmiştir.³⁸⁸

Yine benzer bir örnekte, Fas'ın güneyinde Sudan kabilelerinden olan Tekrûrîler, Hicaz bölgesine giderken ziyaret ettikleri Eyyûbî kâdı'l-kudâtı İbn Reşik'e yüklü miktarda mal bırakmışlardı. O da, bu mal ile kendi ismiyle anılan Medresetü İbn Reşik'i yaptırmış ve ölene kadar da burada müderrislik yapmaya devam etmiştir.³⁸⁹ Eyyûbîlerde müderrislik görevi yapan kâdı'l-kudâtlar bunlarla da sınırlı kalmamış ve Selâhaddîn Eyyûbî ile aynı aileden olan Kâdı'l-kudât Abdülmelik b. Dirbâs müderrislik görevini sürdürmüş ve bunun yanında kendisine danışmanlar da edinmiştir.³⁹⁰

Mısır'da eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren kâdı'l-kudâtlardan birisi de İmâdüddîn Abdurrahman b. Abdülâlî es-Sükkerî'dir. Kâdı'l-kudât İmâdüddîn, 604-612/1208-1216 tarihleri arasında, Şâfiî fihkî eğitimi almış ve 624/1227 yılında vefat edene kadar Mısır'da kâdı'l-kudâtlık, Kâhire'de hatiplik ve Menâzilü'l-izz'de tedris görevini üstlenmiştir. Bu medresedeki eğitim öğretim görevi, genel olarak bu ailede

³⁸⁵ Saîd Abdülfettâh Âşûr, "Ezher", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 59; Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 79.

³⁸⁶ Mustafa Kırkız, "el-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim", *Din Bilimleri Dergisi*, XIV, sayı: 1, 2014, s. 169.

³⁸⁷ Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 58.

³⁸⁸ Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 58.

³⁸⁹ Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 60.

³⁹⁰ Dünder, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 173-174.

kalmışsa da müderrislik görevi bir başka Kâdı'l-kudât Bedrüddîn Ebü'l-Mehâsin es-Sencârî tarafından bir süre ifa edildikten sonra aynı aileye tekrar devredilmiştir.³⁹¹

İlmî açıdan yetişmiş isimlerden atanan kâdı'l-kudâtların, buna ilaveten ders verme yetkinlikleri de varsa bu durum mutlaka değerlendirilmiştir. Melikü'l-kâmil döneminde, 632/1235 senesinde Mısır'a gelen Efdalüddîn el-Hüvencî önceleri Sâlihiyye medresesinde ders verirken daha sonra, Melikü's-sâlih Necmüddîn Eyyûb döneminde, Mısır kâdı'l-kudâtlığına tayin edilmiştir. Yine Dimaşk'ta Büyük Medrese'de ders veren Kadı Refüddîn el-Cîlî, Dimaşk hâkimi Melikü's-sâlih tarafından Dimaşk kâdı'l-kudâtlığına tayin edilmişti.³⁹²

Melikü'l-âdil zamanında, Zeynüddîn Ali b. Yûsuf ed-Dimaşkî bir süre Mısır kâdı'l-kudâtlığında kaldı. Yerine tayin edilen İmâdüddîn Abdurrahman b. AbdülâSelâmetlî b. Ali es-Sükkerî de 611/1215 senesine kadar bu görevde kaldı. Bundan sonra Mısır adlî sisteminde bir değişiklik yapılarak iki bölgeye ayrıldı.³⁹³

Eyyûbîler döneminde, Kâdı'l-kudât Sadruddîn Abdülmelik b. Dirbâs'ın kardeşi için, Emîr Huşterin Cemalüddîn el-Hakkârî tarafından Kâhire'de bir medrese kurulmuştur. Bu medrese genellikle Hakkâriye Medresesi olarak da tanınmıştır. Ağabeyi Sadruddîn ölünce kadılıktan azledilen Ziyaüddîn'in bu durumunu gören Emir Huşterin, onun için bu medreseyi vakfetmiş buranın müderrisliğine de kendisini tayin etmiştir.³⁹⁴

Bunun yanında Eyyûbîler döneminde kâdı'l-kudâtların oluşturduğu meclisler Ezher'de belli günlerde oluşturulmuş, burada genel değerlendirmeler yapılmış ve çoğu ihtilafli olmak üzere, hükümler karara bağlanmıştır. Bu sayede Ezher, ilmî konumunun yanında özel ve resmî konumunu sürdürmüştür.³⁹⁵

Yukarıdaki örnekler bize göstermektedir ki, Eyyûbîler döneminde, kâdı'l-kudâtların diğer devletlerdeki mevkidaşlarına nazaran ilmî sahada daha aktif

³⁹¹ Dündar, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 46.

³⁹² Duda Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, s. 384.

³⁹³ Duda Kuşçu, *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, s. 384.

³⁹⁴ Şakir Gözütok, "Hakkâri Devlet Adamları ve Âlimler", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı.46, Erzurum, 2011, s. 276.

³⁹⁵ Dündar, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim*, s. 78.

olmuşlardır. Kâdı'l-kudât olana kadar geçmiş oldukları eğitim sürecinden ayrılmamışlar ve medreselerde eğitim ve öğretime bizzat katılmışlardır. Belki de bunun amacı, Fâtımîlerin uzunca bir süre yürütmüş olduğu Şî'îsmâilî propagandanın bölgedeki izlerini silmek olabilir.

Nûruddîn zamanında kâdı'l-kudât olarak görev yapan, önemli bir ilim ve devlet adamı olarak bilinen Ebü'l-Fazl Kemâluddîn eş-Şehrezûrî onun en güvendiği ve itibar ettiği kimselerin başında geliyordu. Abbâsî halifesi Muktefî onu, Nûruddîn Mahmud ve Türkiye Selçukluları sultanı II. Kılıç Arslan'ın arasını düzeltmek için elçi olarak görevlendirmişti.³⁹⁶ Bir başka elçilik görevi yapmış olan kâdı'l-kudât da el-İmam el-Âlim Efdalüddîn idi. Melikü'l-kâmil döneminde kâdı'l-kudât olarak tayin edilmiş olan Efdalüddîn, bu göreve getirilmeden önce Türkiye Selçukluları sultanı II. Gıyâseddîn Keyhüsrev'e elçi olarak gönderilmişti.³⁹⁷ Bu iki örnek, diğer devletlerle ilgili bölümler anlatılırken de görüldüğü üzere, hem Eyyübîler'de hem de diğer tüm İslâm devletlerinde kâdı'l-kudâtların devletlerarası elçilik görevinde bulduklarını da göstermektedir. Böylesine önemli bir görevi ifa ederek hem adına elçilik görevi yürüttüğü devleti temsil etmiş, hem de muhatap olarak kabul edilen devlet nazarında da itibar kazanmıştır. İlmiye sınıfına mensup oldukları için, gittikleri devletlerde de saygı görmüşler ve makamın önemini göstermişlerdir.

Selâhaddîn, Fâtımî devletinde vezir olarak görev yaptığı sırada ülkenin kâdı'l-kudâtı E'az Selâmet el-Üveyris idi. Üveyris 565/1170 yılının yazında Fâtımî veziri Şaver'in, daha önce kâdı'l-kudât olan Ebü'l-Kasım Hibetullah b. Abdullah'ı azletmesinden sonra kâdı'l-kudât olmuştu. Fâtımî ileri gelenleri, Haçlılarla ittifak kurarak, Selâhaddîn'i ortadan kaldırmak istiyorlardı ki bunların arasında kâdı'l-kudâtlık makamında bulunan Kadı E'az Selâmet el-Üveyris ve ondan önceki kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Abdullah da bulunmaktaydı. Yine aralarında dâi'd-udâtlık yapmış olanlar da vardı. Selâhaddîn, onlardan erken davranarak çıkarmış olduğu bir emirname ile Fâtımî kâdı'l-kudâtı Selâmet el-Üveyris'i azlettiği gibi "dâi'lik" müessesesini de ilgâ etmişti. Arkasından Şâfiî mezhebine mensup ve kendisiyle aynı kabileden olan Abdülmelik b. Dirbâs'ı Mısır kâdı'l-kudâtlığına tayin

³⁹⁶ İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 76-80; Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devlet Teşkilatı*, s. 380.

³⁹⁷ Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devlet Teşkilatı*, s. 384.

etti. İbn Dirbâs kendisine niyabet eden kadıları da Şâfiî mezhebi mensuplarından atamış ve bu vesileyle Mısır'da Şâfiî mezhebinin yayıldığı görülmüştür.

Burada dikkat çeken önemli bir durum, Fâtımîler'de bir vezirin kâdı'l-kudâtı azletme yetkisini elinde bulundurmasıdır. Ancak bu durum, vezirin siyâsî ağırlığıyla veya bazı dönemlerde halife üzerinde etkili olan vezirlerin bu yetkiyi daha rahat kullanmaları ile izah edilebilir. Aksi takdirde, vezirlerin kendilerine yakın kişileri atama veya sevmediklerini azletme gibi, keyfîlik ve çok başlılık barındıran bir durum ortaya çıkacaktır. Dikkate şayan olan bir diğer husus da, kâdı'l-kudât olarak görev yapmasına rağmen, bir ilim erbabının, veziri bertaraf etmek adına Haçlılar'la işbirliği yapacak kadar işi ileri götürmesidir.

Selâhaddîn'in oğlu el-Azîz Osman döneminde, 590/1194 senesinde, Sadruddîn Abdülmelik kâdı'l-kudâtlıktan azledilerek yerine, onun naiblerinden olan Kadı Zeynüddîn Ali b. Yûsuf b. Abdullah b. Bündâr tayin edilmişti. el-Azîz Osman'ın kısa saltanatı boyunca bu makamda birkaç kez el değişikliği yaşanmıştır. Bununla birlikte, Ebî Asrûn ve Zeynüddîn'in yanında, daha önce azledilmiş olan Sadruddîn de görev almıştır. Melikü'l-âdil, Sadruddîn'e itibar edenler arasında idi. Ancak Melikü'l-efdâl Mısır'a gelince, Sadruddîn'i makamından azletti ve yerine Zeynüddîn'i tekrar kâdı'l-kudât tayin etmişti. el-Âdil, yeğenlerine galip gelerek tekrardan hâkimiyeti ele geçirince Sadruddîn'i kâdı'l-kudâtlık makamına tekrar geçirmek istediye de o bunu reddetmiş; hatta Şâfiî medresesinde ders vermeyi de bırakmıştır.

640/1242 senesinde, Melikü's-sâlih döneminde, Kadı Şerefüddîn'in vefatı üzerine tayin edilen Şeyh İzzüddîn b. Abdüsselâm 642/1244 yılında azledilmiş ve yerine atanan Kadı Efdalüddîn el-Hüvencî, Eyyübî devletinin Mısır'daki son kâdı'l-kudâtı olmuştur.³⁹⁸

Mısır'daki adlî teşkilat Selâhaddîn döneminden sonra biraz daha değişiklik göstermişti. Önceleri merkezde bir kâdı'l-kudât ve büyük şehirlerde ona niyabeten kadılar görev yaparken, Sultan el-Âdil döneminde Mısır'daki adlî teşkilat iki

³⁹⁸ Dudu Kuşçu, *Eyyübî Devlet Teşkilatı*, s. 385.

merkeze ayrılmış ve diğer yerler konumlarına göre bu merkezlere bağlanmıştır. Devletin diğer bölgelerinde de durum farklılık arz etmekte olup Mısır gibi bir yapıda değildir. Bununla birlikte devletin Dimaşk, Haleb, Hama gibi vilayetlerinde sultan tarafından atanmış olan kâdı'l-kudâtlar adlî teşkilatın başı olarak görev yaparlar ve kendilerine bağlı olan bölgelerin kadılarını tayin ederlerdi.

Eyyübîler'in her ne kadar mezhebi tercihleri Şafî mezhebinden yana olsa da diğer mezheplerden de kadılar atamış ve bu yönleriyle kendilerinin selefi durumunda olan Fâtımîler'den farklı bir yöntem takip etmişlerdir. Bilindiği üzere Fâtımîler Şii-İsmailî bir karaktere sahip bir devlet kurarak adlî teşkilatlarını da bu anlayış üzerine inşa etmişlerdi.

Eyyübîler'in halefi durumunda olan Memlükler dört mezhepten birer kâdı'l-kudât görevlendirmişler ve Eyyübîler'in başlattığı diğer mezheplerden de kadılar görevlendirmesi âdetini daha ileri bir aşamaya getirmişlerdir. Tabi ki bu durumun mezheplerin teşekkül süreciyle de doğrudan bir ilgisi bulunmaktadır.

Bu kısımda, Büyük Selçuklular ve diğer Türk devletlerinde kâdı'l-kudâtlık kurumuyla ilgili bilgi vermek yerinde olacaktır. Selçuklularda adalet teşkilatını oluşturan kadıların başına "kâdı'l-kudât" denir ve bunlar sultan tarafından tayin edilirdi. Hanefî ve Şafî fıkhi esaslarına göre kadıların hükümleri kesindi ve bozulamazdı. Ancak bir kadı bilerek yanlış bir hüküm vermişse bu hüküm, diğer birkaç kadı tarafından imzalı açıklamalarla sultana arz edilirdi.³⁹⁹ Genel olarak bakıldığında Selçuklu adalet sistemi, devletin feodal hüviyeti sebebiyle büyük iktalarda, kâdı'l-kudât gözetiminde idi. Bununla birlikte şeriat dışı davalar, payitahtta sultan gibi, ikta sahiplerine bağlı Dîvân-ı Mezâlim (Dâru'l-Adl) müessesesinde görülmekteydi.⁴⁰⁰

Bu noktada Selçuklular'da Dîvân-ı Mezâlim'in konumuna kısaca temas etmekte fayda görüyoruz. Selçuklu devletinde, devlet memurları ile halk arasındaki davalara bakan, devletin emir ve kanunlarına uymayanları, siyasî suçluları, devlet

³⁹⁹ Zeki Atçeken; Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Konya, 2012, s. 64.

⁴⁰⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 8. baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003, s. 309.

düzenini bozmak isteyenleri yargılayan mahkemelere bu isim verilmektedir. Bunlar diğer mahkemelerden önce gelirdi. Bizzat sultan bu mahkemelere başkanlık etmekteydi. Tuğrul Bey 429/1038 yılında Nisabur'da kurulan mezâlim mahkemesine bizzat başkanlık etmişti. Bu ve diğer mahkemelerde verilen cezaların infazını sadece bu işle görevli olan beyler değil, sultan ve diğer devlet erkânı da yerine getirebilirdi. Ayrıca bu mahkemelere Türkçe ismiyle “Yuvuluku's-Sultan” da denilmektedir.⁴⁰¹

Selçuklularda (örfî yargı sistemi) en yüksek mahkemede asayiş bozan ve kanunlara itaat etmeyenlerin davalarına emîr-i dad (dadbeyi) bakar ve özellikle ceza meseleleriyle meşgul olurdu. Taşrada ise bu tür mahkemelerde emîr-i dadın naibleri ve inzibat memurları bulunurdu. Emîr-i dad görev ve yetkileri bakımından günümüzdeki adalet bakanına benzerliğinin yanında, gerektiği zaman hem sorgulama hem de tutuklamada bulunabilir, değişik cezalar da verebilirdi.⁴⁰² Bunun yanında cezalandırma işini sadece bu işle görevli olan dadbeyi değil, sultan ve diğer devlet erkânı da verebilirdi.⁴⁰³

Kirman Selçukluları'nda da örfî yargıya dadbeyler bakarlardı. Görev alanı Selçuklular'daki mevkidaşlarıyla aynı olan emîr-i dadlar genellikle ordu mensubu Türkler'den seçilirdi.⁴⁰⁴ Kirman Selçukluları'nda davalara kadılar bakardı. Din ve şeriat ile ilgili konularda yetkili olan kadı; evlenme, boşanma, nafaka, miras ve alacak davalarına bakmanın yanında noterlik vazifesi görür, camileri ve bunlara ait tesislerle birlikte vakıfları idare ederdi. Kirman Selçukluları'nda kâdıl-kudât başkent Berdeşir'de oturur, vilayetlerde de kadılar bulunurdu.⁴⁰⁵

Anadolu Selçukluları'nda tüm kadılar, ilmiye sınıfının en üst seviyesini temsil eden kâdı'l-kudâtlık makamına bağlanmışlardır. Anadolu Selçukluları zamanında, Konya kadısı olarak da görev yapan kâdı'l-kudât, devletin bütün kadılarının amiri durumundaydı.⁴⁰⁶ Bu makama atana kadıların ilmî seviye açısından en üst seviyede olması gerektiği açık bir durumdur. Nitekim bu görevin tevdi edildiği

⁴⁰¹ Atçeken; Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 65.

⁴⁰² Atçeken; Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 64-65.

⁴⁰³ Atçeken; Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 65.

⁴⁰⁴ Atçeken; Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 224.

⁴⁰⁵ Atçeken; Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri*, s. 224.

⁴⁰⁶ Erdoğan Merçil, “Selçuklular”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 391; Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dinî Serüveni, Şema Yayınları*, İstanbul, 2006, s. 645.

bazı isimlere bakacak olursak onların ilmî sahada tabakât kitaplarında zikredilecek derecede ilim ehli olduklarını görmekteyiz. Bunlardan birisi de Hüsamüddîn er-Râzî el-Ankaravî'dir.⁴⁰⁷ Bu şahsın babası da kâdı'l-kudât olarak görev almış ve bu görevine ek olarak Abbâsîlerde de örnekleri görüldüğü gibi sultanlar arasında elçilik görevi ifa etmiştir.⁴⁰⁸

Anadolu Selçukluları'nda öne çıkan diğer isimlerden birisi de Alâeddîn Keykûbad döneminde Konya'nın meşhur kadısı ve ilmiye sınıfının en yüksek mertebesi olan kâdı'l-kudâtlık makamına kadar yükselmiş olan Kadı Sirâcüddîn Urmevî'dir.⁴⁰⁹ Sirâcüddîn Urmevî, Musul'da tahsil görmüş, sonrasında Konya'ya gelerek büyük bir şöhrete ulaşmış ve 682/1283 yılında yaklaşık 90 yaşlarındayken vefat etmiştir. Bununla birlikte Sirâcüddîn mantık ve ilm-i kelâma ait olan *Metâliü'l-Envâr* isimli bir kitap te'lif ederek kelim ile tasavvufun çatışmasında, tasavvuf ehlini daima eleştirmiş fakat garip bir tesâdüf ki büyük mutasavvıf Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî'nin cenaze namazını kıldırmıştır.⁴¹⁰ Bu dönemde kâdı'l-kudât olarak görev yapan isimlerden birisi de Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Kalemşâh el-Konevî'dir. Tefsir, fıkıh ve nahiv ilmini çok iyi bilen Ebü'l-Abbâs Ahmed, Konya'da bulunan Muslihiyye ve başkaca medreselerde dersler vermiştir.⁴¹¹

Anadolu Selçukluları'nda bir kâdı'l-kudâtın görevlendirilmesini içeren menşûra göre kadılar ve kâdı'l-kudâtlar, özerk bir yapıya sahiptir. Atamalara hiçbir müdahalenin yapılmaması, kadı atamalarının kâdı'l-kudâtın tasarrufunda olduğu ve atanacak kişiyle ilgili iyi bir tahkikatın yapılmasının gerekliliği ile beraber kanaatkâr olanların tercih edilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir.⁴¹² Anadolu Selçukluları'nda kâdı'l-kudâtların görev ve yetkilerine ilişkin, Ziyâüddîn Muhammed adlı bir âlimin Konya kadılığına ve dolayısıyla da kâdı'l-kudâtlığa tayini sebebiyle çıkarılan bir menşûr bulunmaktadır. Bu menşûra göre Konya kadılığına tayin edilen kadıların aynı zamanda bütün Anadolu'nun şer'î işlerine bakması gerektiği, diğer kadıları tayin

⁴⁰⁷ Leknevî, Abdülhayy, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Mektebetü Nedveti'l-Maârif, Delhi, 1927, s. 12; Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, s. 645.

⁴⁰⁸ Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, s. 638.

⁴⁰⁹ Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Beyrut, 1969, VIII, 41-42; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 26; Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, s. 642.

⁴¹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 26

⁴¹¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 237.

⁴¹² Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, s. 646.

etmeye kendisini yetkili olduğu, bunu yaparken kadı adaylarını iyice araştırarak dindar ve kanaatkâr olanları tayin etmesi lazım geldiği gibi konular dile getirilmiştir. Bundan sonra da menşûrda, Anadolu'nun bütün ileri gelen devlet adamlarıyla birlikte halkına hitaben, kâdı'l-kudâtın hukukî ve dinî konularda bir nevî özerk olduğu ilan edilmiş; dolayısıyla görev ve yetkileri konusunda hiç kimsenin müdahale etmemesi gerektiği emirle kayıt altına alınmıştır.⁴¹³ Bu emrin, şehir kadıları söz konusu olduğunda şehirdeki yöneticilere yapılırken, kâdı'l-kudât söz konusu olduğunda bütün Anadolu Selçuklu devletinin ileri gelenlerine yapılması, kurumun bütün kadıların amiri olduğunu göstermektedir.⁴¹⁴

Anadolu Selçukluları'nda ordu kadılığı için de ayrı kadıların tayin edildiği görülmektedir.⁴¹⁵ Bununla birlikte, kâdı'l-kudâtın kazasker sıfatıyla ordu ile ilgili hukukî ve şer'î davalara da baktıkları görülmektedir. Bu konuda, hem Ziyâüddîn Muhammed, hem de Nizâmüddîn Abdullah'ın bazı bölgelerin kadılığıyla birlikte kâdı'l-kudâtlık makamına da atandıkları, ayrıca kendilerinin orduların davalarına da bakacakları belirtilmiştir.⁴¹⁶

Karahanlılar'da adalet işlerinin bir divana bağlı olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat mezâlim mahkemeleri, kadılar ve ordu kadıları (kadı asker-kazasker) vasıtasıyla adalet hizmetlerinin yürütüldüğü bilinmektedir.⁴¹⁷ Bununla birlikte bir kâdı'l-kudâtlık makamının varlığı yaşanan ilginç bir olayla tespit edilebilmektedir. Hızır Han'ın yerine geçen küçük yaşta oğlu Ahmed Han,⁴¹⁸ ulema ile geçinememiş, hatta kâdı'l-kudâtlık görevini yürüten Ahmed b. Süleyman'ı öldürtmüştü. Bu olay üzerine kendisinden yardım istenen Melikşah, 481/1088'de, Ahmed Han'ı esir ederek İsfahan'a götürmüştür.⁴¹⁹ Bu olaya bakıldığında, genellikle

⁴¹³ *Takârîru'l-Manâsıb*, s. 49; T.S.H. Resmi Vesikalar, s.41-42; Kara, *Selçukluların Dinî Serüveni*, s. 646.

⁴¹⁴ Kara, *Selçukluların Dinî Serüveni*, s. 646.

⁴¹⁵ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâîye*, II, 164; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Medhal, s. 122.

⁴¹⁶ *Takârîru'l-Manâsıb*, s. 48-50; Turan, *T.S.H. Resmî Vesikalar*, s. 41-42; Kara, *Selçukluların Dinî Serüveni*, s. 646.

⁴¹⁷ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1992, s. 91.

⁴¹⁸ Ahmed Han, Karahanlı tahtına ilk kez geçtiğinde yaşı küçüktü. Yukarıda bahsedildiği gibi göstermiş olduğu basiretsiz yönetim nedeniyle âlimlerle karşı karşıya gelmiştir. İlk kez 1081 yılında geldiği bu görevinden 1088 yılında Melikşah'a esir düşerek ayrılmış, daha sonra, tekrar 1090 yılında devraldığı görevini 1095 yılına kadar sürdürmüştür.

⁴¹⁹ Abdülkerim Özaydın, "Karahanlılar", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 411.

birçok İslâm devletinde el üstünde tutulan, sembolik bile olsa idarî açıdan belli bir seviyede bulunan bu makam, ihtimaldir ki özel bir durumdan kaynaklanan bir sebeple, sahibinin han tarafından öldürülmesiyle, elim bir hadise olarak tarihte yerini almıştır. Olayın bir diğer dikkat çeken yönü ise, bu olay sonrasında Melikşah'tan yardım istenmesidir ki, Selçuklular'ın İslâm dininin hamisi olmasını pekiştiren bir vakadır. Karahanlılar'da devlet teşkilatını ele alan Reşat Genç, bu devletin adlî teşkilatından bahsederken Batı Karahanlı devletinin başkenti olan Semerkand şehrinde bir kâdı'l-kudât bulunduğu bahsetmektedir. Sem'ânî'den bir nakilde, Şemsü'l-mülk Han'ın kardeşi Ebû Şücâ Hızır b. İbrahim'in döneminde Ebû Nasr Ahmed b. Süleyman el-Kâsânî'nin, Semerkand şehrinde başkadı yani kâdı'l-kudât olarak görev yaptığı ifade edilmektedir.⁴²⁰

Türk-İslâm devletleri içerisinde, özellikle Hindistan fetihleriyle önemli bir yer tutan Gazneliler'de idarî taksimat, her eyalette sivil, askerî ve adlî olmak üzere üç şube şeklindedir.⁴²¹ Bu taksimatta yer alan adalet teşkilatını yönetmek üzere her şehirde bir kadı ve her eyalette bir kâdı'l-kudât görevlendirilmiştir.⁴²² İlmî yönüyle tanınmış olan Sâidî ailesi, Gazneli devletine çok sayıda kâdı'l-kudât yetiştirmiştir.

204-395/819-1005 tarihleri arasında hâkimiyet sürmüş olan Sâmânîler'de, devletin sınırları içerisindeki adlî olaylara bakan ve "Dîvân-ı Kazâ" ismi verilen bu divana kâdı'l-kudât başkanlık etmiştir. Sâmânîler devletinin sınırları içerisindeki kadılar ve maiyetinde çalışan görevliler, bu divana, dolayısıyla da kâdı'l-kudâta bağlıydı.⁴²³

Bu kısımda görülmektedir ki Abbâsîler döneminde ihdas edilmiş bir kurum olan kâdı'l-kudâtlık kurumu diğer İslâm devletlerinde de önemli bir yer teşkil etmektedir. Adalet teşkilatının yönetiminin bu makam tarafından üstlenildiği ve bazı devletlerde başkent dışında eyaletlere de kâdı'l-kudâtlar görevlendirilerek kurumun daha işler ve yaygın hale getirilmeye çalışıldığı tespit edilmiştir.

⁴²⁰ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara, 2002, s. 182.

⁴²¹ Yazıcı, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, s. 117-118.

⁴²² Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 482.

⁴²³ Mehmet Dalkılıç, *Sâmânîler Devleti*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2002, s. 70.

III. BÖLÜM

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE GÖREV YAPAN KÂDÎ'L-KUDÂTLAR VE ÖNEMLİ KÂDÎ'L-KUDÂT AİLELERİ

3.1. Abbâsîler Döneminde Görev Yapan Kâdî'l-kudâtlar

Abbâsî devletinin hâkim olduğu dönem (132-656/750-1258), yaklaşık olarak 500 yılı kapsayan uzun bir dönemdir. Çalışmamızda ele aldığımız bu dönemde görev yapmış olan, elli civarında kâdî'l-kudâtın ismi tespit edilmiş olmakla beraber, tamamıyla ilgili detaylı bilgiye ulaşmanın neredeyse imkânsız olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu bölümde haklarında bilgi bulunan isimlerle ilgili detaylı bilgiler verilerek dönemin devlet kadrolarında hâkim olan anlayışın ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu bilgilerin verilmesindeki temel amaç, kâdî'l-kudâtlık kurumunun yönetimini ele alan görevlileri tanımaktır. Bu görevlilerin daha yakından tanınmasıyla, devletin kuruma bakış açısı da anlaşılacaktır.

İlgili bölüme geçmeden önce, bazı kâdî'l-kudâtların birkaç kez bu göreve geldiklerini belirtmekte fayda görmekteyiz. Bu durumda olan kâdî'l-kudâtların hayatıyla ilgili her seferinde bilgi vermektense, ilk defa göreve geldiği sıralama esas alınarak malumat verilmiş, daha sonraki görevlendirmeleri de ayrıca belirtilmiştir.

3.1.1. Ebû Yusuf (170-182/786-798)

Ebû Yusuf Ya'kûb b. İbrahim b. Habîb b. Saîd,⁴²⁴ Abbâsî döneminin önde gelen ilim adamlarından ve Hanefî mezhebinin kurucu imamı olan Ebû Hanife'nin önemli öğrencilerinden birisidir. Dönemin meşhur isimlerinden olan Ebû Yusuf, Kûfe'de 113/731 yılında dünyaya gelmiştir.⁴²⁵ Vefatı ile ilgili farklı tarihler verilse de⁴²⁶ kaynakların ekseriyetine göre Ebû Yusuf 182/798 yılının Rebûlevvel ayında Bağdâd'da vefat etmiştir.⁴²⁷

⁴²⁴ Salim Öğüt, "Ebû Yusuf", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 260.

⁴²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 361; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 536.

⁴²⁶ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsûl*, s. 290.

⁴²⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 499; Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed (562/1166), *el-Ensâb*, 2. baskı, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire,

Kûfe’de fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ebû Yusuf’un babası erken yaşta vefat etmiştir. Bu sebeple ailesinin geçimini sağlamak üzere küçük yaşlarda çalışmaya başlayan Ebû Yusuf ilme olan merakını yenememiştir. Bu merak sayesinde öncelikle hadis ilmine yönelmiş olan Ebû Yusuf, başta A’meş ve Hişâm b. Urve olmak üzere önemli muhaddislerden hadis nakletmiş,⁴²⁸ sonrasında Ebû Hanife’nin sohbet halkasına bir süre devam etmiş ve rey ehline dâhil olmuştur.⁴²⁹ Ancak geçim kaygısı nedeniyle annesi (veya babası)⁴³⁰ onun ilim meclislerini bırakarak bir iş yerinde çalışmasını istemiştir. Ondaki cevheri fark eden Ebû Hanife, annesinin bu isteğine engel olmuş ve geçimlerini sağlayacak maddî desteği kendilerine sağlamıştır.⁴³¹ Ayrıca onun ileride önemli bir kimse olacağını ve bolluğa kavuşacağını da ifade etmiştir.⁴³² Ebû Hanife’nin bu öngörüsü, yıllar sonra Hârûnürreşid’in huzurunda yaşanan bir hadiseden de anlaşılmaktadır.⁴³³ Ebû Yusuf, kâdı’l-kudâtlik gibi önemli bir makama kavuşmuş ve halifeye en yakın isimlerden birisi olmuştur. Ebû Hanife’nin öğrencileri arasında Ebû Yusuf ve Züfer’in yerlerinin ayrı olduğu ve onun ilminin onlar yoluyla aktarıldığı da kaynaklar belirtilmektedir.⁴³⁴

1400/1980, X, 30; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, XII, 8; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, VIII, 538; Şîrâzî, *Tabakâtü’l-Fukaha*, s. 134.

⁴²⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 194.

⁴²⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 499.

⁴³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 361; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, VIII, 536.

⁴³¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 362.

⁴³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 363.

⁴³³ Bu olay kaynaklarda geçtiği şekliyle şöyle cereyan etmiştir: “Ebû Yusuf’un babası, henüz o küçükken vefat etmişti ve aile geçim sıkıntısı çekmekteydi. Bu nedenle ailenin geçimini sağlamak çocuk yaşta sayılabilecek Ebû Yusuf’a düşmüştü. Ancak Ebû Yusuf bu durumu göz ardı ederek Ebû Hanife’nin ilim halkasına devam etmek için çalıştığı işleri bırakıp gidiyordu. Bir defasında Ebû Yusuf’un annesi Ebû Hanife’nin yanına gelerek onu niçin burada tuttuğunu, onun geçim darlığı çeken ailenin bu sıkıntısını gidermek için çalışmak zorunda olduğunu söylemiştir. Ancak Ebû Hanife, öğrencisi Ebû Yusuf’un zekâsını ve ilme olan ilgisini keşfetmiş olduğundan annesine ‘Ben oğlunu ileride fâlûzec (un ve baldan yapılan fıstıklı bir tatlı) yerken görüyorum’ diyerek onun ileride önemli bir kişi olacağını söylemişti. Annesinin bununla iktifa etmediğini gören Ebû Hanife, bu aileye yaklaşık yüz dirhemlik bir yardımda bulunmuş ve ailenin ihtiyacı oldukça bu desteğini sürdürmüştür. Aradan yıllar geçmiş ve tahsil ettiği ilim sayesinde Ebû Yusuf, Hârûnürreşid’in en yakın adamlarından birisi olmuştu. Bir defasında önlere bir tatlı gelmiş ve bunu ilk defa gören Ebû Yusuf ne olduğunu sormuş ve tatlının isminin fâlûzec olduğunu öğrenince gülmüştü. Halife, Ebû Yusuf’a neden güldüğünü sorunca o da başından geçen olayı anlatmış ve hocası Ebû Hanife’nin ön görüşünün doğru çıktığını ifade etmiştir.” Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 362, 363.

⁴³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 363.

Hârûnürreşîd'in halifelik makamında göreve başladığı 170/786 yılında bu göreve atanan ve İslâm'da kâdî'l-kudât olarak anılan ilk kişi⁴³⁵ olan Ebû Yusuf, vefat ettiği 182/798 yılına kadar bu görevde kalmıştır.⁴³⁶ Fıkıh ilmi açısından önemli bir ilim adamı olarak İslâm dünyasında tanınan Ebû Yusuf, Ebû Hanife'nin görüşlerini yaymış olan birkaç öğrencisinden birisidir. Aynı dönemde yaşadığı halifelere fikhî konularda danışmanlık görevi yapmıştır. Abbâsîlerin en meşhur halifelerinden birisi olan Hârûnürreşîd döneminde, halifenin isteği üzerine ona yazdığı mektuptan oluşan ve vergi uygulamalarında bir el kitabı babında, *Kitâbü'l-Harâc* isimli eseri telif etmiştir.⁴³⁷ Bunun dışında *Kitâbü's-Salât*, *Kitâbü'z-Zekât*, *Kitâbü's-Sıyâm*, *Kitâbü'l-Ferâiz*, *Kitâbü'l-Büyû'*, *Kitâbü'l-Hudûd*, *Kitâbü'l-Vekâle*, *Kitâbü'l-Vesâyâ*, *Kitâbü's-Sayd ve'z-Zebâih* isimli kitapları da bulunmaktadır. Bu kitapların yanında otuz altı kitabı içeren ve Beşîr b. Velîd tarafından rivayet edilen bir imlâsı da bulunmaktadır. Ayrıca furûatla ilgili *Kitâbü İhtilâfi'l-Emsâr*, *Kitâbü'r-Red 'alâ Mâlik b. Enes*, *Kitâbü'l-Cevâmi'* ile yukarıda saydığımız *Kitâbü'l-Harâc* isimli eserleri bulunmaktadır.⁴³⁸

Kaynakların, Hârûnürreşîd dönemi fakîhleri arasında zikrettiği Ebû'l-Bahterî, Ebû Yusuf ve Ali b. Zıbyân gibi isimlerin kâdî'l-kudâtlık makam için uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. Genel olarak kâdî'l-kudâtlar atanırken döneminin önemli isimlerinden birisi olmasına dikkat edilmiştir.⁴³⁹

Müsteşriklerin, özellikle adalet kurumuna ve bu kurumun önemli temsilcilerine karşı farklı bir bakış açısı sergiledikleri görülmektedir. Meşhur müsteşriklerden Goldziher, bu olumsuz bakış açısına sahip isimlerdendir. *İslâm İlâhiyatına ve Hukukuna Giriş* şeklinde Türkçe'ye tercüme edilebilecek *Introduction to Islamic Theology and Law* adlı eserinde, Ebû Yusuf'tan bahsederken ilginç

⁴³⁵ Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensab*, X, 28; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVI, 361; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XII, 501; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanife*, s. 97.

⁴³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 194.

⁴³⁷ İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk (380/990), *el-Fihrist*, çev. Mehmet Yolcu v.d., Çıra Yayınları, İstanbul, 2017, s. 536.

⁴³⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 536.

⁴³⁹ Ya'kûbî, *Târih*, II, 382.

ifadeler kullanmıştır. Söz konusu bu ifadelerde, Ebû Hanife'nin öğrencisi, Mehdî⁴⁴⁰ ve Hârûnürreşîd'in kâdı'l-kudâtı olan Ebû Yusuf'un, *Binbir Gece Masalları*'nda geçen kadı hikâyelerinde şamar oğlanı⁴⁴¹ olarak anıldığından bahsetmektedir.⁴⁴² Ancak böyle bir itham Ebû Yusuf gibi önemli bir ilim adamı için kabul edilebilir bir şey değildir. Goldziher burada yanlı bir bakış açısı sergileyerek Ebû Yusuf'un ilim adamlığı vasfına gölge düşürmeyi amaçlamış olmalıdır.

Ebû Yusuf'un oğlu Yusuf b. Ya'kub b. İbrahim de kendisi gibi ilim ehli bir kimsedir. Aynı zamanda kadılık görevini de ifa etmiş ve babası tarafından Bağdâd'ın batı yakası kadılığına görevlendirilmiştir.⁴⁴³

3.1.2. Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî (182-184/798-800)

Ebü'l-Bahterî künyesiyle de tanınan Vehb b. Vehb b. Kesîr b. Abdillâh b. Zem'a b. Esved b. Muttalib b. Esed b. Abdiluzzâ b. Kusay el-Kureşî,⁴⁴⁴ Medine'de doğmuş ve ilim tahsil etmiş bir âlimdir. "Böbürlenerek yürüyen kimse" anlamına gelen Ebü'l-Bahterî künyesini niçin aldığı bilinmemektedir. Baba tarafından soyu Hz. Peygamber ile Kusay'da birleşir.⁴⁴⁵ Annesi Abde bint Ali, Akîl b. Ebî Tâlib'in torunu olup sonraları Ca'fer es-Sâdik'la evlenmiştir.⁴⁴⁶ Tahsil hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte üvey babası Ca'fer es-Sâdik'tan faydalandığı söylenmektedir.⁴⁴⁷

Ebü'l-Bahterî, Medine'de ilim tahsil ettikten sonra Bağdâd'a gelmiş ve Hârûnürreşîd onu, önce Askerü'l-Mehdî'nin kadılığına,⁴⁴⁸ daha sonra ise, Bekkâr b.

⁴⁴⁰ Burası kaynağın ifadesidir; çünkü Mehdî döneminde kâdı'l-kudâtlık unvanı ya da kurumu mevcut değildi.

⁴⁴¹ Yukarıda tercümesi verilen metnin İngilizce aslı şöyledir: "Abu Yusuf, is the whipping boy of the anecdotes in which folk humor pokes fun at lawyers. A literature that also found its way into the Thousand and One Nights."

⁴⁴² Ignaz Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law*, çev. Andras and Ruth Hamori, Princeton University Press, New Jersey, ts., s. 65-66.

⁴⁴³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 499; Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanife*, s. 97; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 361; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 488.

⁴⁴⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 516; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 625.

⁴⁴⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 37.

⁴⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 375.

⁴⁴⁷ Kandemir, "Ebü'l-Bahterî", *DİA*, X, 297.

⁴⁴⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 516; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 625; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 37.

Abdillah'ın yerine Medine'ye kadı olarak görevlendirmiştir. Ebü'l-Bahterî, bir süre sonra Bağdâd'a dönmüş, Ebû Yusuf'un vefatı üzerine Hârûnürreşîd tarafından kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁴⁴⁹ 182/798 yılında bu göreve atanan Ebü'l-Bahterî, 184/800 yılına kadar, yaklaşık iki yıl bu görevde kalmıştır.⁴⁵⁰ Hadis ilminde zayıf olduğu bilinmekle birlikte,⁴⁵¹ kendisinin hadis uydurduğuna dair bilgiler de mevcuttur.⁴⁵² Ayrıca, Ubeydullah b. Ömer el-Amrî, Hişâm b. Urve b. Zübeyr ve Ca'fer es-Sâdık'tan rivayetler nakletmiş; kendisinden de Recâ b. Sehl ve Ebü'l-Kâsım b. Saîd gibi isimler hadis nakletmiştir.⁴⁵³

Hârûnürreşîd dönemi fakîhleri içerisinde, Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî'nin de ismi geçmektedir. Ebü'l-Bahterî ve diğer bahsi geçen fakihlerin kâdı'l-kudât olarak görev yaptıkları dikkate alındığında, dönemin öne çıkan fakihlerinin, bu makam için uygun görüldüğü söylenebilir. Bazen, Yahya b. Eksem gibi farklı ilim dallarında uzmanlaşmış kişilerin de bu makamda görev aldıkları bilinmektedir.⁴⁵⁴

Kaynaklarda geçen Hârûnürreşîd dönemi ile ilgili kısımlarda Ebü'l-Bahterî'nin ismine rastlamak mümkündür. Bunların birisinde halife, Muhammed b. Hasan ve Ebü'l-Bahterî ile bir arada bulunduğu sırada, geçersiz saymak istediği bir eman belgesi göstererek bunun sıhhatini sormuştu. Muhammed b. Hasan, belgenin geçerli olduğunu söyleyince halife bu belgeyi, aynı zamanda kâdı'l-kudât olan Ebü'l-Bahterî'ye göstermişti. Ebü'l-Bahterî, halifenin arzusuna muvâfık bir şekilde, gerekçelerini sıralayarak bu emanın geçersiz olduğu hükmünü vermiş, Hârûnürreşîd de, "Sen kâdı'l-kudâtsın, doğrusunu bilirsin" diyerek emanı yırtmıştır.⁴⁵⁵

⁴⁴⁹ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanife*, s. 97; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 361; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 37.

⁴⁵⁰ Jokisch, *Islamic Imperial Law*, s. 296.

⁴⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, V, 332; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 516; Jokisch, *Islamic Imperial Law*, s. 296.

⁴⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 627-630; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIII, 420; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 37; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 375; Kandemir, "Ebü'l-Bahterî" *DİA*, X, 297.

⁴⁵³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 37.

⁴⁵⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 382.

⁴⁵⁵ Taberî, *Târîh*, VIII, 247; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, IX, 17. İlgili kaynakta, bu olaydan bahsedilirken, tarih, 176/792 olarak verilmektedir. Ancak genel olarak kaynakların çoğunluğu bu dönemde, Ebû Yusuf'un kâdı'l-kudât olduğunu zikretmektedir. Bu durum, rivayetin sıhhati açısından bir şüphe uyandırsa da nihayetinde böyle bir olayın yaşanmış olması bile halife ile

Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî farklı kişiliğiyle, bazı şairlerin şiirlerine de muhatap olmuştur. Kaynaklarda geçen rivayetlerde, Ebü'l-Bahterî'nin kendisi hakkında bir şiir söyleyen şaire 300 dinar bahşış verdiği aktarılmaktadır.⁴⁵⁶ Ayrıca, bazı şairlerin şiirlerine yalancılığı ile de konu olmuştur. Ebü'l-Bahterî, Hârûnürreşîd Medine'ye geldiğinde, bir hadis rivayet ederek Cebrâîl (a.s.)'in indiği yeri işaret etmiş, ancak duruma vâkîf olan diğer âlimler tarafından yalancılıkla itham edilmiştir.⁴⁵⁷ Kendisinin güvenilirliğiyle ilgili bazı şüpheler olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır.⁴⁵⁸ Bu rivayetlerin birinde, Hârûnürreşîd Rey şehrindeyken yanında bulunan Ebü'l-Bahterî'ye, Ömer b. Hattab'dan bir rivayeti sormuştu. Ebü'l-Bahterî'nin verdiği cevaba itiraz edip, daha önce kendilerine aksini söylediğini belirten halifenin oğlu Me'mûn'a itiraz edememiş ve onu tasdik ederek kendi sözünü yalanlamak durumunda kalmıştır.⁴⁵⁹

Ebü'l-Bahterî'nin kişiliğini yansıtan önemli bir ifadenin burada zikredilmesi uygundur. Ebü'l-Bahterî bir sözünde; "İlmi benden fazla olmayan bir topluluğa rastlamaktan, ilmi benden fazla olan bir topluluğa rastlamak bana daha sevimli gelir. Çünkü eğer ben daha bilgiliysem onlardan istifade edemem ama onlar benden bilgiliyse onlardan istifade ederim." diyerek ilim ve öğrenmeyle ilgili görüşlerini ifade etmiştir.⁴⁶⁰

Ebü'l-Bahterî Vehb b. Vehb el-Kureşî, 200/815 yılında Bağdâd'da vefat etmiştir.⁴⁶¹ Aynı kaynakta vefat tarihinin 199/814 yılı olduğuna dair bilgiler bulunsa da rivayetlerin geneli 200/815 yılında mutabık kalmıştır.

3.1.3. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (184-189/800-805)

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî,⁴⁶² Hanefî mezhebinin önemli imamlarından birisidir. Şeybânî kabilesinin mevlâsı olması nedeniyle, kendisine bu künye verilmiş

âlimlerin arasındaki ilişkiye ışık tutmakta ve Ebü'l-Bahterî'nin Hârûnürreşîd nezdindeki yerini göstermektedir.

⁴⁵⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, VI, 37; Ebü'l-Bahterî'ye hitâb eden şiirlerle ilgili olarak farklı örnekler için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 625-629.

⁴⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 628.

⁴⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIII, 420.

⁴⁵⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 629.

⁴⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 626.

⁴⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XV, 633.

olan⁴⁶³ Muhammed b. Hasan, Ebû Yusuf ile birlikte, Hanefî mezhebi kaynaklarında “İmâmeyn” olarak zikredilir. Bunun gerekçesi, Hanefî mezhebinin kurucu imamı kabul edilen Ebû Hanife'nin iki önemli öğrencisinden birisi olmasının yanında, önemli eserler vermiş bir fakîh olmasıdır. Ebû Hanife'den dersler almış, onun vefatından sonra eğitimini Ebû Yusuf'un tadrîsâtında tamamlamıştır.⁴⁶⁴

132/750 yılında,⁴⁶⁵ Şam kökenli bir ailenin çocuğu olarak Vâsıt'ta dünyaya gelen Muhammed b. Hasan'ın babası erken yaşta vefat ettiğinde, kendisine bıraktığı 30.000 dirhem tutarındaki mirası ilim yolunda harcamıştır.⁴⁶⁶ Söz konusu bu mirasın yarısını şiir ve nahiv için, diğer yarısını da hadis ve fıkıh için harcadığı kaynaklarda aktarılmaktadır.⁴⁶⁷ Kendisi Kûfe'de büyümüş olsa da daha sonraları Bağdâd'a yerleşmiştir.⁴⁶⁸

Tadrîsatlarında bulunduğu İmam Mâlik⁴⁶⁹ gibi önemli muhaddislerden hadis nakletmiş,⁴⁷⁰ Kûfe mescidinde, henüz 20 yaşında iken kendisine ait bir ders halkası oluşturmuştur.⁴⁷¹ İmam Şâfiî'nin, ondan daha zeki bir kimse görmediğini söylediği rivayet edilmektedir.⁴⁷² Yahya b. Maîn'den, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin hadisçiliğinin zayıf olduğuna dair rivayetler⁴⁷³ bulunsa da genel olarak Muhammed b. Hasan ileri seviyede bir fakîh kabul edilmektedir.⁴⁷⁴

İmam Muhammed'in, kâdı'l-kudât olarak görev yapıp yapmadığının tartışmalı bir konu olduğu görülmektedir. Kâdı'l-kudâtlık makamının henüz kurumsallaşmasını tamamlamadığı bir dönem olması hasebiyle, halife nazarındaki konumu onun bu görevi yaptığını delil kabul edilebilir. Dönemin önemli

⁴⁶² Taş, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *DİA*, XXXIX, 38.

⁴⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 561.

⁴⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 134.

⁴⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 561.

⁴⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 562; Muhammed Hamidullah, “İmam Muhammed, The Great Muslim Jurist”, *İslâm Medeniyeti*, yıl: 2, sayı: 20, İstanbul, 1969, ss. 54-57.

⁴⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 562.

⁴⁶⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 561.

⁴⁶⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 562.

⁴⁷⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 499

⁴⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 564.

⁴⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 566.

⁴⁷³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 570-572.

⁴⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 561-573.

fakîhlerinden olması da bu görevde bulunduğunu ya da kaynakların böyle bir arzusu olduğunu bize göstermektedir. İslâm Tarihi açısından önemli eserlerin müellifi olan Zehebî⁴⁷⁵ ile yakın dönem âlimlerinden olan Muhammed Hamidullah, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin kâdı'l-kudât olarak görev yaptığını ifade etmektedir.⁴⁷⁶

Muhammed b. Hasan'dan, kâdı'l-kudât olarak bahsetmeyen kaynaklardan birisi olan İbn Tağrıberdî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin 189/805 yılında vefat ettiğini söyler ve onun ilimdeki üstün özelliklerinden bahsederek onunla ilgili şeyhü'l-islâm ifadesini kullanır. Ancak İbn Tağrıberdî, bu ifadeyi bir makamın karşılığı olarak değil, onun ilmî derecesini göstermek için kullanmış olmalıdır.⁴⁷⁷ Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd* adlı eserinde kendisinin kâdı'l-kudât olarak atandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁴⁷⁸ Ancak Hatîb el-Bağdâdî, Ali b. Harmele et-Teymî'den bahsettiği bölümde, onun Muhammed b. Hasan'ın vefatından sonra kâdı'l-kudât olarak atandığını aktararak, Muhammed b. Hasan'ın bu makamda bulunduğunu işaret etmektedir.⁴⁷⁹ Dönemle ilgili önemli bir eser telif etmiş olan Benjamin Jokisch, Muhammed b. Hasan'ın Ebü'l-Bahterî'nin vefatından sonra kâdı'l-kudâtlık makamına atandığını ve bu makamda yaklaşık olarak 5 yıl kaldığını söylemektedir.⁴⁸⁰

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Rey ve Rakka şehirlerinde kadılık yapmış ve 189/805 yılında vefat etmiştir.⁴⁸¹ Vefat ettiğinde, Hârûnürreşîd ile birlikte Rey şehrinde idi.⁴⁸² Bununla birlikte, 75 yaşında iken vefat ettiğine⁴⁸³ dair rivayetlerin

⁴⁷⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 39.

⁴⁷⁶ Hamidullah, "İmam Muhammed", ss. 54-57.

⁴⁷⁷ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhira*, II, 130-131.

⁴⁷⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 561-573.

⁴⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 329.

⁴⁸⁰ Jokisch, *Islamic Imperial Law*, s. 297.

⁴⁸¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 500; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 561, 573; İbnü'l-Hinnâî, Alâüddîn Ali Celbî, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Dâru İbnü'l-Cevzî, Amman, 1425/2003, s. 106; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XII, 39; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 136.

⁴⁸² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 500; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 561, 573.

⁴⁸³ Zehebî, *el-İber*, I, 234.

yanında 57 yaşında vefat ettiğine dair görüşler de mevcuttur ki biz bu rivayetleri kabul etmekteyiz.⁴⁸⁴

3.1.4. Ali b. Zıbyân (189-192/805-808)

Ebü'l-Hasan künyesiyle de tanınan Ali b. Zıbyân b. Hilâl b. Katâde b. Hazn el-Absî el-Kûfî⁴⁸⁵ döneminin yetiştirilmiş ilim adamlarındandır. Kendisi, İsmail b. Ebî Hâlid'den, Ubeydullah b. Ömer'den ve Ebû Hanife'den rivayetler nakletmiştir. Kendisinden ise Ali b. el-Medîni, Dâvud b. Reşîd, Osman b. Ebî Şeybe, Ali b. Müslim et-Tûsî ve Muhammed b. Kudâme gibi ilim adamları da nakillerde bulunmuştur. İbn Maîn ve Nesâî her ne kadar kendisini güvenilir bulmasa da ilim halkasının önemli isimlerinden birisi olmuştur. İlim adamlığının yanında kendisinin mütevazı ve dinini güzel yaşayan bir kimse olduğuna dair rivayetler mevcuttur.⁴⁸⁶

Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd dönemindeki fakîhler arasında, Ebü'l-Bahterîf Vehb b. Vehb el-Kureşî, Ebû Yusuf ve Ali b. Zıbyân'dan bahsedilmektedir.⁴⁸⁷ Ali b. Zıbyân, Ebû Yusuf ve Muhammed b. Hasan'la birlikte Ebû Hanife'nin önemli öğrencileridir.⁴⁸⁸

Ali b. Zıbyân, adalet teşkilatı içerisinde bazı görevlerde bulunmuş; Hârûnürreşîd tarafından önce Bağdâd'ın doğu kısmına, sonra da 189/805 yılında kâdı'l-kudâtlik makamına atanmıştır.⁴⁸⁹ Ali b. Zıbyân bu dönemde, mescidde oturur ve burada hüküm verirdi.⁴⁹⁰ Ali b. Zıbyân'ın, hadis ilminde zayıf olduğuna dair bazı ifadeler mevcuttur.⁴⁹¹ Kendisi, Ebû Hanife'nin arkadaşlarından yani onun sohbet halkasındandı.⁴⁹² Ali b. Zıbyân el-Absî, Hârûnürreşîd ile beraber olduğu Horasan

⁴⁸⁴ İbn Kuteybe ile birlikte Hatîb el-Bağdâdî ve Muhammed Hamidullah, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin 58 yaşında vefat ettiğini aktarmaktadır. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 500; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, II, 562; Hamidullah, "İmam Muhammed", ss. 54-57.

⁴⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 403.

⁴⁸⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 311.

⁴⁸⁷ Ya'kûbî, *Târih*, II, 382.

⁴⁸⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 573.

⁴⁸⁹ Jokisch, *Islamic Imperial Law*, s. 295.

⁴⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 404; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 311.

⁴⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 405.

⁴⁹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 406; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 311.

yolcuğunda askerî kadı olarak görevlendirilmişti. Ali b. Zıbyân, bu yolculuk esnasında Kirmasîn'de 192/808 yılında vefat etmiştir.⁴⁹³

İbn Tağrıberdî, Hârûnürreşîd tarafından kâdî'l-kudât olarak görevlendirilen⁴⁹⁴ Ali b. Zıbyân'ın 192/808 yılında vefat ettiğini⁴⁹⁵ söylese de Zehebî onun 193/809 yılında vefat ettiğini zikreder.⁴⁹⁶

3.1.5. Ali b. Harmele et-Teymî (192-201/808-817)

Ali b. Harmele et-Teymî, Teym kabilesine mensup önemli bir ilim adamı olarak bilinmekle birlikte, kaynaklarda hakkında geniş malumat verilmemektedir. Hârûnürreşîd döneminde kâdî'l-kudât olarak görev yapmış olan⁴⁹⁷ Ali b. Harmele 192/808 ile 201/817 yılları arasında bu görevde bulunmuştur.⁴⁹⁸ Ayrıca Ebû Hanife'nin arkadaşlarından olan Ali b. Harmele, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin vefatından sonra kâdî'l-kudât olarak atanmıştır.⁴⁹⁹ Ebû Yusuf'tan hadis eğitimi almış ve kendisinden Ali b. Miknef el-Kûfî hadis rivayet etmiştir.⁵⁰⁰

3.1.6. Yahya b. Eksem (203-216/819-832; 237-240/851-854)

Ebû Muhammed⁵⁰¹ künyesiyle de bilinen Yahya b. Eksem⁵⁰² b. Muhammed b. Kutn b. Sem'ân, Halife Mehdî döneminde, yaklaşık olarak 157/773 yıllarında dünyaya gelmiş,⁵⁰³ hadis muhitlerinde yetişmiş, küçük yaşta Abdullah b. Mübârek,⁵⁰⁴ Süfyân b. Uyeyne ve Veki' b. el-Cerrâh gibi hadis otoritelerinden hadis dinlemiştir.⁵⁰⁵ Hatta babası, onun İbnü'l-Mübârek'ten hadis dinlediğini çevresine

⁴⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, VI, 402; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 407; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 573.

⁴⁹⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 140.

⁴⁹⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 139.

⁴⁹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 311.

⁴⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 329; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 65.

⁴⁹⁸ Jokisch, *Islamic Imperial Law*, s. 295.

⁴⁹⁹ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 65.

⁵⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 329.

⁵⁰¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk* adlı eserinde Yahya b. Eksem'in hayatını anlattığı bölümde kendisine Ebû Zekerriya şeklinde de hitâb edildiğini ancak bunun doğrusunun Ebû Muhammed olduğunu aktarmaktadır. İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXIV, 65.

⁵⁰² Özen, "Yahya b. Eksem", *DİA*, XLIII, 249.

⁵⁰³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 5.

⁵⁰⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXIV, 78.

⁵⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 282.

duyurmak için özel bir ziyafet dahi vermiştir.⁵⁰⁶ Kendisinden ise Buhârî, İsmail b. İshâk gibi önemli muhaddis ve âlimler nakillerde bulunmuştur. Fıkhı iyi bilen ve hükümler konusunda basiretli bir kimse olarak tavsif edilmektedir.⁵⁰⁷

İbn Uyeyne, onun zekâsını, hazır cevaplılığını görünce ileride iyi bir devlet adamı olacağını söylemiştir. Bazıları tarafından, bir hadisçi olarak yeterli görülmeyen ve yalancılıkla suçlanan⁵⁰⁸ Yahya b. Eksem, aynı zamanda ahlâkî zafiyetine dair rivayet ve şiirlerin çokluğuyla da meşhurdur.⁵⁰⁹

Genç yaşta devlet kademelerinde görev almış olan Yahya b. Eksem kadılığa tayin edildiğinde 20⁵¹⁰ ya da 21 yaşındaydı. Kendisini yaşça küçük gördükleri için, yaşı ile ilgili soru sorulduğunda, “Allah Rasûlü’nün Mekke’nin fethi günü vali ve kadı tayin ettiği Attâb b. Esîd gibi”⁵¹¹ şeklinde cevap vermek suretiyle yaşıyla ilgili ortaya çıkabilecek eleştirilerin önüne set çekmeye çalışmıştır. Ayrıca “Ben Rasûlullah’ın Yemen’e kadı olarak gönderdiği Muâz b. Cebel’in o zamanki yaşından büyüğüm.” diye cevap vermiştir.⁵¹² Diğer taraftan Zehebî buna ek olarak, Hz. Ömer’in Basra’ya görevlendirdiği Ka’b b. Süver’den büyük olduğunu da eklemiştir.⁵¹³

Me’mûn’un veziri olan Hasan b. Sehl aracılığıyla devlet yönetimi nazarında önemli bir yer edinmiş olan Yahya b. Eksem, ilk olarak Basra kadılığına atanmıştı.⁵¹⁴ Basra ve Bağdâd kadılıklarından sonra 210/825 yılında Medînetü’l-Mansûr’a kadı olarak atanan⁵¹⁵ Yahya b. Eksem, 211/826 yılında⁵¹⁶ Me’mûn tarafından kâdî’l-kudât olarak görevlendirilmiş ve ülkenin adlî teşkilatının yönetimi kendisine tevdi

⁵⁰⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 283; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XII, 6.

⁵⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 282, 289.

⁵⁰⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 79.

⁵⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 285-290; 294; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 81.

⁵¹⁰ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XII, 8.

⁵¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 291; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 68.

⁵¹² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 291; Kettânî, *Hiz. Peygamber’in Yönetimi*, I, 421.

⁵¹³ Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XII, 8.

⁵¹⁴ İbn Tayfûr, *Bağdâd*, s. 140.

⁵¹⁵ Ezdî, *Târîhu’l-Mevsil*, s. 369.

⁵¹⁶ Benjamin Jokisch, Yahya b. Eksem’in daha erken bir dönemde kâdî’l-kudât olarak atandığını ifade etmektedir. Kendisinin verdiği 203/819 tarihini biz de esas alarak başlıkta bu tarihi belirttik. Jokisch, *Islamic Imperial Law*, s. 297.

edilmiştir.⁵¹⁷ Bununla birlikte, Me'mûn'un "Halku'l-Kur'ân" fikrine insanları çağırması da bu sene ortaya çıkmıştır.⁵¹⁸

Rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Yahya b. Eksem, yalnızca devlet işleriyle meşgul olmamış, devlet nezdindeki görüşmelerde hadisçilerin yaklaşımını dillendirmiş ve onlar hesabına girişimlerde bulunmuştur. Ülkenin her tarafında, Muâviye'nin tel'in edilmesi ile ilgili resmî bir kampanya teşebbüsünde⁵¹⁹ ve mut'a nikâhının meşru kılınmasıyla⁵²⁰ ilgili konularda verdiği mütalaalar bunun tipik örneğidir.⁵²¹ Bu mütalaalarda genellikle halkın infialini gerekçe göstermesi dikkat çekicidir.⁵²²

Yahya b. Eksem'in, Abbâsî yönetimi nazarında yerini ortaya koyan rivayetlerden birisinde şöyle bir olaydan bahsedilmektedir: Me'mûn, Bağdâd'da sükûneti sağlayınca topladığı ulema konseyinden, ileri gelen yüz fakîh seçilmiş, zamanla bu gruptan on fakîh kalmıştır ki, bunlar arasında Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden Ahmed b. Ebî Düâd ve Bişr el-Merîsî de vardır.⁵²³ Fakat aynı zamanda hadisçilere yakınlığıyla bilinen Yahya b. Eksem de bu grubun içerisinde.⁵²⁴ Ayrıca Me'mûn'un halifeliği döneminde en etkin isimler arasında zikredilenlerden birisi Yahya b. Eksem'dir.⁵²⁵ Bu dönemde Yahya b. Eksem, Me'mûn üzerinde oldukça etkili olmasının yanında vezirler de ona rağmen herhangi bir şey yapamamışlardır.⁵²⁶

⁵¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 289-290; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 66.

⁵¹⁸ Ezdî, *Târîhu 'l-Mevsil*, s. 369.

⁵¹⁹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü 'l-Mu'tezile*, s. 65.

⁵²⁰ Bu olayda, bir yolculuk esnasında Halife Me'mûn, mut'a nikâhını meşru göstermeye çalışmış ve bunu etrafındakilere ilan etmiş ancak Yahya b. Eksem bu durumun, zinaya bir çağrı olduğunu belirtmiş ve uygun olmadığının delillerini göstererek Halife'yi bu kararından vazgeçirmiştir. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 292; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 71; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 8.

⁵²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 292; İbn Tayfûr, *Bağdâd*, s. 54.

⁵²² Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı*, s. 51.

⁵²³ İbn Tayfûr, *Bağdâd*, s. 39.

⁵²⁴ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arka Planı*, s. 50.

⁵²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 289-290; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 66.

⁵²⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 6.

Bir başka bölümde daha önce zikrettiğimiz fakat sıhhati konusunda şüphe duyduğumuz bir olayda, Halife Mu'tasım ve Yahya b. Eksem'in birlikte içki içtikleri anlatılmaktadır.⁵²⁷

Kâdı'l-kudât Yahya b. Eksem, fikhî ve hadisi tazim eder, sahâbîlerin kavline uyardı. Kâdı'l-kudât olarak göreve geldiğinde Hıbbân b. Bişr'i Bağdâd'ın doğu yakası kadılığına, Süvvâr b. Abdullah'ı ise batı yakası kadılığına tayin etmişti.⁵²⁸ Bu iki kadının da tek gözlü olması nedeniyle İbn Ebî Düâd'ın arkadaşlarından biri bu durumu eleştiren bir şiir de söylemişti.⁵²⁹ Bundan başka bazı şairler de Yahya b. Eksem'i hicveden şiirler söylemişlerdi.⁵³⁰

Kaynaklarda Me'mûn'un Yahya b. Eksem'i, hem vezir hem de kâdı'l-kudât olarak görevlendirmiş olduğuna dair bir bilgi mevcut olsa da⁵³¹ İbnü't-Tıktaka, kitabı *el-Fahrî*'de, Me'mûn'un vezirleri arasında Yahya b. Eksem'i zikretmez.⁵³² Ancak bu dönemde, Yahya b. Eksem devlet kademelerinde bazı önemli görevlerde bulunması sebebiyle, halife nazarında önemli bir yer sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Kendisi, halife tarafından Abdullah b. Tahir'e valilik atamasını bildirmek üzere,⁵³³ başka bir zamanda da askerî birliğin komutanı olarak görev yapmıştır.⁵³⁴

Me'mûn'un, "Mihne Dönemi"ni başlatmadan kısa bir süre önce,⁵³⁵ kendisi ile aynı düşünceye sahip olmayan⁵³⁶ Yahya b. Eksem'i görevinden uzaklaştırması;⁵³⁷ "Mihne Dönemi"nin bitimini müteakip, ibrenin hadisçilerin lehine döndüğü sırada, Mütevekkil tarafından, büyük bir törenle tekrar aynı göreve getirilmesi, onun

⁵²⁷ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, s. 322; Azimli, *Abbâsîler Dönemi Babek İsyanı*, s. 112.

⁵²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 134.

⁵²⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 134; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 530.

⁵³⁰ İbn Tayfûr, *Bağdâd*, s. 170; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 285-290.

⁵³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXIV, 70.

⁵³² İbnü't-Tıktaka, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (709/1309), *el-Fahrî fi Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düvelî'l-İslâmiyye*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts., ss. 220-228.

⁵³³ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, s. 395.

⁵³⁴ Ezdî, *Târîhu'l-Mevsil*, s. 405.

⁵³⁵ Yahya b. Eksem'in, Me'mûn döneminde değil de ondan sonra gelen Mu'tasım döneminde kâdı'l-kudâtlık görevinden azledildiğine dair bilgiler de mevcuttur. Bu rivayetlere göre; Me'mûn'un, kendisine Ahmed b. Ebî Düâd ile ilgili vasiyetini dikkate alan Mu'tasım, Yahya b. Eksem'i azlederek onun yerine Ahmed b. Ebî Düâd'ı atamıştır. İbn Hallikân, *Veşeyâtü'l-A'yân*, I, 84.

⁵³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 290; İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXIV, 69.

⁵³⁷ Taberî, *Târîh*, VIII, 649.

toplumsal muhalefet hareketiyle yakın ilişkisinin göstergeleri sayılabilir.⁵³⁸ Kendisi ile ilgili yapılan tasarruflar dikkate alındığında olaylarda aktif bir rol almamış bile olsa bir grubun temsilcisi gibi görüldüğü izlenimi vermektedir.

Halife Mütevekkil, “Halku’l-Kur’ân” fikrinin insanlara zorla kabul ettirildiği “Mihne Dönemi”ni sona erdirdiğinde,⁵³⁹ bunun bir sembolü olarak gördüğü, Mu’tezile’nin ileri gelenlerinden Ahmed b. Ebî Düâd’a vekâlet eden oğlunu 237/851 yılında azlederek yerine Yahya b. Eksem’i getirmesine rağmen⁵⁴⁰ bu durum uzun sürmemiştir. 240/854 senesinde Mütevekkil, Yahya b. Eksem’i kâdı’l-kudâtılık görevinden azlederek, 75.000 dinar tutarındaki malına el koymuştur.⁵⁴¹ Yerine ise onun kâtipliğini yapan Ca’fer b. Abdilvâhid’i atamıştır.⁵⁴² Görevi devralan Ca’fer b. Abdilvâhid, divanların kendisine teslim edilmesini, iki âdil şahidin de şهادetiyle istemiş, Yahya b. Eksem bu istekten hoşlanmamasına rağmen gerekeni yapmıştır. Yahya b. Eksem’in bu tavrına kızan Mütevekkil, onun emlakına el koymuş ve evine hapsedmiştir.⁵⁴³

Yahya b. Eksem, görevinden azledilmesinden iki yıl sonra, hac dönüşünde Rebeze’de 242/856 yılında, 83 yaşında⁵⁴⁴ vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.⁵⁴⁵

3.1.7. Ahmed b. Ebî Düâd (218-233/833-847)

Her devletin idarî sisteminde olduğu gibi Abbâsîler döneminde de ilim ve devlet adamlarının idare üzerinde etkili oldukları bilinen bir gerçektir. Konumuz açısından da Abbâsî devletinde, bir kâdı’l-kudâtın yönetim üzerinde etkili olduğu

⁵³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 200-201; Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arkaplanı*, s. 51.

⁵³⁹ İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu’tezile*, s. 126.

⁵⁴⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 293; İbnü’l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 250; Kırkpınar, “Mütevekkil-Alellah”, *DİA*, XXXII, 212.

⁵⁴¹ Taberî, *Târîh*, IX, 197-198.

⁵⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 293; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 87; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 534.

⁵⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 293; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 87; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XII, 11.

⁵⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 296; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 89; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, XII, 15.

⁵⁴⁵ Mes’ûdî, *Mürücü’z-Zeheb*, IV, 104; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 295. Aynı kaynakta başka bir rivayette Yahya b. Eksem’in 243/855 yılında vefat ettiğine dair bilgi de bulunmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 296; ayrıca bkz. Kureşî, *el-Cevâhiru’l-Mudiyye*, III, 583; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXIV, 89.

dönemlere rastlamak mümkündür. Bahsedilen bu etkinin en bâriz olduğu dönemde görev yapan Ebû Muhammed Ahmed b. Ebî Düâd el-ÿyâdî,⁵⁴⁶ Abbâsîler döneminde, hem adlî hem idârî açıdan en göze çarpan isimlerinden birisidir. Kendisi, Me'mûn döneminden başlamak üzere Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil döneminde etkinliğini sürdürmüş bir kâdî'l-kudâtır.⁵⁴⁷

160/776 yılında Basra'da dünyaya gelen Ahmed b. Ebî Düâd,⁵⁴⁸ 218/833 yılında kâdî'l-kudât olarak görevlendirilmiş ve uzun bir süre aktif olarak bu görevi sürdürmüştür. Bu dönemde, bir kâdî'l-kudâtın, bu derece etkin olmasının sebeplerinden birisi olarak, Ahmed b. Ebî Düâd'ın mensubu olduğu Mu'tezile mezhebinin o dönemde gösterdiği etkinlik zikredilebilir.⁵⁴⁹ İslâm dünyasında, önemli fikrî değişikliklere yol açan Mu'tezile, Ahmed b. Ebî Düâd'ın devlet idaresinde görev aldığı dönemlerde gücünü iyiden iyiye hissettirmiştir.⁵⁵⁰ Bu zaviyeden bakıldığında, Ahmed b. Ebî Düâd, Mu'tezile'nin etkin temsilcilerinden ve ilmî açıdan Abbâsîlerin ilk döneminde öne çıkan isimlerden birisidir. Devlet içerisinde elde ettiği makamlar sayesinde uzun bir süre adından söz ettirmiştir. Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinin kâdî'l-kudâtı olmasının yanında etkin devlet adamlarındandır.⁵⁵¹

Ahmed b. Ebî Düâd, her ne kadar Mu'tasım ve Vâsık döneminde resmî görev elde etmiş olsa da⁵⁵² ilk olarak Me'mûn döneminde öne çıkan bir isimdir.⁵⁵³ Ahmed b. Ebî Düâd'ın, Me'mûn'un nasıl dikkatini çektiğine ilişkin kaynakların aktardıklarına göre Halife Me'mûn, Bağdâd'ın egemenliğini tesis edince Yahya b. Eksem aracılığıyla, Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden Ahmed b. Ebî Düâd ve Bişr el-Merîsî'nin de dâhil olduğu⁵⁵⁴ on (ya da yirmi)⁵⁵⁵ kişiden oluşan bir ulema heyeti

⁵⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 233.

⁵⁴⁷ Enbârî, *Mansıbu Kâdî'l-kudât*, ss. 314-315.

⁵⁴⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 109; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 169.

⁵⁴⁹ Ahmed b. Ebî Düâd, Mu'tezile'nin yedinci tabakasına mensuptur. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 62.

⁵⁵⁰ Mehmet Azimli, "İslâm'ın Özgürlükçü Yorumu Mu'tezile'nin İktidarla İmtihanı", *Marife*, yıl: 3, sayı: 3, Kış 2003, ss. 379-388.

⁵⁵¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, ss. 122-125.

⁵⁵² İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 108.

⁵⁵³ Me'mûn, Ahmed b. Ebî Düâd'ı hakikaten önemseyen bir halifedir. Bir defasında Akabe Biatı'na katılan Ensâr'ın adları üzerine çıkan bir anlaşmazlıkta Ahmed b. Ebî Düâd Halife'nin huzurunda hepsinin isimlerini, lakaplarını ve neseplerini saymıştı. Bu durum, Me'mûn'un çok hoşuna gitmiş ve onun için övücü sözler sarf etmiştir. İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 126.

⁵⁵⁴ İbn Tayfûr, *Bağdâd*, s. 39

toplamıştı. Aynı zamanda hadisçilere yakınlığıyla bilinen Yahya b. Eksem de bu grubun içerisindeydi.⁵⁵⁶ Ahmed b. Ebî Düâd'ın bu ilim heyetine, Yahya b. Eksem'in tavsiyesiyle girdiğine dair bilgiler de mevcuttur.

Ahmed b. Ebî Düâd'ın isminin bu dönemde öne çıkmasının temel sebeplerinden birisi, Me'mûn'un, Kur'ân'ın yaratılmış olması anlamına gelen ve "Halku'l-Kur'ân" olarak ıstılaha giren anlayışı benimsemiş ve bu görüşüne uygun olarak Ahmed b. Ebî Düâd'ı yakın istişare meclisine dâhil etmiş olmasıdır. Birkaç halifenin yanı başında görev yapmış olan Ahmed b. Ebî Düâd, Mütevekkil döneminin ilk zamanlarında, 233/847 yılında felç geçirmiş ve makamı ile mezâlîm mahkemesinde olan görevini oğlu Ebü'l-Velîd'e devretmiştir.⁵⁵⁷ Sonrasında ise Mütevekkil, onu bu görevlerinden azletmiş ve yerine Yahya b. Eksem'i, hem kâdı'l-kudâtlık görevine, hem de mezâlîm mahkemesine atamıştır.⁵⁵⁸

Me'mûn, kendi nazarında son derece önemli bir yeri bulunan Ahmed b. Ebî Düâd ile ilgili olarak, vefatından bir süre önce kardeşi Mu'tasım'a bir vasiyette bulunmuş ve bu vasiyetin içeriğinde, onu yanından ayırmamasını, daima yakınında bulundurmasını tavsiye etmiştir. Bu vasiyet doğrultusunda hareket etmiş olan Mu'tasım, Ahmed b. Ebî Düâd'ı kâdı'l-kudât olarak görevlendirmiştir.⁵⁵⁹ Kaynaklara göre Mu'tasım, ona sormadan, ondan habersiz gizli ya da açık hiçbir şey yapmamıştır.⁵⁶⁰ Mu'tasım, Ahmed b. Ebî Düâd'ı kâdı'l-kudâtlık makamına getirerek onu adalet teşkilatında yetkili kılmış, hatta yapmış olduğu bütün icraatlarında onun desteğini gözetmiştir.⁵⁶¹ Bu dönemde olağanüstü yetkilere sahip olan Ahmed b. Ebî Düâd'ın, Ahmed b. Hanbel'e karşı bir münazaraya iştirak ettiği⁵⁶² ve onu "Mihne"

⁵⁵⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 84.

⁵⁵⁶ Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Arkaplanı*, s. 50.

⁵⁵⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 84; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 133.

⁵⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 134; Muhammed Hudari Bek, *Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, s. 258.

⁵⁵⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 108.

⁵⁶⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 84; Muhammed Hudari Bek, *Târîhu'l-Ümeme'l-İslâmiyye*, s. 233-234.

⁵⁶¹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb*, IV, 40; Serkan Yaşar, *Abbâsiler'in İlk Döneminde İktidar ile Ulema Arasındaki İlişkiler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2011, s. 166.

⁵⁶² İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, ss. 123-125.

kapsamında sorguladığı kaynaklarda aktarılmaktadır.⁵⁶³ Ahmed b. Hanbel ile ilgili olarak, halifeye onu öldürmesi yönünde telkinde bulunmuştur.⁵⁶⁴ Ahmed b. Hanbel ise Kur'ân'ın yaratılmış olmasını savunduğu için Ahmed b. Ebî Duâd'ın kâfir olduğunu belirtmiştir.⁵⁶⁵ Dolayısıyla bu ikili arasında bir çekişme olduğu tarihî bir vâkıdır.

Mu'tasım'dan sonra, Abbâsî devletinin yönetimini ele alan Vâsık'ın idaresinin, dönemin iki önemli devlet adamı olan Kâdı'l-kudât Ahmed b. Ebî Düâd ile Vezir İbnü'z-Zeyyât'ın etkisi altında şekillendiği yönünde bir kanaat vardır.⁵⁶⁶ Vâsık'ın Mu'tezili bir düşünce yapısına sahip olması da durumu pekiştirmiştir.⁵⁶⁷ Ayrıca bu durum, Me'mûn'un tavsiyesinin, kendisinden sonra gelen halifelerce dikkate alındığının en önemli göstergelerindedir.

Yukarıda bahsedilen iki halifenin arkasından hilâfet makamına geçen Mütevekkil, göreve başlamasından bir süre sonra "Mihne" olarak bilinen bu olağanüstü dönemi sona erdirdiğinde bunun bir sembolü olarak gördüğü, Mu'tezile'nin ileri gelenlerinden Ahmed b. Ebî Düâd'ın yerine görev yapan oğlunu azlederek yerine Yahya b. Eksem'i getirmiştir.⁵⁶⁸

Yukarıda hayatının seyri ile ilgili bilgiler aktardığımız Ahmed b. Ebî Düâd'ın, kişisel özelliklerinden de burada bahsetmekte yerinde olacaktır. Zengin olarak yargı görevine tayin edilen Ahmed b. Ebî Düâd, çok cömert ve saygın bir kişi olarak bilinmektedir.⁵⁶⁹ Bütün kardeşleri için bir ev yaptırmış ve onlara ömür boyu yetecek vakıflar kurmuş, ilaveten, hepsine birer cariye hediye etmiştir. Bu özelliklerinin yanında şiire ve şaire son derece önem veren Ahmed b. Ebî Düâd, edebî açıdan da kendisini yetiştirmiş bir ediptir.⁵⁷⁰ Bir seferinde kendisine kaside

⁵⁶³ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 84.

⁵⁶⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 170.

⁵⁶⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXXI, 121.

⁵⁶⁶ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 55; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 84; Kan, "Vâsık-Billah", *DİA*, XLII, 549.

⁵⁶⁷ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 125.

⁵⁶⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 171; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 133; Kırkpınar, "Mütevekkil-Alellah", *DİA*, XXXII, 212.

⁵⁶⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXXI, 108.

⁵⁷⁰ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXXI, 117.

sunan şair Ebû Temmâm'a hediye olarak bin dinar verdiği,⁵⁷¹ hatta vefatından sonra artık edebiyatın tarihiyle ilgili konuşulamayacağı söylenmiştir.⁵⁷²

Ahmed b. Ebî Düâd'ın, hayatının son birkaç yılında geçirdiği rahatsızlık nedeniyle yerine oğlu Ebü'l-Velîd Muhammed görevlendirilmiştir.⁵⁷³ Bu dönemde, Ahmed b. Ebî Düâd konuşamadığından evde hapis gibi bir hayat sürmüştür.⁵⁷⁴ Ahmed b. Ebî Düâd 240/854 senesinde ve yaklaşık olarak 80 yaşında vefat etmiştir.⁵⁷⁵ Bununla birlikte yukarıda zikredildiği gibi ölümünden birkaç yıl önce felç geçirmesi sebebiyle evinden dışarı çıkamadığından⁵⁷⁶ olsa gerektir ki, bazı kaynaklarda Ahmed b. Ebî Düâd'ın azledildiği ve sonrasında hapsedildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.

Ahmed b. Ebî Düâd'dan sonra oğlu kâdî'l-kudâtık görevini bir süre devam ettirmiştir. Ebü'l-Velîd olarak bilinen Muhammed b. Ahmed b. Ebî Düâd, babasının yerine bu görevi sürdürürken azledilmiş, baba ve oğulun mallarına el konulmuş,⁵⁷⁷ ancak sonrasında yaklaşık 16 milyon dirhem ödeme yapmaları şartıyla sulh yoluna gidilmiştir.⁵⁷⁸ Bu yapılan hamleyle "Mihne Dönemi" diye de bilinen dönemin sonuna gelinmiştir.

İslâmî ilimlerin eser hafızası olan *el-Fihrist* adlı kitapta, Ahmed b. Ebî Düâd'ın herhangi bir telifi olmadığı ifade edilmiştir. Hatta buna rağmen bu kitapta zikredilmesinin nedeni olarak, Mu'tezile'nin öncülerinden birisi olması gösterilmektedir.⁵⁷⁹ Ancak İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Ebî Düâd'ın *el-Mesâbîh* adlı bir eserinden bahsetmektedir.⁵⁸⁰

⁵⁷¹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 144; Aydın A., *Klasik Dönemde Kadı Ücretleri*, s. 70.

⁵⁷² Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, V, 245; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, s. 301-302.

⁵⁷³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimâşk*, LXXI, 121; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 133.

⁵⁷⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 448.

⁵⁷⁵ Taberî, *Târîh*, IX, 197; Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, IV, 80; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 275; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, s. 301-302.

⁵⁷⁶ Zehebî, *el-İber*, I, 339.

⁵⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 134; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 171.

⁵⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 249, 250.

⁵⁷⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 453.

⁵⁸⁰ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 126.

3.1.8. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Ebî Düâd (233-237/847-851)

Mu'tezile'nin önde gelen isimlerinden ve bir dönemin önemli devlet adamlarından birisi olan Ahmed b. Ebî Düâd'ın oğludur. Babası Ahmed b. Ebî Düâd'ın 233/847 yılında felç geçirmesi sebebiyle, Halife Mütevekkil tarafından, Ebü'l-Velîd diye de bilinen oğlu Muhammed b. Ahmed b. Ebî Düâd, kâdı'l-kudât olarak görevlendirilmiştir.⁵⁸¹ Ebü'l-Velîd daha sonraları babasının önemli rol oynadığı "Mihne Dönemi"nin sona ermesiyle kâdı'l-kudâtlık görevini sürdürürken bu görevinden azledilmiş; babası ve kendisinin mallarına el konulmuştur.⁵⁸² Bununla birlikte, önemli olaylara sahne olan "Mihne Dönemi"nin sonuna gelinmiştir.

237/851 yılına kadar Ahmed b. Ebî Düâd'ın oğlu Ebü'l-Velîd, mezâlim ve kâdı'l-kudâtlık gibi görevleri yürütmüştür.⁵⁸³ Ancak, birkaç yıl sonra, ilk olarak mezâlim sonra da kazâ görevinden azledilmiştir. Ebü'l-Velîd künyeli Muhammed b. Ahmed b. Ebî Düâd 239/853 yılında,⁵⁸⁴ bazı rivayetlere göre ise 240/854 yılında,⁵⁸⁵ babasından yirmi gün önce vefat etmiştir.⁵⁸⁶

3.1.9. Ca'fer b. Abdilvâhid el-Hâşimî (240-250/854-864)

Ca'fer b. Abdilvâhid b. Ca'fer b. Süleyman b. Ali b. Abdillâh b. Abbâs el-Abbâsî, el-Hâşimî, döneminin önemli isimlerinden birisidir. Abbâsî devletinde ordunun hilâfet makamı üzerinde kurduğu baskı nedeniyle, siyaseten zor bir süreç olan ve "Sâmerrâ dönemi" olarak da bilinen bu dönemde halifeler, özellikle Türk komutanlar karşısında zor durumda kalmışlar,⁵⁸⁷ bazıları bu grup tarafından azledilmiş, hatta öldürülmüşlerdir. Bu yönüyle de anlaşılmaktadır ki, Ca'fer b. Abdilvâhid, devletin siyasî olarak zor zamanlardan geçtiği bir süreçte başkent olan Sâmerrâ'da, kâdı'l-kudâtlık görevine atanmıştır.

⁵⁸¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 133; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 235.

⁵⁸² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 133.

⁵⁸³ İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 121; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XI, 250; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 85.

⁵⁸⁴ Taberî, *Târîh*, IX, 196; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, LXXI, 124; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 133.

⁵⁸⁵ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 235.

⁵⁸⁶ Taberî, *Târîh*, IX, 196; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 300.

⁵⁸⁷ Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 34.

Ca'fer b. Abdilvâhid hadis âlimleri tarafından tenkide uğramış ve çok makbul bir kimse olarak görülmemiştir. Hadis uydurduğuna dair rivayetler de vardır.⁵⁸⁸ “Mihne Dönemi” sonrasında, 240/854 senesinde⁵⁸⁹ Mütevekkil, Yahya b. Eksem'i kâdı'l-kudâtlıktan azlederek 80.000 veya 100.000⁵⁹⁰ dinar tutarındaki malına el koymuş; yerine kâdı'l-kudâtlığa Ca'fer b. Abdilvâhid'i atamıştır.⁵⁹¹

241/855 yılında, Kâdı'l-kudât Ca'fer b. Abdilvâhid, Mütevekkil tarafından, Müslümanlar ile Bizanslılar arasında esir değişimi yapmak üzere görevlendirilmiştir.⁵⁹²

249/863 (veya 250/864)⁵⁹³ yılında Ca'fer b. Abdilvâhid, Müstaîn tarafından⁵⁹⁴ kazâ görevinden azledilmiş, 252/866 yılında Mu'tez tarafından Hasan b. Ebi's-Şevârib kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁵⁹⁵ Ca'fer b. Abdilvâhid'in azledilmesinin sebebinin, halifeye ulaşan bir sözü olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.⁵⁹⁶ Ca'fer b. Abdilvâhid azledildikten daha sonraki bir zamanda, 256/870 yılında, maktûl halife Mühtedî Billâh'ın cenaze namazını kıldırması,⁵⁹⁷ 258/871 yılında ise vefat etmiştir.⁵⁹⁸

3.1.10. Ca'fer b. Muhammed b. Ammâr (250-251/864-865)

Hakkında kaynaklarda fazlaca bir bilgi bulunmayan isimlerden birisi olan Ca'fer b. Muhammed b. Ammâr el-Bürcümî, Kûfeli bir âlimdir.⁵⁹⁹ İlk olarak, Halife Mütevekkil tarafından, Kûfe'de kazâ işleriyle görevlendirilmiştir. Buradaki görevinden azledilen Ca'fer b. Muhammed, bir süre sonra Abbâsî devletinin bu dönemdeki başkenti olan Sâmerâ'da, kâdı'l-kudât olarak göreve başlamıştır. Bu

⁵⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 58; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIX, 96-97.

⁵⁸⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 55.

⁵⁹⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 171.

⁵⁹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 534.

⁵⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 357.

⁵⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 58.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 35; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIX, 96-97; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 87.

⁵⁹⁵ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 330.

⁵⁹⁶ Bu bilginin aktarıldığı yerde, Ca'fer b. Abdilvâhid'in azledilmesine sebep olan sözle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 58.

⁵⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 278.

⁵⁹⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 58; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIX, 96-97; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 87.

⁵⁹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 43.

görevi vefatına kadar sürdürmüştür.⁶⁰⁰ Hakkında detaylı bilgi bulunmayan Ca'fer b. Muhammed'in görev yaptığı süre ile ilgili de bir bilgi bulunmamakla birlikte, 250/864 yılında başladığı görevinde yaklaşık olarak bir yıl kadar kalmıştır.

3.1.11. Muhammed b. Razîn el-Basrî (251-252/865-866)

Ebû Abdillâh künyesiyle de bilinen Muhammed b. Razîn b. Yahya b. Sahîm el-Ba'lebekî, Bağdâd'a gelmiş;⁶⁰¹ hadis ilmiyle meşgul olmuştur. Abbâs b. el-Velîd b. Mezîd el-Beyrûtî'den hadis nakletmiş ve kendisinden de Muhammed b. Muhalled ed-Dûrî hadis nakletmiştir.⁶⁰² Vekî' eserinde, Abbâsîler döneminde görev yapmış kâdî'l-kudâtı sıralamış ve bu sıralamada Ca'fer b. Muhammed'den sonra Muhammed b. Razîn el-Basrî'nin kâdî'l-kudât olarak atandığını belirtmiştir. Ancak görev süresiyle ilgili bilgi verilmemiştir.⁶⁰³ Kendisinden önce bu görevde bulunan Ca'fer b. Muhammed'den sonra başladığı göz önünde bulundurulursa, 251/865 yılı dolaylarında bu göreve atanmış, Hasan b. Muhammed'in 252/866 yılında göreve gelmesiyle görev süresi tamamlanmıştır.

Kaynaklarda, hakkında detaylı bilgiye rastlanmayan Muhammed b. Razîn'in doğum ve ölüm tarihi ile ilgili de bilgi bulunmamaktadır.

3.1.12. Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib (252-255/866-869)

Hasan b. Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi's-Şevârib el-Kureşî el-Ümevî 207/822 yılında dünyaya gelmiştir. Uzun zamandan beri İslâm devletlerinde önemli görevler almış bir aileye mensup, fakîh ve izzet sahibi bir kimse olan Hasan b. Muhammed, Ca'fer b. Abdilvâhid'in Mütevekkil tarafından kâdî'l-kudât olarak atanmasından sonra, Sâmerâ kadılığına atanmıştır.⁶⁰⁴ Hasan b. Muhammed'in babası Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi's-Şevârib, oğlunun kadı olarak atanması üzerine ona bir mektup yazarak, kadı olarak atandığını öğrendiğini ve onu cehennem ateşine

⁶⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 43; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 231.

⁶⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 193.

⁶⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, III, 193.

⁶⁰³ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, s. 698.

⁶⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 164.

karşı uyardığını yazdığı belirtilmektedir.⁶⁰⁵ Hasan b. Muhammed, Müslümanlar ile Bizanslılar arasında 241/855 yılında yapılan esir değişiminde, Kâdı'l-kudât Ca'fer b. Abdilvâhid'e vekâleten hazır bulunmuştur.⁶⁰⁶

Hasan b. Ebi's-Şevârib, 252/866 yılında Mu'tez ya da Mu'temid⁶⁰⁷ tarafından kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁶⁰⁸ Bu atama, kâdı'l-kudâtlık kurumunun tarihinde dönüm noktası sayılabilecek atamalardan birisidir. Hasan b. Muhammed, İbn Ebi's-Şevârib diye bilinen aileden atanan sekiz kâdı'l-kudâtın ilkidir. Bu ailenin bir diğer önemli özelliği ise, Hz. Peygamber tarafından Mekke valiliği görevine atanmış olan Attâb b. Esîd'in soyundan gelmesidir. Hatta kaynaklarda yöneticiliğin bu aileden, o zamandan beri ayrılmadığı rivayet edilir.⁶⁰⁹

Halife Mu'tez, Hasan b. Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi's-Şevârib'in birçok olumlu özelliğinden bahsederek onu takdir ettiğini, vefalı, sâdik bir kişi olduğunu, hatta onun gibisini görmediğini ifade etmektedir.⁶¹⁰ Ancak Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib, Halife Mu'tez'in zorla hilâfetten çekilmesi sürecin izlemekle yetinmiş⁶¹¹ ve yeni halifenin biat töreninde bulunmak durumunda kalmıştır.⁶¹²

Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib'in, Sâmerrâ'nın başkent olduğu dönemde kâdı'l-kudâtlık görevinde bulunması sebebiyle bu dönemde Bağdâd kadısı olarak görev yapan İsmâil b. İshâk kâdı'l-kudât olarak görevlendirilmemiştir.⁶¹³

Hasan b. Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi's-Şevârib 261/875 yılında,⁶¹⁴ Medînetü's-Selâm'da yahut hac ibadetini ifa ettikten sonra Mekke'de vefat etmiştir.⁶¹⁵

⁶⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 426; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 164.

⁶⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 150; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 357.

⁶⁰⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 427; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 165; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 518.

⁶⁰⁸ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, II, 330.

⁶⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 426; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 164.

⁶¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 427.

⁶¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 256.

⁶¹² Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, II, 218.

⁶¹³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IX, 57.

⁶¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 347; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VI, 332; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 39.

3.1.13. Abdurrahman b. Nâil b. Necîh (255/869)

Abdurrahman Nâil b. Necîh kısa süre kâdı'l-kudâtlık makamında bulunmuş bir isimdir. 255/869 yılında Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib'in Sâmerrâ'da kâdı'l-kudâtlık görevinden azledilmesi üzerine bu göreve atanmış, birkaç ay bu makamda kaldıktan sonra görevinden ayrılmıştır.⁶¹⁶ Ayrıca Vekî' eserinde, Abbâsîler döneminde görev yapmış kâdı'l-kudâtları sıraladığı bölümde Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib'den sonra Abdurrahman b. Nâil b. Necîh'in kâdı'l-kudât olarak atandığını belirtmiştir. Ancak görev süresiyle ilgili bilgi vermemiştir.⁶¹⁷

3.1.14. Ebû Bekr Ahmed b. Ömer el-Hassâf (255-261/869-874)

Ebû Bekr künyesiyle de bilinen Ahmed b. Ömer (veya Amr)⁶¹⁸ Müheyr⁶¹⁹ eş-Şeybânî el-Hassâf,⁶²⁰ Mühtedî Billâh döneminde kâdı'l-kudât olarak görev yapmış önemli bir âlimdir.⁶²¹ Ahmed b. Ömer, Mühtedî nezdindeki konumu nedeniyle Ahmed b. Ebî Düâd'a benzetilmiştir.⁶²²

İlim halkasının önemli temsilcilerinden birisi olmasının bir göstergesi olarak, meşhur muhaddis Ebû Dâvûd'un, Ebû Bekr Ahmed b. Ömer'den hadis naklettiğini belirtmek yeterli olacaktır. Kendisine atfedilen ve içerisinde *Edebü'l-Kâdî*⁶²³ isimli bir bölümün de bulunduğu bir eseri vardır. Ayrıca Halife Mühtedî'ye takdim etmek üzere telif ettiği *Kitâbü'l-Harâc*⁶²⁴ isimli bir kitabı da bulunan Ahmed b. Ömer, *Kitâbü'l-Hiyel*, *Kitâbü's-Şurûti'l-Kebîr* gibi eserler de telif etmiştir.⁶²⁵

Ebû Bekr Ahmed b. Ömer ile ilgili aktarılan bir rivayete göre Bağdâd'da bir kişi kendisinden bir konuda fetva istemiş, Ahmed b. Ömer'in hatalı fetva vermesi

⁶¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 278; VIII, 427; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 165; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 229; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XX, 5.

⁶¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI,

⁶¹⁷ Vekî', *Ahbâru'l-kudât*, s. 698.

⁶¹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 123; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 229.

⁶¹⁹ Bu ismin Mihrân şeklide okunduğuna dair rivayet mevcuttur. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 229.

⁶²⁰ Abdülvehhab Öztürk, "Hassâf", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 395.

⁶²¹ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 263.

⁶²² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 123.

⁶²³ Abdülvehhab Öztürk, "Edebü'l-Kâdî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 410.

⁶²⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 231.

⁶²⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 123,124; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 231.

üzerine bu şahıs bu durumu üç gün boyunca ilan etmiştir.⁶²⁶ Zühdü, takvası ve iffetli olmasının yanında, fetva ehli bir âlim olarak da bilinen Ebû Bekr Ahmed b. Ömer, 80 yaşına yaklaşmış olduğu halde, 261/874 yılında Bağdâd'da vefat etmiştir.⁶²⁷

3.1.15. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed İbn Ebi's-Şevârib (283/896)

Ebü'l-Hasan lakabıyla bilinen Ali b. Muhammed b. Abdilmelik, İbn Ebi's-Şevârib ailesinin bir üyesidir.⁶²⁸ Ebü'l-Hasan kendisinden önce ve sonraki kâdı'l-kudâtlar gibi, ilim geleneğinin içerisinden gelen bir isimdi. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi's-Şevârib el-Ümevî el-Basrî, Ebü'l-Velîd et-Tayâlisî'den ve Ebû Seleme'den rivayetler almış, kendisinden ise İbn Saîd, Ebû Behr en-Neccâd ilim tahsil ederek rivayetler nakletmiştir. Hadis ilminde güvenilir bir kimse olarak kabul edilmiştir.⁶²⁹ Bu durum o dönem açısından önemli bir kabul olarak göze çarpmaktadır.

Ebü'l-Hasan'dan önce, İsmail b. İshâk'ın vefatı üzerine Bağdâd üç buçuk ay kadısız kalmıştı.⁶³⁰ O esnada Sâmerâ kadılığı yapmakta olan Ebü'l-Hasan'a bu görevine ilaveten Bağdâd kadılığı da tevdi edilmiş⁶³¹ ve 283/896 yılında kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁶³² Kendisinden önce, Mu'temid döneminde Sâmerâ'da kardeşi Hasan b. Muhammed b. Abdilmelik bu makamda bulunmuştur.⁶³³ Başka rivayetlere göre ise Hasan b. Muhammed, Mu'tez ve Mühtedî dönemlerinde Bağdâd ve Sâmerâ'da kâdı'l-kudât olarak görev yapmıştır.⁶³⁴

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed'in kardeşi; Mu'tez ve Mühtedî dönemlerinin kâdı'l-kudâtı Hasan b. Muhammed'in vefatından sonra Abbâsî halifesi Mu'temid, Ali b. Muhammed'e kardeşinin vefatı nedeniyle taziye vermek için veziri Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân'ı göndermişti. Kendisine kazâ görevini yapmak üzere

⁶²⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 231.

⁶²⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 124; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 231; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 263.

⁶²⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 522.

⁶²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 523.

⁶³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 523; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 271.

⁶³¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 413; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 47.

⁶³² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 523-524.

⁶³³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 524; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 413.

⁶³⁴ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 271.

davette bulunmasına rağmen, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed bu işi üstlenmekten kaçınmıştır. Vezir, görevi kabul etmesinde ısrar etmiş ve kabul edene kadar oradan ayrılmamıştır.⁶³⁵

Aynı dönemde, kardeşi Hasan'a Merv kadılığı, kendisine de Bağdâd kadılığı verilmişti. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed'in sâlih, güvenilir, hatırlı bir insan olduğu kaynaklarda zikredilmektedir.⁶³⁶ Ebü'l-Hasan'ın kişiliği ile ilgili olarak kısa bilgi vermek gerekirse, hadis ehlerinden ve sika derecesinde bir âlimdi. Tevazu, vakar, edep sahibi sâlih bir kimseydi.⁶³⁷

Yukarıda belirtildiği gibi İbn Ebi's-Şevârib ailesinden olan, Mu'temid Alellâh tarafından tayin edilen Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, kâdî'l-kudât olarak atandıktan dört ay sonra,⁶³⁸ 284/898 (veya 283/897)⁶³⁹ yılında vefat etmiştir.⁶⁴⁰ Cenazesi Sâmerrâ'ya nakledilmiş ve oraya defnedilmiştir.⁶⁴¹

3.1.16. Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (284-297/897-910; 317-320/929-932)

Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Ya'kub b. İsmail b. Hammâd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezdî, 243/857 yılında dünyaya gelmiştir.⁶⁴² Zeyd b. Ehram, Hasan b. Ebî Rebi', İsmâil b. İshâk⁶⁴³ gibi âlimlerden rivayetler nakletmiştir.⁶⁴⁴ Güvenilirlik, fazilet, akıl, hilm ve zekâ yönünden eşsiz olması sebebiyle akli ve hilmi darb-ı mesel olmuştur.⁶⁴⁵ Akli için Ebû Ömer'in akli gibi; hilmi için Ebû Ömer'in sabrettiği gibi

⁶³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 524. Ancak burada yer verdiğimiz rivayette gözümüze çarpan bir eksiklik bulunmaktadır. Hasan b. Muhammed'in vefat tarihi olarak 261/875 yılı verilirken Ali b. Muhammed'in kâdî'l-kudât olarak göreve başlaması ve vefatı 283/897 olarak zikredilmektedir. Rivayetin aktarımından anlaşılan olayların peş peşe gelişmiş olduğudur ancak tarihlerin birbirinden çok farklı olması bir şüphe uyandırmaktadır. İki tarihten birisinin yanlış zikredilmiş olması muhtemeldir.

⁶³⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXI, 229; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 46.

⁶³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 523; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 413.

⁶³⁸ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 370.

⁶³⁹ Taberî, *Târîh*, X, 49; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXI, 229; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 413; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 47.

⁶⁴⁰ Zehebî, *el-İber*, I, 408.

⁶⁴¹ Taberî, *Târîh*, X, 49; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 524.

⁶⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 635; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 555.

⁶⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 273.

⁶⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 635; Zehebî, *el-İber*, II, 9.

⁶⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 636.

denirdi.⁶⁴⁶ Diğer taraftan kadı olarak atandığı ilk zamanlarda kendisinin hata yapmasını bekleyen, onu izleyen bir grubun varlığından da kaynaklarda bahsedilmektedir.⁶⁴⁷ Bu arada hem hadis eğitimi aldığı hem de kendisi gibi kadı olan babası⁶⁴⁸ ondan sonra, 292/905'e kadar şehrin doğu tarafının kadılığını yapmıştır.

Ebû Ömer, Halife Mu'taz'ın Billâh zamanında, 284/897⁶⁴⁹ Bağdâd'a kâdı'l-kudât olarak;⁶⁵⁰ Muktedir Billâh zamanında da, Ebû Hâzim'in ölümü üzerine, 292/905'te Kerh kadılığına tayin edilmiştir.⁶⁵¹ 297/910 yılında kadılık görevinden ayrılmış olan Ebû Ömer, resmî görevlerden bir süre uzak kalmış; sonrasında Şam bölgesi, Haremeyn, Yemen ve Sevad bölgelerinde, vezirlik makamında bulunan Ali b. İsbâ'nın Muktedir'e tavsiyesiyle,⁶⁵² kadılık yapmış ve 317/929'te tekrar kâdı'l-kudât olmuştur.⁶⁵³ 23 (veya 25) Ramazan 320'de (27 veya 29 Eylül 932) Bağdâd'da 78 yaşındayken⁶⁵⁴ vefat etmiş ve evine defnedilmiştir.⁶⁵⁵

Ebû Ömer, kâdı'l-kudâtlık kurumunun halk nazarında önemli bir yere sahip olması gerektiğini düşünüyordu. Daha önce, "Kâdı'l-kudâtların Vezirlerle İlişkileri" başlığı altında zikredilen olayda görüldüğü üzere, iyi giyinerek fazladan bir çaba sarf etmeden konumlarının halktan ayrılacağını ifade etmiştir.⁶⁵⁶

Süleyman b. Hasan'ın vezir olarak atanması üzerine düzenlenen törende, devlet ricaline mensup önemli isimlerden Kâdı'l-kudât Ebû Ömer, oğlu, İbn Ebi's-

⁶⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 555.

⁶⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 637.

⁶⁴⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 555.

⁶⁴⁹ Bu görevlendirmenin 264/878 yılında olduğuna dair bir rivayet de mevcuttur. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 635.

⁶⁵⁰ Ebû Ömer'in 284/897 yılında kâdı'l-kudât olarak atandığına dair rivayetler de bulunmaktadır. Daha sonra başka bir göreve de atanmış olduğundan bu tarihte kâdı'l-kudât olarak atanmış olması biraz şüphelidir. Ancak bir süre bu makama başka bir kimse atanmamış olduğundan bu döneme kâdı'l-kudâtlık makamı açısından bir fetret dönemi de denilebilir. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 370; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 555.

⁶⁵¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 555.

⁶⁵² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 636.

⁶⁵³ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 36; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 636; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI, 242; Zehebî, *el-İber*, II, 9.

⁶⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 637.

⁶⁵⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 639.

⁶⁵⁶ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 51.

Şevârib ve oğlu, Kadı İbn Behlûl, eşraftan, küttâbdan ve komutanlardan kimseler orada hazır bulunmaktaydılar.⁶⁵⁷

Ebû Ömer konumunun bilincinde olan bir kimseydi ve aynı zamanda son derece cömert bir kimseydi. Bir defasında topluluk içerisinde otururken değeri elli dinar olan Yemen işi elbiseler geldi ve onu orada bulunanlara dağıttı.⁶⁵⁸

Hallâc'ın zındık olduğunu ve katlinin vacip olduğuna dair fetvayı verenlerden birisi o zaman Bağdâd kadısı olan Kâdî'l-kudât Ebû Ömer idi. Nübâhî ise bu fetvanın onun amcasının oğluna ait olduğunu kaydeder.⁶⁵⁹ Diğerleri de Ebû Ca'fer Ahmed b. İshâk b. Behlûl et-Tenûhî'dir. Hallâc, Ebû Ömer'in fetvası doğrultusunda, Muktedir döneminde idam edilmiştir.⁶⁶⁰

Ebû Ömer, kâdî'l-kudât olarak halifenin himayesinde önemli toplantılara iştirak etmiş ve kendisinin görüşlerine itibar edilmiştir. Bu minvalde, İbn Ebi's-Sâc ile ilgili yapılan bir görüşmede⁶⁶¹ ve yine benzer şekilde Karmatîlerle ilgili bir toplantıda da hazır bulunmuş ve görüşlerine başvurulmuştur.⁶⁶²

Muktedir, halife olduktan kısa bir süre sonra yapılan bir darbeyle makamını geçici bir süreliğine kaybetmişti. 296/908 yılında Muktedir bu girişimin üstesinden gelerek ikinci defa hilâfete gelince bu ara dönemde hilâfete geçen Abdullah b. Mu'tez'e biat etmiş olan kadılar, Ebû Ömer'in de içlerinde bulunduğu bir grup halinde, ordunun başkomutanı da olan Mûnisu'l-Hâdim'in huzuruna getirildiler. Bu gruptan Ebû Ömer ve Muhammed b. Halef serbest bırakılmış ancak mevcut görevlerinden de azledilmişlerdir. Yeni yönetim, bununla da yetinmemiş, Ebû Ömer'in yaklaşık 100.000 dinarını müsadere etmiştir.⁶⁶³ Ebû Ömer'in kendisi gibi kadı olan babası Yusuf b. Ya'kub, bu sırada devreye girmiş ve oğlunun malı karşılığında canının bağışlanmasını talep etmişti. Bu talebe kayıtsız kalınmamış ve

⁶⁵⁷ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 249.

⁶⁵⁸ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 129; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 638.

⁶⁵⁹ Nübâhî, Ebû'l-Hasan Abdullah b. Hasan, *Târîhu Kudâti'l-Endülüs*, 5. baskı, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, 1983; s. 36; Köse, "Ebû Ömer el-Kâdî", *DİA*, X, 211.

⁶⁶⁰ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 163.

⁶⁶¹ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 30, 31.

⁶⁶² Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 20, 21.

⁶⁶³ Arslan, *Abbâsîler*, s. 135.

Ebû Ömer'in tüm malına el konulmuş ancak fakru zarurete düşmemesi için bir miktarı iade edilmiştir. Halife Muktedir, bu durumda razı edilemeseydi, muhtemelen Ebû Ömer'in, hazin bir sonu olacaktı.

Kâdî'l-kudâtlarla ilgili olarak, ölümlerinden sonra bazı kimseler tarafından rüyalarında görüldüğüne dair rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden ilgili kısımlarda bahsedilmiş olup, Ebû Ömer ile ilgili de böyle bir rivayet bulunmaktadır. Bu rivayette, ölümünden sonra bir kişi Ebû Ömer'i rüyasında görmüş ve "Allah sana ne yaptı?" diye sorduğunda "Allah beni bağışladı" diyerek cevap vermiştir.⁶⁶⁴ Bu ve benzeri rivayetler, muhtemelen, kâdî'l-kudâtların toplumda edindiği yerle ilgili olmalıdır. Diğer taraftan, hayatlarında kendileri ile ilgili bazı ithamlar bulunması nedeniyle, sevenleri tarafından benzeri olaylar kurgulanmış olabileceği de ihtimal dâhilindedir.

3.1.17. Ebû'l-Hüseyn Ömer b. Muhammed b. Yusuf (320-328/932-940)

Ebû'l-Hüseyn Ömer, Kâdî'l-kudât Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf'un oğludur. Muktedir Billâh, 310/922 yılının Ramazan ayında, Ebû'l-Hüseyn Ömer b. Muhammed b. Yusuf'u kadı tayin etti.⁶⁶⁵ Bundan önce kâdî'l-kudât olan babasının peşinden, Bağdâd'ın doğu yakasının kadılığına atanmıştı.⁶⁶⁶ Böylece o, babasını yirmi yıl takip ederek birçok işte onun halefi oldu.⁶⁶⁷ Sonrasında ise babası hayattayken Medînetü's-selâm kadılığına atandı.⁶⁶⁸ Ebû'l-Hüseyn b. Ebû Ömer, Muktedir tarafından babasının azledilmesi üzerine, kâdî'l-kudât olarak atanmıştır.⁶⁶⁹ Ataması yapıldığında eşraf, kadılar, şahitler, askerler, tüccarlar saray kapısında toplanmışlar ve beraberinde yürümüşlerdir.⁶⁷⁰

Ebû'l-Hüseyn'in kâdî'l-kudâtlık makamına atanması esnasında yaşanan bir olay toplumun kâdî'l-kudâta bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. Ebû'l-Hüseyn yaşça küçük idi. Onun atanmasına ve halkın rağbetine şaşırın bir kimse

⁶⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 639.

⁶⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 82.

⁶⁶⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 555.

⁶⁶⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 82; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XIII, 211.

⁶⁶⁸ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 156; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 82.

⁶⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 87.

⁶⁷⁰ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 240.

şöyle diyordu: “Ebû Ömer ile beraberdim. Ebü'l-Hüseyn'in atandığı gün şaşırımlardı, neredeyse üzerimizden atlayacaklardı. Ebû Ömer yanımdaydı ve ondan her açıdan daha üstündü ancak insanlar Ebü'l-Hüseyn'e koşuyorlardı.”⁶⁷¹

Halife Râzî, Ebü'l-Hüseyn'in 328/940 yılında vefatı üzerine⁶⁷² çok üzülmüş, ağlamış ve kısa bir süre sonra vefat etmiştir.⁶⁷³ Bu olay, halife-kâdî'l-kudât ilişkilerinin yakınlığını da göstermektedir. Halife Râzî, beraberinde önemli seferlere götürdüğü⁶⁷⁴ Ebü'l-Hüseyn'i Hamdânîlerle aralarındaki mektuplaşmalarda İbnü'r-Râik'e elçi⁶⁷⁵ olarak da görevlendirmiştir.⁶⁷⁶ Bu gibi önemli görevleri deruhte etmiş, üstelik kendisine yakın bir makamda bulunan kâdî'l-kudât ile iyi bir ilişki kurmuş ve onun vefatına son derece üzülmüştür.

Bazı kaynaklarda, Ebü'l-Hüseyn'in babasının sağlığında değil, vefatından sonra kâdî'l-kudât olduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Ebû Ömer'in 317/929'da kâdî'l-kudât olduğu ve 320/932'de vefat etmesinden sonra, oğlu Ebü'l-Hüseyn'in, onun yerine kâdî'l-kudât olduğuna dair rivayetler bu kâbildendir.⁶⁷⁷

Ebü'l-Hüseyn'in oğlu olan Ebû Nasr, babasının Muktedir Billâh'ın huzurunda Ebû Ca'fer b. Behlûl ile bir şiir ve edebiyat meclisinde bulunduğundan bahsetmektedir. Ebû Nasr bu esnada babasının kâdî'l-kudât olduğunu söylemiş olsa da Ebû Ca'fer onun bu göreve atanmasından önce 318/930 yılında vefat etmiştir. Çünkü onun dedesi Ebû Ömer 317/929'da kâdî'l-kudât olarak atanmış ve 320/932'de vefat etmiştir. Ebû Nasr'ın babası Ebü'l-Hüseyn ise onun yerine kâdî'l-kudât olarak atanmıştır.⁶⁷⁸

Ebü'l-Hüseyn, Mâlikî mezhebine mensup olup, iyi derecede hadis bilgisine sahipti. Ebû Ömer'den hadis dinlemiş ve fıkıh tahsil etmiş nihayet fakîhlerin önde

⁶⁷¹ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 241.

⁶⁷² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 82; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 87; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXIV, 55.

⁶⁷³ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 210; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, VI, 307; Şebârû, *Kâdî'l-kudât fi'l-İslâm*, s. 126.

⁶⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 78.

⁶⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 214.

⁶⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 79.

⁶⁷⁷ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 15.

⁶⁷⁸ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 15.

gelenlerinden birisi olmuştur. Bu gibi özellikleriyle bilinen bir kâdı'l-kudât olan Ebü'l-Hüseyn'in bir de *Müsned*'i bulunmaktadır.⁶⁷⁹

Ebü'l-Hüseyn'in vefatından bir hafta önce yaşanan bir olayda, âlimlerin de olduğu bir meclise bir bedevî gelmiş ve Ebü'l-Hüseyn, bir maruzatı olduğu düşüncesiyle önce onu kabul etmişti. Bu adam oradayken evin penceresine bir karga gelmiş ve bazı sesler çıkararak uçmuştu. Bedevî, “Bu karga, ‘Bu evin sahibi yedi gün sonra ölecek.’ dedi.” deyince oradakiler, azarlayarak onu kovdu. Ebü'l-Hüseyn bir süre sonra dışarıdakileri yanına çağırdığında rengi atmış, sesi soluğu kesilmiş bir haldeydi. Huzuruna gelenlere bu olayla ilgili bir rüya gördüğünü söyledi ve bir beyit okuyarak durumunu belirtti. Bundan dolayı da göğsünün daraldığını söyledi. Râvî şöyle diyerek devam etmektedir: “Biz dua ederek yanından ayrıldık ve o bundan yedi gün sonra defnedildi.”⁶⁸⁰ Ebü'l-Hüseyn 328/940 yılında 17 Şaban Perşembe günü vefat etmiş, cenaze namazını oğlu Ebû Nasr kıldırmıştır. Evinin yanında medfun olan babası Ebû Ömer'in yanına defnedilmiştir.⁶⁸¹

3.1.18. Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydillah (328-335/940-947)

264/877 yılında dünyaya gelen⁶⁸² ve döneminin önemli devlet adamlarından birisi olan Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydillah (Abdillah)⁶⁸³ b. Mûsa b. Ubeydillah el-Hemedânî'nin babası diğer kâdı'l-kudâtlardan farklı olarak ticaretle meşgul olmuştur.⁶⁸⁴ Diğer kâdı'l-kudâtların ekseriyeti, babasından ya da dedesinden dolayı ilim geleneğine vâkıf olmuş kimselerdi. Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydillah babasının yolunu takip etmeyerek ilme yönelmiş; önce tasavvuf ile meşgul olmuş,⁶⁸⁵ sonrasında ise yaşadığı şehirden ayrıldıktan sonra âlimlerin ders halkalarına iştirak ederek Şâfî fikhında derinleşmiştir.⁶⁸⁶ Emîr Ebü'l-Kâsım b. Ebi's-Sâc ile yakın bir

⁶⁷⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 82; Zehebî, *el-İber*, II, 30.

⁶⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 84-85.

⁶⁸¹ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 210; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 85; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 217.

⁶⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 273.

⁶⁸³ Muhakkik, kaynağın bir başka nüshasında bu ismin “Abdullah” olduğunu dipnotta aktarmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 272.

⁶⁸⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 272; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 47; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIX, 291.

⁶⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 272; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 47; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIX, 291.

⁶⁸⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 272.

ilişki kurmuş, Merâğa kadılığına atanmıştır. Bu görevine ek olarak, Azerbaycan kadılığının tümü ona verildikten sonra, Hemedan kadısı olmuştur.⁶⁸⁷ Bir süre sonra Bağdâd'a gitmiş, Kûfe'de, Mudar'da, Ehvaz'da ve Sevâd'dan bir parça olan Âmmetü'l-Cebel'de görev yapmıştı. Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hüseyn b. Ebî Ömer onun şahitliğini dinlemiş ve işlerinde onunla istişare etmiştir.⁶⁸⁸ Müstekfî onu, Ebû Ca'fer şehrine kadı tayin ettikten bir süre sonra, 338/949 senesinde kâdı'l-kudât olarak atamıştır.⁶⁸⁹ Bazı kaynaklarda yer alan bilgilere göre ise, Halife Müstekfî tarafından 334/946 yılında azledilen Ebü'l-Hasan Muhammed b. Salih'in yerine atanmıştır.⁶⁹⁰

Ebü's-Sâib Bağdâd'da, Şâfîilerden ilk kâdı'l-kudâtlığa gelen kişidir.⁶⁹¹ Kendisi daha önce sırasıyla Merâğa, Azerbaycan, Hemedan kadılıklarını üstlenmiş olan Ebü's-Sâib Utbe b. Ubeydillah⁶⁹² Şâfîî fıkhnın önemli isimlerindedir.

Toplum içerisinde de önemli bir yer edinmiş olan Ebü's-Sâib'in ismi ilginç bir rivayette zikredilmektedir. Ebü's-Sâib'in vefatından sonra birisi onu rüyasında görür. O kişi, Allah'ın kendisine ne yaptığını, nasıl muamele ettiğini sorunca Ebü's-Sâib şöyle cevap vermiştir. "Allah Teâlâ bana kötü amellerimi sundu, sonra da cennete girmemi emretti ve 80 yaşımı aşana zaten dünyadayken azap verdiğini, şimdi de affettiğini söyledi. Sonra 'Onu cennete götürün!' dedi ve beni cennete soktular."⁶⁹³

Kâdı'l-kudât Ebü's-Sâib'in hayatıyla ilgili bilgi veren kaynaklarda da zikredilen bir olay, ona dair bir fikir edinmemize yardımcı olacaktır. Fitne korkusuyla sûfîlerden bir grup insan hapsedilmişti. Bunların işlerini görüşmek için bir heyet toplanmıştı ki bu heyetin içerisinde Ebü's-Sâib, kadılardan bir grup, şahitler, fakîhler de bulunmaktaydı.⁶⁹⁴ Buna benzer meclislerde, en önde yer alan

⁶⁸⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 47; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIX, 291.

⁶⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 272.

⁶⁸⁹ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 208; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 272; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 7; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 263.

⁶⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 273.

⁶⁹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 47; İbn Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfîyye*, I, 129.

⁶⁹² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 47; Bilal Aybakan, *İmam Şâfîî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yayıncılık, 2. baskı, İstanbul, 2011, s. 192.

⁶⁹³ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 239; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV, 273. Bu rivayetin benzerine Yahya b. Eksem ile ilgili olarak da rastlanmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI, 296.

⁶⁹⁴ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 144.

kişi genellikle kâdı'l-kudât olurdu. Bu açıdan, kendisine saygı gösterilir ve kendisine son derece güvenilirirdi. Kâdı'l-kudât Ebü's-Sâib, 350/961 (veya 351/962)⁶⁹⁵ yılında, 86 yaşındayken vefat etmiştir.⁶⁹⁶

3.1.19. Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Ebi'ş-Şevârib (350-352/961-963)

Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Ebi'ş-Şevârib, Ebü's-Sâib'in vefatından sonra, 350/961 yılında, kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁶⁹⁷ Ancak, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Ebi'ş-Şevârib ile ilgili olarak anlatılan önemli bir ayrıntıya dikkat çekmek istiyoruz. Çalışmamızın önceki bölümlerinde ilgili başlıklar altında da zikrettiğimiz, kâdı'l-kudâtlık makamının iltizâm usûlüyle satılması hususunda, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Ebi'ş-Şevârib'in ismi geçmektedir. Bu dönem Büveyhîler'in, Abbâsî halifeliğini kontrol altında tuttukları ve Abbâsî halifeliğinin siyasî gücünün son derece zayıfladığı ve yalnızca sembolik ağırlığının hissedildiği bir dönemdi. Bu uygulamaya göre, kâdı'l-kudâtlık makamı yıllık 200.000 dirhem karşılığında satılmış,⁶⁹⁸ ancak halife, bu kâdı'l-kudâtı, görevde kaldığı iki sene boyunca huzuruna kabul etmemiştir. Ayrıca bu satıştan elde edilen para Büveyhî emîrinin kasasına girmiştir.⁶⁹⁹

Ebü'l-Abbâs'ın “çirkin bir hareket tarzı ve çirkin bir suratı olduğu” belirtilmekte,⁷⁰⁰ ayrıca kendisine “oğlanlar, şehvet ve şarap” isnad edildiği de kaynaklarda ifade edilmektedir.⁷⁰¹ Hem göreve geliş şekli hem de kendisine atfedilen kötü hasletleri sebebiyle bu görevi fazla sürdüremeyen Ebü'l-Abbâs, 352/963 yılının Receb ayında görevinden azledilerek yerine Ömer b. Eksem atanmıştır.⁷⁰² Muhtemelen, halifenin kendisine gösterdiği olumsuz tavrın bir sonucu olarak iki sene sonra azledilmiş, hatta kendisinden sonra gelen kâdı'l-kudât, bu makamın para

⁶⁹⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 47.

⁶⁹⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 225; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 47; İbn Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfiyye*, I, 129; Sübkî, *Tabakât*, III, 343-344; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIX, 291; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 384.

⁶⁹⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 230; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 109; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 391.

⁶⁹⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 231.

⁶⁹⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 231; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 263.

⁷⁰⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 231; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 263.

⁷⁰¹ Bu durum alıntı yaptığımız kaynağın ifadesiyle aktarılmış olup, kaynağın verdiği açıklamalara göre diğer bazı kâdı'l-kudâtlarla ilgili de benzer ithamlar bulunduğu ifade edilmektedir. Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 263.

⁷⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 245.

karşılığı satılmış olmasını ve de muhtemelen halifenin onayı olmadan görev yapmasını, gerekçe göstererek onun vermiş olduğu kararları iptal etmiştir.⁷⁰³

3.1.20. Ömer b. Eksem b. Ebi's-Şevârib (352-356/963-967)

284/897 yılında dünyaya gelen Ömer⁷⁰⁴ b. Eksem b. Ahmed b. Hıbbân b. Bişr Ebû Bişr el-Esedî, Bağdâd'da kadılar için kâtiplik yapmaktaydı. Daha önce, kâdî'l-kudâtlık makamında bulunmuş olan Ebü's-Sâib'in de kâtipliğini yaparken, onun Basra'ya gitmesiyle vekâleten yerine geçmiş, Ebü's-Sâib Basra'dan döndüğünde, o da kâtiplik görevine geri dönmüştür. Ebü's-Sâib gibi onun da Şâfiî mezhebine mensup olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁷⁰⁵

Ebû Bişr Ömer b. Eksem, kâdî'l-kudâtılık makamında bulunan Ebü's-Sâib vefat ettiğinde onun kâtipliğini yapmaktaydı. Ebü's-Sâib'in vefatıyla boşalan kâdî'l-kudâtılık makamına atanan Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Ebi's-Şevârib'in 352/963 yılında görevinden azledilmesinden⁷⁰⁶ sonra Halife Mutî', Ebû Bişr Ömer b. Eksem'i Bağdâd'a kâdî'l-kudât olarak görevlendirmiş⁷⁰⁷ ve o, bu görevini 356/967'ye kadar devam ettirmiştir.⁷⁰⁸ Ebû Bişr'in atanma seyrine bakıldığında, kâdî'l-kudâtın yanında görev yapan kâtiplerin de bu görevi yapacak pozisyonda ve yeterlikte oldukları anlaşılmaktadır. Bu da, kâdî'l-kudâtın çalıştığı kadronun da üst düzey çalışanlardan oluştuğuna bir delil kabul edilebilir.

Ebû Bişr kâdî'l-kudât olarak atandığında şair İbn Sükre tarafından hicvedilmişti. Kendisine “حدندل/Hadendel” şeklinde lakap takılarak bir şiire konu edilmişti.⁷⁰⁹ Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, Ebû Bişr 356/966 yılında kâdî'l-

⁷⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 245; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 263.

⁷⁰⁴ İbnü'l-Esîr bu ismi Amr olarak aktarmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 245.

⁷⁰⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 108.

⁷⁰⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 238.

⁷⁰⁷ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 221; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 238; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 109.

⁷⁰⁸ Tenûhî, *Nişvâr*, IV, 242-244; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII, 109.

⁷⁰⁹ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 156.

kudâtlık görevinden azledilmiş ve 357/967 yılında da vefat etmiştir.⁷¹⁰ Ebû Bişr, diğer mevkidaşlarının aksine bu görev için ücret almamaktaydı.⁷¹¹

3.1.21. Ubeydullah b. Ma'rûf (360-363/971-974; 364-369/975-980)

Kâdî'l-kudâtlık makamında bulunmuş önemli isimlerden olan Ebû Muhammed Ubeydullah⁷¹² b. Ahmed b. Ma'rûf 306/908 yılında doğdu.⁷¹³ Akıllı, zeki, güvenilir bir âlim olan Ubeydullah b. Ahmed b. Ma'rûf, affedici, bağışlayıcı, iyi giyinen ve hoş görünlü bir kimseydi. Onun hakkında güzel sözler söylenmiş, iffetinin ve nezaketinin benzeri görülmemiştir.⁷¹⁴ Zehebî, onun akıl açısından insanların en iyisi olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte bakışlarında incelik, giyiminde bir zarafet taşıdığı; konuşmasında, meclisinde bir güzellik olduğu da kaynakların aktardığı bilgilerdendir. Ayrıca, kendisinin Mu'tezilî olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.⁷¹⁵

Abbâsî devlet kadrolarında görev yapmış önemli isimlerden olan İbn Ma'rûf'un görev yaptığı dönemde Abbâsîler siyasî güç açısından pek parlak olmamasına rağmen, kendi karakterinin gücüyle isminden bahsettirmiş ve bürokraside hatırı sayılır bir yer edinmiştir. Kâdî'l-kudâtların halifelerin yakın çalışma ortamında bulunmaları sebebiyle İbn Ma'rûf, Halife Mutî'nin üzerinde etkiliydi. Bu durum Mutî'nin oğlu Halife Tâî üzerinde de aynı şekilde devam etmiştir. Hatta Tâî, hilâfete geçince onu vezir olarak görevlendirmiş, o ise bu görevi istemeyerek de olsa kabul etmiştir.⁷¹⁶ Diğer taraftan, İbn Ma'rûf'un, bu atamaya karşı isteksiz davranmasının sebebi sorumluluğunun artışıdır. Ayrıca İbn Ma'rûf için bu atama, manevî bir misyonu olan bir makam yerine, maddî gücü yüksek dünyevî bir makama geçmek anlamına gelmektedir.

⁷¹⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 111; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 392.

⁷¹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 238; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 262

⁷¹² Safedî, eserinde, Ubeydullah yerine Abdullah ismini kullanmaktadır. Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 26.

⁷¹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 93; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 452; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 355.

⁷¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XII, 93.

⁷¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 452; Zehebî, *el-İber*, II, 159; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 427; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 26.

⁷¹⁶ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 116, 168.

Ubeydullah b. Ma'rûf'un oğlu da kazâ görevinde bulunmuştur. Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ubeydillah b. Ma'rûf, Bağdâd'ın doğu yakasının kadılığını yapmış, daha sonra Ebû Ali Muhassin et-Tenûhî'nin vefatıyla onun yetkileri de Ebü'l-Hüseyn'e aktarılmıştır. Ebü'l-Hüseyn 390/1000 yılında vefat etmiştir.⁷¹⁷

İbn Ma'rûf'un halifeye yakınlığı, şu olay ile daha anlaşılır hale gelecektir: Kâdı'l-kudât İbn Ma'rûf, Halife Mutî' ile beraberken bir grubu huzura çağırmişti. Halife bu topluluğun kimlerden olduğunu sorduğunda İbn Ma'rûf, Ali oğullarından olduklarını söylemişti. Halife bir müddet Ali oğulları ile görüştüktan sonra tekrar İbn Ma'rûf'u çağırarak, Ali oğullarının kendisine yakın kimseler olduğunu ancak kendisinden çok da hoşlanmadıklarını ifade etmiştir.⁷¹⁸

369/979 yılının Safer ayında,⁷¹⁹ daha önce 364/975 yılında kâdı'l-kudât olarak göreve başlamış olan Ubeydullah b. Ma'rûf, Büveyhî emiri Adudüdevle tarafından yakalanarak Faris kalesinde hapsedilmiş, yerine de Ebû Sa'd Bîşr b. el-Hüseyn görevlendirilmiştir.⁷²⁰

Kâdı'l-kudât İbn Ma'rûf önemli olaylarda ve hüküm meclislerinde hazır bulunmuştur. İbn Ma'rûf, 365/976 yılında Sultan İzzüdevle'nin evinde oluşturulmuş olan bir hüküm meclisinde bulunmuş ve burada hakemlik yapmıştır.⁷²¹ Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ahmed b. Ma'rûf, 381/991 yılının Safer ayında⁷²² vefat etmiştir.⁷²³

⁷¹⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 8.

⁷¹⁸ Tenûhî, *Nişvâr*, III, 116.

⁷¹⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 335.

⁷²⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 449; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 374; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 273.

⁷²¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Matbaatü's-Saade, Mısır, 1371/1952, s. 351.

⁷²² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 427; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 8.

⁷²³ Tenûhî, *Nişvâr*, I, 114; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 452; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVII, 35; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, V, 166; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 492; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 26.

3.1.22. Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih (364/975)

Ebü'l-Hasan künyesiyle de bilinen Muhammed b. Sâlih b. Ali b. Yahya, aslen Kûfelidir ve bu şehirde doğup, büyümüştür.⁷²⁴ İbn Ümmi Şeybân lakabıyla bilinen Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih, babasıyla birlikte Bağdâd'a gelmiş, İbn Mücâhid'den ve Abdullah b. Zeydân el-Becelî'den ilim tahsil etmiş⁷²⁵ ve önemli bir kâdı'l-kudât olan Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf'un kızıyla evlenmiştir.⁷²⁶ Kendisinin de etkili bir devlet adamı olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Zaten köklü bir aileden gelmiş olması da bu durumu pekiştirmiş ve hem ilim dünyasında hem de bürokratik alanda kendisine yer edinmiştir. Ailesinden sadece kendisi bu görevi yürütmüştür.⁷²⁷ Mâlikî mezhebine mensup Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih, ilimde derinleşmiş bir kimse olmasının yanında kazâ görevi için ücret talep etmemiş ve hil'at giymemiştir.⁷²⁸ Kendisi için, ilim ehli olan kâtip ve hacibler görevlendirmiş ve bunlar için aylık 1150 dirhem ücret tayin etmiştir.⁷²⁹

364/975 yılının Zilkade ayında kâdı'l-kudât olarak görev yapmakta iken azledilerek yerine Ebû Muhammed Ubeydullah b. Ma'rûf atanmıştır.⁷³⁰ Ebü'l-Hasan Muhammed b. Sâlih, 369/980 yılında 76 yaşındayken aniden vefat etmiştir.⁷³¹

3.1.23. Ebû Sa'd Bîşr b. el-Hüseyn (369-372/980-983)

Kâdı'l-kudât Bîşr b. el-Hüseyn, ez-Zâhirî nisbesiyle bilinmekteydi. Kendisine Ebû Sa'd künyesi de verilmiş olan Bîşr b. el-Hüseyn bir Zâhirî idi.⁷³² Safiyye Saâde, eserinde, Ebû Sa'd Bîşr b. el-Hüseyn'in 369/980 yılında kâdı'l-kudât olarak atandığını ve 372/983 yılına kadar bu görevini sürdürdüğünü belirtmektedir.⁷³³ 369/980 yılının Safer ayında, Kâdı'l-kudât Ubeydullah b. Ma'rûf, Büveyhî emîri

⁷²⁴ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 338.

⁷²⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 227.

⁷²⁶ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, III, 338.

⁷²⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 227.

⁷²⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 227.

⁷²⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 227.

⁷³⁰ Zehebî, *Târih*, XXVI, 259; Zehebî, *el-İber*, II, 115.

⁷³¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVI, 227.

⁷³² Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVII, 257.

⁷³³ Safiyye Saade, *Mansibu Kâdı'l-kudât*, s. 186.

Adudüddeve tarafından yakalanarak hapsedildiğinde yerine Ebû Sa'd Bişr b. el-Hüseyn görevlendirilmiştir.⁷³⁴

3.1.24. Ebü'l-Hasan b. Abdilaziz (381/991)

Ebü'l-Hasan b. Abdilaziz ile ilgili kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Ancak Sâlih Ahmed Ali, Abbâsî döneminde görev yapmış Bağdâd kadılarında bahsettiği eserinde, bu ismin kâdı'l-kudât olarak görev yaptığını ifade etmiş, tarih olarak ise sadece 381/991 yılını zikretmiştir.⁷³⁵ Safiyye Saade ise *Mansıbu Kâdı'l-kudât* adlı eserinde Ebü'l-Hasan'dan bahsetmemiş, 381/396-991/1006 yılları arasında, kâdı'l-kudâtlık makamına herhangi bir görevlendirme yapılmadığını belirtmiştir.⁷³⁶

3.1.25. Ebû Muhammed Abdullah b. el-Ekfânî (396-405/1006-1014)

Asıl adı Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh b. İbrahim el-Esedî el-Bağdâdî olan ve Ebû Muhammed künyesiyle de bilinen önemli bir kâdı'l-kudâttır. 316/928 yılında dünyaya gelmiş olan Ebû Muhammed,⁷³⁷ Mehâmilî ve İbn Ukde'den hadis nakletmiş, bununla birlikte ilme verdiği değer bir göstergesi olarak, ilim yolunda 100.000 dinar değerinde hatırı sayılır bir servet harcamıştır.⁷³⁸

Ebü Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ekfânî, daha önce atandığı görevleri ile birleştirilmek suretiyle, 396/1006 yılında kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁷³⁹ Bu görevi esnasında 398/1008 yılında Bağdâd'da çıkan bir fitne Ebû Muhammed el-Ekfânî'nin evine kadar ulaşmıştır.⁷⁴⁰

⁷³⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, VI, 449; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 374; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 335; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVI, 273.

⁷³⁵ Sâlih Ahmed Ali, *Kudâtü Bağdâd*, s. 199.

⁷³⁶ Safiyye Saade, *Mansıbu Kâdı'l-kudât*, s. 186.

⁷³⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 115.

⁷³⁸ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 371; Zehebî, *el-İber*, II, 209; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 152; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 286; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 427.

⁷³⁹ Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 371; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 152; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 427.

⁷⁴⁰ Zehebî, *el-İber*, II, 191.

Kâdı'l-kudât İbnü'l-Ekfânî, 90 yaşına ulaşmışken 405/1014 yılında vefat ettiğinde evine defnedilmiştir.⁷⁴¹ Onun yerine kâdı'l-kudât olarak Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib atanmıştır.⁷⁴²

3.1.26. Ebü'l-Hasan Ahmed b. Ebi's-Şevârib (405-417 /1014-1026)

Ebü'l-Hasan künyesiyle de bilinen Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. el-Abbâs b. Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi's-Şevârib, 329/941 yılında dünyaya gelmiştir.⁷⁴³ Önemli bir âlim olan Ebü'l-Hasan, ahlâken de olgun bir kimseydi. Özellikle Basra'da görev yapmaktayken, ihtiyaç halinde olmasına rağmen Büveyhî emîri Bahâüddeve'nin kendisine teklif etmiş olduğu 200 dinarı kabul etmemiş ve bu durum neredeyse ölümüne kadar bir sır olarak kalmıştır.⁷⁴⁴ Zâhid bir kimse olduğunu da destekleyen bu olay, Ebü'l-Hasan'ın maddiyata bakış açısını da ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Ekfânî'nin 405/1014 yılında vefatı üzerine kâdı'l-kudât olarak atanan⁷⁴⁵ Ebü'l-Hasan Ahmed b. Ebi's-Şevârib, daha önce, İbnü'l-Ekfânî tarafından Basra şehrinin kadılığına atanmıştı.⁷⁴⁶ Ahmed b. Ebi's-Şevârib kendi ailesinden bu göreve gelen sekizinci ve son kâdı'l-kudâttır.⁷⁴⁷ Aynı aileden yaklaşık iki yüzyıla yakın bir süreçte sekiz kâdı'l-kudât görev yapmış, yirmiden fazla kadı atanmıştır.⁷⁴⁸

Devlet içerisinde idarî olarak önemli bir yere sahip olan Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed, 414/1023 yılında Sultan Müşerrefüddeve'yi

⁷⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XV, 103; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 152; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 286.

⁷⁴² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XI, 372; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XV, 103; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXVIII, 22.

⁷⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VI, 198; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan'ın doğum tarihini, 319/931 olarak vermektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, VII, 691.

⁷⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VI, 198; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 26; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 7.

⁷⁴⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VI, 199; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 359.

⁷⁴⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 360.

⁷⁴⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 360; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 7.

⁷⁴⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, VIII, 198; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 360; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 7. Bazı kaynaklarda bu rakam kırk beş veya yetmiş kadar çıkmaktadır. Her iki sayının hangisinin doğru olduğu bir kenara iki rivayetten hangisi kabul edilirse edilsin ailenin adalet mekanizması ve ilim geleneği içerisindeki yeri önemlidir.

karşılayan heyetin içerisinde hazır bulunmuştur.⁷⁴⁹ Ayrıca eş-Şeyh Hâfiz Ebû Muhammed Abdülğani b. Saîd el-Ezdî gibi önemli bir âlimin cenaze namazını kıldırıştır. Bu cenaze namazına iştirak eden kalabalığın benzerinin görülmediği râvîler tarafından ifade edilmektedir.⁷⁵⁰

Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed, kâdı'l-kudâtık görevini sürdürmekte iken 417/1026 yılında vefat etmiştir.⁷⁵¹

3.1.27. İbn Mâkûlâ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali (420-447/1029-1056)

İbn Mâkûlâ künyesiyle de bilinen, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ali b. Ca'fer el-İclî el-Cerbâzükânî eş-Şâfiî,⁷⁵² 368/979 yılında dünyaya gelmiştir.⁷⁵³ İbn Mâkûlâ, nisbesinden de anlaşılacağı üzere Şâfiî mezhebine mensuptu. Hafîb el-Bağdâdî ondan bahsederken gördüğü kadıların en üstünü olduğunu ifade etmiştir.⁷⁵⁴ Halifeler de dâhil olmak üzere kimseden herhangi bir hediye kabul etmeden hayatını sürdürmüştür.⁷⁵⁵

İbn Mâkûlâ, kâdı'l-kudâtık makamında halefi olan Ebü'l-Hasan'dan daha önce Basra'da kadılık görevini yürüterek, burada onun selefi olmuştur. Çünkü Ebü'l-Hasan'ın 417/1026 yılında vefatından sonra, 420/1029 yılına kadar Halife Kâdir Billâh tarafından, herhangi bir kimse bu makama atanmamıştır. 420/1029 yılında, Kâdir Billâh tarafından İbn Mâkûlâ bu göreve atanmış ve onun vefatından sonra yerine geçen Kâim Biemrillâh'ın da İbn Mâkûlâ'yı tekrar atamasıyla bu görev

⁷⁴⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XV, 158. İbn Kesîr bu olayın tarihini 415/1024 olarak zikretmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 21.

⁷⁵⁰ İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Umrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995, XXXVI, 400.

⁷⁵¹ Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 197, 199; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XV, 178; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 691; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 26; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXVIII, 259.

⁷⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 130; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIII, 15.

⁷⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 130; İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *Tabakâtü's-Şâfiyyin*, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Muhammed Zeynhüm, Mektebetü's-Sakafeti'd-Diniyye, basım yeri yok, 1993, s. 410.

⁷⁵⁴ Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 635; Zehebî, *el-İber*, II, 290; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXX, 147.

⁷⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 85.

vefatına kadar yirmi yedi yıl boyunca kendisinde kalmıştır.⁷⁵⁶ İbn Mâkûlâ'nın, günümüze ulaşan *el-İkmâl* adlı bir eseri bulunmaktadır.⁷⁵⁷

İbn Mâkûlâ, kâdı'l-kudât olarak görevlendirildikten bir süre sonra 422/1031 yılında, yanında görev yapan şahitleri azlederek onların yerine, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdilazîz, Ebû Tayyib et-Taberî, Ebü'l-Hüseyn b. Mühtedî ve Ebü'l-Kâsım b. Bişrân'ı görevlendirmiştir.⁷⁵⁸

447/1055 yılının Şevval ayında kâdı'l-kudâtlık görevindeyken vefat eden İbn Mâkûlâ, bu sırada 80 yaşında idi.⁷⁵⁹ İbn Mâkûlâ'nın vefatından sonra Kâim Biemrillâh'ın, onun hakkında ilmî seviyesinin düşük olduğuna dâir ifadeleri mevcuttur.⁷⁶⁰ Ancak bu ifadelerin söylenmesine dönemin siyasî durumuyla birlikte, mezhepsel tercihler de sebep olmuştur. İbn Mâkûlâ'nın Şâfiî mezhebine, Bağdâd'ın hâkimiyetini Büveyhîler'den devralan Selçuklular'ın ise Hanefî mezhebine mensup olması, bu açıdan bir sebep olarak zikredilebilir.

3.1.28. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî (447-478/1056-1086)

Ebû Abdillâh künyesiyle de anılan Muhammed b. Ali b. Muhammed 398/1007 tarihinde Dâmeğân'da doğmuş,⁷⁶¹ aynı nisbeyle tanınan diğer âlimlerden ayrılması için "el-Kebîr" lakabıyla anılmıştır. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra Nisabur'a geçerek burada kaldığı dört ay zarfında kadı Ebü'l-Alâ Sâid b. Muhammed'den ders almıştır. 419/1028 yılında gittiği Bağdâd'da⁷⁶² devrin meşhur

⁷⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 130; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 84; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 11.

⁷⁵⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 569; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyyin*, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Muhammed Zeynhüm, Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, basım yeri yok, 1993, s. 410.

⁷⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VII, 750.

⁷⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 130; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIII, 87; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyyin*, s. 410; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 7.

⁷⁶⁰ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 27.

⁷⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 302; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 486; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 269. İbn Kesîr, Ebû Abdillâh'ın doğum tarihini 418/1027 olarak zikreder ancak bu verdiği tarih diğer kaynaklarda yer almamaktadır. Vefat tarihini diğer kaynaklardaki gibi vermiş ve o esnada 80 yaşına yakın olduğunu belirtmiştir. Bu şekilde diğer kaynaklarda verilenle aynı doğum tarihini işaret etmiş olmaktadır. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 158.

⁷⁶² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 302.

âlimleri Kudûrî,⁷⁶³ Hafîb el-Bağdâdî, Hüseyin b. Ali es-Saymerî⁷⁶⁴ ve Muhammed b. Abdullah es-Sûrî'den fıkıh ve hadis okuyan⁷⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî, maddî durumunun kötü olması nedeniyle,⁷⁶⁶ tahsil hayatı boyunca büyük sıkıntılara katlanmak zorunda kalmış ve bir süre gece bekçiliği yapmıştır.⁷⁶⁷ Bir yandan görevini yaparken, bir yandan da sokak fenerinin ışığından faydalanarak derslerine çalışan Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî bu hatırasından, yanında udûl ve kadılar bulunurken bekçilik yaptığı yeri göstererek, burada sokak fenerinin altında ders çalıştığını ve her gece, yakın bir yerde, bir kadının da yün eğirdiğini anlatmıştır.⁷⁶⁸ Hanefî ve Şâfiî fikhını çok iyi bilen Dâmeğânî,⁷⁶⁹ aralarında Enmâtî⁷⁷⁰ ve Ebü'l-Vefâ İbn Akîl ez-Zaferî gibi büyük âlimlerin de bulunduğu pek çok talebe yetiştirmiştir.⁷⁷¹ Birçok ortak özellikleri sebebiyle Ebû Yusuf'a benzetilen Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî, Hanefî mezhebinin önemli âlimlerinden birisi olmasıyla da meşhurdur.⁷⁷² İlim hayatı boyunca Horasan ve Bağdâd'da fıkıh eğitimi almış, Sûrî'den hadis dinlemiş; İmam Ebü'l-Hasan el-Hanefî'den nakilde bulunmuş olan Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî, uzun süre kadılık görevi yapmıştır.⁷⁷³ Halife Kâim Biemrillâh ve Sultan Tuğrul Bey nezdinde önemli bir mevkiye de sahip bir isim olarak anılmıştır.⁷⁷⁴

447/1056 yılında, uzun süredir kâdî'l-kudâtık görevini sürdüren İbn Mâkûlâ'nın vefatından sonra, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî kâdî'l-

⁷⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 302; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 159.

⁷⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 158; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 269.

⁷⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 485, 486; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 26.

⁷⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 159; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, I, 13.

⁷⁶⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 102.

⁷⁶⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 271; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 15.

⁷⁶⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 486.

⁷⁷⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 269.

⁷⁷¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 485; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 53, 58, 75, 80, 116, 133, 256; Kallek, "Dâmeğânî", *DİA*, VIII, 453-454.

⁷⁷² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 487; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 270; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 103; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 14.

⁷⁷³ Zehebî, *el-İber*, II, 339.

⁷⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 159.

kudât olarak atanmış ve ona hil'at giydirilmiştir.⁷⁷⁵ Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî, atanmış olduğu bu görevi, yaklaşık otuz yıl boyunca sürdürmüştür.⁷⁷⁶

Uzun yıllar devletin önemli bir makamında kalmış olan Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî, Abbâsî devletinin Selçuklu hâkimiyetine girdiği bir dönemde görev yapmıştır. Bu durumu da göz önünde bulundurarak Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali'nin de içerisinde yer aldığı iki olayı burada zikretmek istiyoruz. 448/1056 yılının Muharrem ayına sekiz gün kala, Kâim Biemrillâh, Sultan Tuğrul Bey'in kardeşi Çağrı Bey'in kızı Hatice (Arslan Hatun) ile 100.000 altın mihir karşılığında nikâh akdetmiştir. Nikâhta, Kâdî'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî, Akda'l-kudât Ebü'l-Hasan el-Mâverdi ve nikâh hutbesini okuyan Reîsü'r-rüesâ Ebü'l-Kâsım İbnü'l-Müslime de hazır bulundular.⁷⁷⁷

Bir diğer önemli izdivaç töreni ise, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in, Abbâsî halifesinin kızı ya da kız kardeşi ile olan evliliğidir. Tuğrul Bey 453/1061 yılında, Vezir Amîdü'l-mülk'ü, Halife Kâim Biemrillâh'ın kız kardeşi Seyyide'yi istemesi için vekil tayin etmişti, ancak halife bu evliliğe soğuk bakıyordu. Seyyide'yi istemekle görevli olan Vezir Amîdü'l-mülk, halifenin nevvâbını tutuklamış, havâssın maişetlerinin çoğunu durdurduktan sonra kâdî'l-kudâta ve Şeyh Ebû Mansur b. Yusuf'a, sert ve acı tembihli birer mektup göndererek, durumu onlara şikâyet etmişti. Bunun üzerine halife, çok perişan oldu ve kız kardeşinin istenmesine razı olup bu isteği kabul etmiştir.⁷⁷⁸ Seyyide'nin çeyizi ile birlikte Mahrûse-i Tebriz'e gönderilen Bağdâd kâdî'l-kudâtı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî, nikâhı da burada kıymıştır.⁷⁷⁹

Sultan Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Seyyide tekrar Bağdâd'a dönmüş ve kendisine Kadı Ebû Amr refakat etmiştir. Bu heyetin, Bağdâd'da karşılandığı esnada

⁷⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 130, 302; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 487; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 270; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 26-27; Sevim, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 21.

⁷⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 486.

⁷⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 85; Sevim, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 27.

⁷⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 108; Bündârî, İmâdüddîn el-Kâtib el-İsfahânî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, çev. Kıvameddin Burslan, 3. baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2016, ss. 18-21; Reşidüddîn, *Cevâmiu't-Tevârih*, s. 106.

⁷⁷⁹ Reşidüddîn, *Cevâmiu't-Tevârih*, s. 106; Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s. 59.

Kâdı'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî, Kadı Ebû Amr'ın kendisinden daha önde bir yere oturmasını istememiş; bunun üzerine Ebû Amr'a meclisten ayrı bir yerde oturması söylenmiştir.⁷⁸⁰

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî el-Kebîr, çok iyi yetişmiş bir âlimdir. Kâdı'l-kudât olarak atanması, bu dönemde gerçekleşen atamalar gibi Halife Kâim Biemrillâh'ın teklifi ve Selçuklu sultanı Tuğrul Bey ile Vezir Amîdü'l-Mülk el-Kündürî'nin onayı ile yapılmıştır. Kendisine yapılan vezirlik tekliflerini kabul etmeyen mezkûr kâdı'l-kudât, otuz yılı aşkın bir süre görevinde kalmıştır.⁷⁸¹

İtikatta hadis taraftarı bir yaklaşım biçimini benimsemiş olan⁷⁸² Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî, Irak'ta Hanefî mezhebinin önde gelen isimlerinden birisi olmasının yanında, sayısız öğrenci yetiştirmiş, Hanefî fihhına vâkıf olduğu kadar, Şâfiî fihhına da vâkıf bir âlim olarak tanınmıştır.⁷⁸³ Ayrıca Tuğrul Bey zamanında Nisabur şehrinde minberlerden Eş'arîliğin lanetlenmesine tepki göstermiş ve bu davranışıyla Eş'arîlerin de övgülerine mazhar olmuştur.⁷⁸⁴

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî, Gazneli devletinde bir kadı ve kâdı'l-kudât ailesi mensubu olan Sâidî'nin öğrencisidir. Kendisi Hanefî mezhebine mensuptur.⁷⁸⁵ Söz konusu kâdı'l-kudâtın atanmasından anlaşılan odur ki ilmî geleneğe saygı duyulmuş ve bu durum göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca, kendisinin kayınpederi Kadı Ebû'l-Hüseyn Ca'fer es-Semnânî de kazâ görevinde bulunmuştur.⁷⁸⁶

Besâsirî'nin isyan ettiği zamanda, yandaşları tarafından Kâdı'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî'nin evi yağmalanmış⁷⁸⁷ ve evde bulunan sicillerin büyük bir

⁷⁸⁰ Sevim, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 88.

⁷⁸¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 270; Kallek, "Dâmeğânî", *DİA*, VIII, 453.

⁷⁸² Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturîdîlik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013, s. 123.

⁷⁸³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 486; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 270.

⁷⁸⁴ Sübkî, *Tabakât*, III, 375-376; Kalaycı, *Eşarîlik-Maturîdîlik İlişkisi*, s. 192.

⁷⁸⁵ Üstüvâî, Ebû'l-Alâ Sâid b. Muhammed b. Ahmed (432/1040), *Kitâbü'l-İ'tikâd*, thk. Seyit Bahçıvan Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, s. 93.

⁷⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 250.

⁷⁸⁷ Kâdı'l-kudâtın evinin yağmalanmasına varan olayların, Hanbelî ve Şâfiîler arasında meydana gelen karışıklıklar olduğu da aktarılmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 282; İbn Kesîr, *el-*

bölümü ile hukuk kitapları telef olmuş ve bazıları attarlara⁷⁸⁸ satılmıştır. Aynı olayda, halifeye ait bazı evler de bu yağmadan nasibini almıştır.⁷⁸⁹

478/1086 yılında vefat eden⁷⁹⁰ Kâdı'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî, önce evine defnedilmiş daha sonra, görüşleri üzere olduğu Ebû Hanife'nin yakınına nakledilmiştir.⁷⁹¹

3.1.29. Ebû Bekr Muhammed b. Muzaffer (478-488/1086-1096)

Aslen Şam bölgesinden olan Ebû Bekr Muhammed b. Muzaffer b. Bekrân el-Hamevî eş-Şâfiî eş-Şâmî,⁷⁹² kadıların belki de en zahidi ve en takvalısı idi.⁷⁹³ Mezhebini en iyi bilenlerden olması sebebiyle Şâfiî mezhebi ile ilgili eserler ortadan kaybolursa Muhammed b. Muzaffer'in bildikleriyle tekrar teşekkül edilebileceği ifade edilmiştir.⁷⁹⁴ 400/1010 yılında Hama'da doğan⁷⁹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. Muzaffer, Osman b. Dûst'tan ve Bağdâd'da bir grup muhaddisten hadis dinlemiştir.⁷⁹⁶ Kadı Ebû't-Tayyîb et-Taberî'den fıkıh tahsil eden⁷⁹⁷ ve 420/1029 yılında Bağdâd'a gelen⁷⁹⁸ Muhammed b. Muzaffer, *el-Beyân an Usûlü'd-dîn* adlı bir eser de telif etmiştir.⁷⁹⁹

Kazâ görevinden ücret almaksızın⁸⁰⁰ kiradaki bir evinden aldığı bir buçuk dinar ile hayatını sürdürmeye çalışan⁸⁰¹ Ebû Bekr Muhammed b. Muzaffer, kazâ

Bidâye, XII, 96; Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s. 53.

⁷⁸⁸ Mütercimim buradaki kastı koku ticareti ile meşgul olan attarlar değil eski kitapların ticaretiyle uğraşan sahaflar olmalıdır.

⁷⁸⁹ Sevim, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, s. 37.

⁷⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 302; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 103.

⁷⁹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 487; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 270.

⁷⁹² Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, V, 235.

⁷⁹³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 86.

⁷⁹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 86.

⁷⁹⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, V, 24; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyyin*, s. 485.

⁷⁹⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 86.

⁷⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 398; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, V, 24; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyyin*, s. 486.

⁷⁹⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 87; İbn Kesîr, *Tabakâtü's-Şâfiyyin*, s. 485; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 33.

⁷⁹⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, V, 24.

⁸⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 398.

⁸⁰¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 86; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, s. 262.

görevinde bulunanlar için belirlenen giysileri de giymemiştir. Bilgisi ve ilmi ile mezhebinin yükselmesine katkısı olduğu ifade edilmiştir.⁸⁰²

Muhammed b. Muzaffer, Kâdı'l-kudât Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî'nin yanında 452/1060 yılında şahitlik yapmış, 478/1085 yılında Ebû Abdillâh ed-Dâmeğânî'nin vefatı üzerine Vezir Ebû Şucâ, Halife Muktedî'ye onu kâdı'l-kudât olarak atamasını işaret etmişti. Muhammed b. Muzaffer bu teklife; bu görev için maaş almaması, önceki gibi yemeye, içmeye ve giyinmeye devam etmesi koşuluyla olumlu cevap vermiş⁸⁰³ ve kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁸⁰⁴ Hakikaten de talep ettiği doğrultuda maaş almamış ve önceki standartlarında hayatını sürdürmüştür. Hatta kazâ görevine atandıktan sonra, kiralık evi için daha yüksek bir ücret teklif eden kimseye sert bir şekilde karşılık vermiş ve eğer kazâ görevine atanmasaydı böyle bir teklif yapmayacağını söyleyerek bu teklifi reddetmiştir.⁸⁰⁵

Muhammed b. Muzaffer, göreve geldikten sonra şahitleri hüküm meclislerinden uzaklaştırmıştı. Ancak halife, bu durumun değişmesi gerektiğini ifade etmiş ve yaklaşık iki senelik bir aradan sonra şahitler, tekrar kâdı'l-kudâtların meclislerine geri dönmüşlerdi.⁸⁰⁶ Hatta şahitlerle ilgili olarak anlatılan bir olayda Kâdı'l-kudât Muhammed b. Muzaffer, ipekli elbise giyen erkeğin şahadetini kabul etmeyeceğini belirttiği zaman kendisine dönemin Selçuklu sultanı Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'ün de ipekli elbiseler giydiği hatırlatılmış, o ise gerekirse onların da şahadetini kabul etmeyeceğini söylemiştir.⁸⁰⁷

Ebû Bekr Muhammed b. Muzaffer, yaklaşık 90 yaşındayken, 488/1094 yılının Şaban ayının onuncu gününde vefat etmiştir.⁸⁰⁸ Ebû'l-Abbâs b. Süreyc'in yanına defnedilmiştir.⁸⁰⁹

⁸⁰² Zehebî, *el-Iber*, II, 359.

⁸⁰³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 86; İbn Kesîr, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyin*, s. 486; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 33.

⁸⁰⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, V, 24.

⁸⁰⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 86.

⁸⁰⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 86; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 33.

⁸⁰⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 398; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 86; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 34.

⁸⁰⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 398; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, V, 24; İbn Kesîr, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyin*, s. 486; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 34.

3.1.30. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî (488-513/1095-1119)

Ebü'l-Hasan künyesiyle de bilinen Ali b. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Hasan b. Abdilmelik b. Hameveyh ed-Dâmeğânî el-Hanefî, 449/1057 yılının Receb ayında dünyaya gelmiştir.⁸¹⁰ Babasının yanında ilim tahsil etmiş,⁸¹¹ şahitlik yapmış olan Ebü'l-Hasan genç bir yaşta, 466/1074 yılında kazâ görevine atanmıştır.⁸¹² Hatta kaynaklara göre ondan daha genç bir kadı görev yapmamıştır.⁸¹³ Bununla birlikte, yaşının genç oluşunun da etkisiyle, kazâ görevini dört farklı halife döneminde sürdüren Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed'in babası da kâdî'l-kudâtlık görevini yürütmüş,⁸¹⁴ ancak onun vefatından sonra kadılık görevinden azledilmiştir. Resmî görevlerinden uzak kaldığı süre zarfında ilimle meşgul olan Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed, Ebû Abdillah el-Cürcânî mescidinde dersler vermiş ve 488/1095 yılında Halife Müstazhir tarafından kâdî'l-kudât olarak atanmıştır.⁸¹⁵ Müstazhir'den sonra Müsterşid döneminde de görevine devam eden Ebü'l-Hasan, kâdî'l-kudâtlık görevinin yanında vezirlik görevini de yürütmüştür.⁸¹⁶ Ayrıca, yeni göreve başlaması esnasında, Müsterşid adına biat almıştır.⁸¹⁷ Dönemin halifesi tarafından, 493/1099 yılında Seyfüddevle'nin oğlunun vefatı dolayısıyla taziye için gönderilmiştir.⁸¹⁸ Ayrıca, 495/1101 yılında, Bağdâd halkı ile Emîr İlğâzî b. Artuk arasında çıkan çatışmanın bastırılması ve barışın tesisi için halife tarafından Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed'in de içerisinde bulunduğu bir heyet görevlendirilmiştir.⁸¹⁹ 496/1102

⁸⁰⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 88.

⁸¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 647. İbn Kesîr, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed'in doğum tarihi olarak 446/1054 yılını zikretmektedir. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 229.

⁸¹¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 57.

⁸¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 647.

⁸¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 647; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 229; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 57.

⁸¹⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 599.

⁸¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 398; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 57.

⁸¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 547; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 599; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 57.

⁸¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 226; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 57; XXIV, 15; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 258; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 39.

⁸¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 484; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, III, 133.

⁸¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 469.

yılında Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî'ye "Tâcü'l-İslâm" lakabı verilmiştir.⁸²⁰

Ebü'l-Hasan, yaşadığı dönemde Ebû Tâlib ez-Zeynebî ile Hanefîlerin önde gelen isimlerindendi. Ali b. Muhammed İlkiyâ el-Hirrâsî'nin vefatında ikisi hazır bulunmuşlardır. Bu esnada kâdı'l-kudâtlık görevini yürütmekte olan Ebü'l-Hasan ile birlikte Ebû Tâlib ez-Zeynebî cenazenin defnini bizzat gerçekleştirmişlerdir.⁸²¹

Kararlı, uygun görüşlü, heybetli ve kudretli bir mizaca sahip olan Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî, 24 yıldan fazla bir süre kâdı'l-kudâtlık görevini yürütmüştür.⁸²² Ebû Muhammed es-Sarîfinî ve bir grup kendisinden hadis rivayet etmişti. Babasından da fıkıh ilmi tahsil etmiş olan ve ilmî geleneğe sahip bir aileden gelen Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî, 513/1119 yılının Muharrem ayında 64 veya 63⁸²³ yaşında iken vefat etmiştir.⁸²⁴ Cenazesi, Ebû Hanife'nin türbesinin yanına defnedilmiştir.⁸²⁵ Doktorlar tarafından hastalığın yanlış teşhis konularak, tedavisinin uygun yapılmaması sebebiyle vefat etmiştir. Öyle ki bu talihsiz ölüm için şiirler yazılmıştır.⁸²⁶

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî'nin yanında şahit olarak görev yapan kimseler de bulunmaktaydı. Bu statüde görev yapmış kadılardan birisi de Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed'dir.⁸²⁷

Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî'nin oğlu Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ali, diğer oğlu Tâcü'l-kudât lakabıyla anılan Muhammed b. Ali⁸²⁸ ve kardeşi Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed⁸²⁹ de kadılık görevini yürütmüştür.⁸³⁰ Hatta tâcü'l-

⁸²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 200.

⁸²¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 54.

⁸²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 229; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 599.

⁸²³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 599.

⁸²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 647; Zehebî, *el-İber*, II, 401; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XIX, 427; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 229; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 599; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 57.

⁸²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 229.

⁸²⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 599; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 57.

⁸²⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 80.

⁸²⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 103.

⁸²⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 339; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 44.

⁸³⁰ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 48.

kudât lakabıyla anılan oğlu Muhammed b. Ali kendisinin yanında şahitlik yapmış, daha sonra Mâverâünnehr melikine elçi olarak gönderilmiş ve orada vefat etmiştir.⁸³¹

3.1.31. Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebî Tâlib ez-Zeynebî (513-543/1119-1148)

Ebü'l-Kâsım künyesiyle de bilinen Ali b. Ebî Tâlib b. Nizâm b. Hadr b. Muhammed, 477/1084 yılında dünyaya gelmiştir.⁸³² İlk olarak babasından, onun vefatından sonra da başka âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Hanefî fikhî üzerine eğitim almış ve bu eğitimini derinleştirmiştir. İlk olarak Müsterşid tarafından 513/1119 yılında kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁸³³ Müsterşid'in vefatıyla ma'zûl duruma düşmüş ancak, yeni halife Muktefî Liemrillâh, 530/1136 yılında, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin ez-Zeynebî'yi tekrar kâdı'l-kudât olarak atamıştır. Onun yeğeni Şerefüddîn Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî'yi vezir; amcası Kemâlüddîn Hamza b. Talha'yı hazinedar olarak tayin etmiştir.⁸³⁴ Bu örneğe bakıldığında, halifenin, kâdı'l-kudât atamalarında kendisine olan yakınlığı da dikkate aldığı görülmektedir. Elbette, devlet kadrolarını oluşturan halifenin, güven duygusu içerisinde hareket etmesi en doğal olanıdır. Ancak aile tasallutunun gölgesinde kalma tehlikesi de ciddiyetini sürdürmüştür. Nitekim bunun Abbâsîler açısından en bilinen örneği Bermekî ailesidir.⁸³⁵

Sürekli olarak halifelerin yanı başında bulunan Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî, 529/1135 yılında Müsterşid ve beraberindeki devlet adamlarıyla, Abbâsî ordusuna galip gelen Sultan Mes'ûd'un eline esir düşmüştür.⁸³⁶ 530/1136 yılında Muktefî Liemrillâh Zengîlerin ikta ve lakaplarını artırdığında onların yanında bulunmuş ve konuyla ilgili olarak hakemlik yapmıştır.⁸³⁷

Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî, bazı şairlerin hiciv ya da övgü amacıyla okuduğu şiirlere de muhatap olmuştur. Bu şairlerden Ebü'l-Fazl Hibetullah b. Fazl, Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'yi hicveden ve yüzden fazla beyitten oluşan bir şiir

⁸³¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 103.

⁸³² Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 38.

⁸³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, VIII, 647; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 38; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 49; Merçil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 153.

⁸³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 78; Özaydın, "Muktefi Liemrillâh", *DİA*, XXX, 145.

⁸³⁵ Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 34.

⁸³⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 63; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 244.

⁸³⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 77, 79; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, II, 40.

söyledi. Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî bu şairi, yaptığından ötürü huzuruna getirtti ve onu cezalandırarak bir süre hapsedti. Muhtemelen bu olayın etkisiyle, Ebü'l-Ferec adlı şair, Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'yi öven bir şiir söylemiştir.⁸³⁸

Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin kendisi de şiir söylemekte mahareti olan ve edebî yönü kuvvetli bir kimseydi.⁸³⁹ Muhtemelen bu özelliğinden olsa gerektir ki, toplumda şiirlere konu olacak derecede kendisine yer edinmiştir. Bu durumun sebepleri arasında, ailesinin bürokraside etkin olması nedeniyle toplumun dikkatini çekmiş olması da zikredilebilir. Yukarıda belirtildiği üzere Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî, ailesinden birkaç kişiyle birlikte önemli görevlere atanmıştır. Ebû Hanife'nin torunlarından olan İbrahim b. Ömer b. Hammâd b. Ebî Hanife onun zamanında kadılık görevini yürütmüş, vefat ettiğinde ise cenaze namazını Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî kıldırmıştır.⁸⁴⁰

Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin anne bir kardeşi olan Ebü'l-Feth Abdullah b. Muhammed el-Beydâvî de kadılık görevlerinde bulunmuştur.⁸⁴¹ Ayrıca, 529/1134 yılında doğmuş, 563/1167 yılında vefat etmiş olan oğlu Kâsım b. Ali ez-Zeynebî de Abbâsî başkentinde kazâ görevinde bulunmuştur.⁸⁴² Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin yanında bulunan şahitlerden birisi olan Ebû Abdillâh Hüseyin b. Hasan, 513/1119 yılında bu görevi yerine getirmiştir.⁸⁴³

“Kâdî'l-kudâti'l-ekmel”, “Fahrüddîn”, “İzzü'l-İslâm” gibi lakaplarla da anılan Ali b. Hüseyin ez-Zeynebî, 543/1148 yılında Bağdâd'da kurban bayramı günlerinde vefat etmiştir.⁸⁴⁴ Cenaze namazını Halife Muktefî Liemrillâh kıldırması, nakîbü'n-nükebâ gibi devlet adamları da cenaze namazına iştirak etmişlerdir. Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî, babası Nürü'l-Hüdâ'nın yanına, Ebû Hanife'nin türbesine defnedilmiştir.

⁸³⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVIII, 204; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XX, 46.

⁸³⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 482.

⁸⁴⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 96, 97.

⁸⁴¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 343; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 38.

⁸⁴² Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXIV, 97.

⁸⁴³ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 104.

⁸⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 280; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVII, 17. İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebî Tâlib'in vefat tarihini 544/1149 olarak vermektedir. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 173.

3.1.32. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dâmeğânî (543-555/1148-1160; 570-583/1175-1188)

Ebü'l-Hasan künyesiyle bilinen ve asıl adı Ali b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali el-Hanefî olan İbnü'd-Dâmeğânî, 513/1119 yılında Bağdâd'da dünyaya gelmiş, İbnü'l-Husayn ve bir grup âlimden hadis rivayet etmiştir.⁸⁴⁵ Dâmeğânî ailesinden kâdî'l-kudâtlık görevinde bulunan isimlerden birisidir. Bu zat sakin ve vakarlı idi.⁸⁴⁶ Babasının vefatından sonra 540/1145 yılında Kerh kadılığına atanmış ve 543/1148 yılında Kâdî'l-kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür.⁸⁴⁷ Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî'nin vefatından sonra, 543/1148 yılının Zilhicce ayında kâdî'l-kudâtlık görevine atanmıştır.⁸⁴⁸ Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dâmeğânî bu önemli göreve atandığında yaklaşık 30 yaşındaydı.⁸⁴⁹ Halife Muktefî Liemrillâh döneminde önemli görevlerde bulunmuş ve bir süre vezirliğe de vekâlet etmiştir.⁸⁵⁰ Bağdâd'a gelen önemli isimleri karşılayan heyetlerin içerisinde de bulunmuştur.⁸⁵¹

555/1160 yılında, Halife Muktefî Liemrillâh'ın ölümünden sonra yerine geçen Müstencid Billâh'a ilk biat edenler arasında bulunmuş,⁸⁵² fakat onun hilâfeti devralmasından sonra bu görevinden azledilmiştir.⁸⁵³

Müstencid Billâh'tan sonra görevi devralan oğlu Müstazî Biemrillâh zamanında, 570/1175 yılında yeniden aynı göreve atanmıştır.⁸⁵⁴ Bu zamana kadar

⁸⁴⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 539.

⁸⁴⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 539.

⁸⁴⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 538; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XX, 110.

⁸⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 46; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVII, 17; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 538; İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Ebî Ya'lâ*, I, 183.

⁸⁴⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XX, 110.

⁸⁵⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 538.

⁸⁵¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 226.

⁸⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 272; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, II, 62.

⁸⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 301, 402; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 539; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XX, 110.

⁸⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 402; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XX, 110.

geçen süre içerisinde ise ilimle meşgul olmuştur.⁸⁵⁵ Müstazî Biemrillâh'ın vefatından sonra da Nâsır Lidinillâh zamanında da bu görevi sürdürmüştür.⁸⁵⁶

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed'in oğlu Muhammed de kadılık görevinde bulunmuş, Hanefî mezhebine vâkıf bir âlimdi.⁸⁵⁷ Babasının yanında, 543/1148 yılında, şahitlik ve kadılık görevlerinde bulunmuş ancak genç yaşta vefat etmiştir.⁸⁵⁸ Bununla birlikte Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed kardeşini de kadılık görevine atamıştır.⁸⁵⁹ Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed'in ilk kez görev yaptığı dönemde, 552/1157 yılında, kardeşi Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed onun yanında şahitlik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur.⁸⁶⁰

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed ile ilgili bir rivayette, bir kimse tarafından kendisine, "Ömrün boyunca Allah'ın laneti üzerine olsun" şeklinde bir beddua edildiği ifade edilmektedir.⁸⁶¹ Bir kâdı'l-kudâtın neden böylesi ağır bir bedduaya maruz kalmış olabileceği hakikaten üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.

Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed 583/1188 yılının Zilkade⁸⁶² veya Zilhicce ayında⁸⁶³ 70 yaşında iken vefat etmiş,⁸⁶⁴ yerine Ebû Tâlib Ali b. Ali el-Buhârî atanmıştır.⁸⁶⁵

3.1.33. Ebû Ca'fer Abdülvâhid b. Ahmed es-Sekafî (555-556/1160-1161)

Kâdı'l-kudât Ebû Ca'fer Abdülvahid b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Hamza b. Muhammed b. Abdillâh es-Sekafî,⁸⁶⁶ 479/1086 yılının Safer ayında

⁸⁵⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 539.

⁸⁵⁶ Zehebî, *el-İber*, III, 86; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 539; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XX, 110.

⁸⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XL, 179-180; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 51.

⁸⁵⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 51.

⁸⁵⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XL, 176.

⁸⁶⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 43, 101; III, 116.

⁸⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 401; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLI, 17.

⁸⁶² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLI, 158.

⁸⁶³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLI, 17; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXI, 133; Zehebî, *el-İber*, III, 86; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, II, 97.

⁸⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, X, 46; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 401, 402.

⁸⁶⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLI, 17; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XX, 110; Enbârî, *Mansibu Kâdı'l-kudât*, s. 202

⁸⁶⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 17.

Kûfe'de doğmuştur.⁸⁶⁷ İlim ehli bir ailede dünyaya gelmiş; babasından ve diğer âlimlerden ilim tahsil etmiş olan Ebû Ca'fer üstün özelliklere sahip bir kimseydi.⁸⁶⁸

503/1109 yılında, Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî'nin yanında şahitlik görevinde bulunduktan sonra Kûfe'ye kadı olarak atanan Ebû Ca'fer, 520/1126 yılında Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî tarafından azledilmiş ancak, 522/1128 yılında bu görevine iade edilmiştir. Sonrasında ise, Ebü'l-Kâsım ez-Zeynebî tarafından devletin başkentini de içine alan geniş bir bölgeye kadı olarak atanmıştır. Halife Müstencid Billâh tarafından azledilen Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dâmeğânî'nin⁸⁶⁹ yerine, 555/1160 yılında kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁸⁷⁰ Bu görevdeyken, 80 yaşına yaklaşmış olan Ebû Ca'fer aynı yıl içerisinde vefat etmiştir.⁸⁷¹ Kendisinden sonra ise kâdı'l-kudâtlık makamına oğlu atanmıştır.⁸⁷² Ebû Ca'fer Abdülvâhid'in diğer oğlu Abdurrahman da Nehr İsa kadısı olarak görev yapmıştır.⁸⁷³ Ayrıca diğer oğlu Ebü'l-Fütûh Abdullah b. Abdilvâhid de kazâ görevinde bulunmuştur.⁸⁷⁴

3.1.34. Ebü'l-Berekât Ca'fer b. Abdilvâhid es-Sekafî (556-563/1161-1167)

Aslen Kûfeli olan Ca'fer b. Abdilvâhid b. Ahmed b. Muhammed es-Sekafî, 519/1125 yılında dünyaya gelmiştir.⁸⁷⁵ Ebü'l-Kâsım el-Harîrî'den hadis derlemiştir. Kendisinden önce, kâdı'l-kudâtlık makamında görev yapan babasına niyabeten kazâ görevinde bulunmuştur.⁸⁷⁶ İlmî geleneğe sahip bir ailede yetişmiş olan Ebü'l-Berekât

⁸⁶⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 479; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 52.

⁸⁶⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 479.

⁸⁶⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 479; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVIII, 30.

⁸⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 272; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 301.

⁸⁷¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVIII, 164; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 17, 479; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 52.

⁸⁷² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 17.

⁸⁷³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 286; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 384.

⁸⁷⁴ Ebü'l-Fütûh Abdullah b. Abdilvâhid, babası, Kâdı'l-kudât Ebû Ca'fer Abdülvâhid b. Ahmed'den ve dönemin ilim adamlarından hadis dinlemiştir. Kâdı'l-kudât olan kardeşi Ca'fer b. Abdilvâhid'in yanında şahitlik, kadılık, hisbe gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Özellikle kadılık görevi esnasında Bağdâd'ın batı yakası ve Kûfe gibi şehirlerin kazâ işlerini üstlenmiş olan Abdullah b. Abdilvâhid, vefat ettiği 580/1184 yılına kadar bu görevlerini yürütmüştür. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 316.

⁸⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 316; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 58.

⁸⁷⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 17; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 87.

Ca'fer b. Abdilvâhid'in kardeşleri Abdullah b. Abdilvâhid kadılık,⁸⁷⁷ Abdurrahman b. Abdilvâhid,⁸⁷⁸ babası Ebû Ca'fer Abdülvâhid b. Ahmed de kâdı'l-kudâtlık görevine atanmıştır.

Babası kâdı'l-kudât olarak görevdeyken vefat eden Ebü'l-Berekât Ca'fer b. Abdilvâhid, 556/1161 yılında bu makama atanmıştır. Yaklaşık yedi yıl boyunca kâdı'l-kudâtlık görevini sürdüren Ebü'l-Berekât Ca'fer b. Abdilvâhid, İbn Hübeyre'nin 560/1164 yılında vefatı üzerine istemeyerek de olsa bir süre vezirlik görevini de üstlenmiştir.⁸⁷⁹ Kâdı'l-kudât Ebü'l-Berekât Ca'fer b. Abdilvâhid b. Ahmed es-Sekafî 563/1167 yılında vefat etmiştir.⁸⁸⁰

Ca'fer b. Abdilvâhid'in ölümüne Kûfeli bir kişinin neden olduğu rivayet edilmiştir. Kendisinden bir şeyler isteyen bu şahıs, Ca'fer b. Abdilvâhid'in göğsüne vurarak kan kusmasına sebep olmuş ve böylece onun ölümüne sebep olmuştur.⁸⁸¹ Ebü'l-Berekât Ca'fer b. Abdilvâhid, 46 yaşında vefat etmiştir.⁸⁸²

3.1.35. Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed el-Hadîsî (563-570/1167-1174)

Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Salih el-Hadîsî el-Bağdâdî eş-Şâfiî, 502/1108 yılında dünyaya gelmiştir.⁸⁸³ Babası da ilim ehli bir kimse olan⁸⁸⁴ Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed, İsmâil b. el-Fazl el-Cürcânî, Muhammed b. Abdilbâkî el-Becelî ve Hibetullah b. el-Husayn'dan hadis dinlemiştir.⁸⁸⁵ Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed el-Hadîsî'den ise Vâizü'ş-Şâfiî lakaplı İsfendiyar b. Muvaffak gibi isimler hadis dinlemiş ve nakletmişlerdir.⁸⁸⁶

⁸⁷⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 316; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 67.

⁸⁷⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 384.

⁸⁷⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 17; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 87.

⁸⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, IX, 335; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 316; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 87.

⁸⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 316; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 87.

⁸⁸² Zehebî, *el-İber*, III, 39; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIX, 155; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 17; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 87.

⁸⁸³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXI, 50.

⁸⁸⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VII, 213.

⁸⁸⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXI, 50.

⁸⁸⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IX, 30.

563/1167 yılında, Ca'fer b. Abdilvâhid'in vefatından sonra Bağdâd 23 gün kâdî'l-kudâtsiz kalmış, bunun üzerine Müstazî tarafından Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed kâdî'l-kudât olarak görevlendirilmiş,⁸⁸⁷ vefat ettiği 570/1174 yılına kadar görevini sürdürmüştür.⁸⁸⁸ Kaynaklarda kendisi hakkında olumlu ifadeler kullanılmış, mütedeyyin, iffetli ve kibar bir kimse olduğu ifade edilmiştir. Kûfe'den Bağdâd'a geldikten bir süre sonra hastalanan⁸⁸⁹ Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed, 68 yaşında vefat etmiştir.⁸⁹⁰

Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed'in oğlu Abdümelik kadılık görevini sürdürdüğü sırada, genç bir yaşta vefat etmiştir.⁸⁹¹ Ömer b. Ali b. el-Hâdır da Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed tarafından görevlendirilmiş kadılardandır.⁸⁹²

Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed, daha önce kardeşinin kâdî'l-kudâtlıktan azledilmesi nedeniyle kadılıktan azledilmiş olan Hasan b. Ahmed'i, Vâsıt kadılığına iade etmiştir.⁸⁹³

3.1.36. Ebû Tâlib b. Ali el-Buhârî (584-586/1188-1190; 589-593/1193-1196)

Ebû Tâlib Ali b. Ali b. Ebi'l-Berekât Hibetullah b. Muhammed b. Ali b. Ahmed el-Buhârî; 538/1143 yılında dünyaya gelmiştir. Kâdî'l-kudât Ebû Tâlib Ali b. Ali, el-Bağdâdî ve eş-Şâfiî nisbeleriyle de bilinir. Kendisi, Ebü'l-Vakt'ten hadis dinlemiş,⁸⁹⁴ Ebü'l-Kâsım Yahya b. Fadlân'dan ise fıkıh okumuştur.⁸⁹⁵

Babası Ali b. Hibetüllâh el-Buhârî'nin kazâ görevi nedeniyle, onunla birlikte, Rum beldelerine gitmiş⁸⁹⁶ ve orada bir süre kalmıştır.⁸⁹⁷ Babasının 565/1169⁸⁹⁸

⁸⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 316.

⁸⁸⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 358; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXI, 50.

⁸⁸⁹ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 62.

⁸⁹⁰ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIX, 393.

⁸⁹¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XXXIX, 396.

⁸⁹² Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XL, 176.

⁸⁹³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLI, 135.

⁸⁹⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 227.

⁸⁹⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 224.

⁸⁹⁶ Safedî ve Sübkî'nin aktardığına göre Ali b. Hibetüllâh, Konya kadılığı yapmıştır. Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 175; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 238.

⁸⁹⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 224; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 228.

yılında vefat etmesi üzerine onun yerine görevlendirilmiş ancak sonrasında azledilerek Şam'a dönmüştür. Yaklaşık yirmi yıllık bir aradan sonra Bağdâd'a dönmüş ve orada saygınlığı artmış, 584/1188 (veya 582/1186) yılında kâdı'l-kudât⁸⁹⁹ olarak görevlendirilmiştir.⁹⁰⁰ Bir süre vezirlik görevine de vekâlet etmiş⁹⁰¹ ancak sonrasında azledilmiştir.⁹⁰² Kâdı'l-kudâtlık görevine 589/1193 yılında geri dönmüş vefat ettiği 593/1196 yılına kadar görevini sürdürmüştür.⁹⁰³

Ebü Tâlib Ali b. Ali'nin oğlu da kendisi gibi kazâ görevi yapmıştır. Ebü'l-Fütüh lakabıyla da anılan Abdülatif b. Ali b. Ali, Bağdâd'ın doğu yakasında kadılık görevini yürütmüştür.⁹⁰⁴

3.1.37. Ebü'l-Hasan Muhammed b. Ca'fer (586-588/1190-1192)

524/1130 yılında dünyaya gelmiş olan⁹⁰⁵ Ebü'l-Hasan Muhammed b. Cafer b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilaziz el-Hâşimî el-Abbâsî el-Mekkî el-Bağdâdî, Ebü'l-Hasan b. el-Halil eş-Şâfiî'den fıkıh okumuştur. Aslen Mekkeli olup, Mekke hatipliğine ve kadılığına da atanan Muhammed b. Ca'fer,⁹⁰⁶ Ebü Talib Ali b. Ali'nin, kâdı'l-kudâtlık makamından azledilmesi üzerine, 586/1190 (veya 584/1188)⁹⁰⁷ onun yerine bu makama atanmıştır.

⁸⁹⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXII, 175.

⁸⁹⁹ Bu görevlendirme ile ilgili olarak Ebü Tâlib'e verilen unvanın "akda'l-kudât" olduğu ifade edilmektedir. Ancak, *Tabakâtü's-Şâfiyye* isimli eserin müellifi Sübkî, bu unvan ile ilgili olarak kısa bir bilgi vermiştir. Sübkî, bu unvanın, kâdı'l-kudât anlamında da kullanıldığını ancak, "kâdı'l-kudât" unvanının belagat açısından daha güzel olduğunu, diğer taraftan bunun fiilî bir durumu kapsamadığını da belirtmiş, ıstılaha göre ele alındığında "kâdı'l-kudât" kavramının "akda'l-kudât kavramından daha kapsamlı olduğu sonucuna varmıştır. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 228.

⁹⁰⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 224; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 228.

⁹⁰¹ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLI, 38; XLII, 10; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 224; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 228.

⁹⁰² Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLI, 39; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 225.

⁹⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, X, 149; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLII, 138-139; Zehebî, *el-İber*, III, 108; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 225; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VII, 228.

⁹⁰⁴ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLIV, 354.

⁹⁰⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLII, 200.

⁹⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 27.

⁹⁰⁷ Enbârî, *Mansibu Kâdı'l-kudât*, s. 202.

588/1192 yılında rüşvet ve aldatma (veya hâcibi Ebû Ca'fer ve İbnü'l-Harrânî arasındaki sahte bir yazışma)⁹⁰⁸ suçlamasıyla görevinden azledilerek evine kapanan Muhammed b. Ca'fer, 595/1198 yılında vefat etmiştir.⁹⁰⁹

3.1.38. Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Buhârî (594-595/1197-1198)

Ebü'l-Fazl künyesiyle de bilinen Ahmed b. Ali b. Hibetullah b. Muhammed el-Buhârî, kâdî'l-kudât olarak görev yapmış önemli isimlerden birisidir. Babası, Ebû Tâlib Ali b. Ali de kendisi gibi kâdî'l-kudâtlık görevinde bulunmuştur. Hatta babasının ikinci kez kâdî'l-kudât olarak atandığı 589/1193 yılında, babasının yanında şahitlik görevinde bulunmuştur.⁹¹⁰ Babasına Harim kadılığında niyabet etmiş olan Ahmed b. Ali, 594/1197 yılında kâdî'l-kudât olarak atanmasından bir yıl sonra, 595/1198 yılında bu görevinden azledilmiştir.⁹¹¹ Görevinden azledildikten sonra evine kapanan Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali, 599/1203 yılının Zilhicce ayında vefat etmiştir.⁹¹²

3.1.39. Ebü'l-Fedâil Kâsım b. Yahya eş-Şehrezûrî (595-597/1198-1200)

Ebü'l-Fedâil künyesiyle ve Ziyâüddîn lakabıyla da bilinen Kâsım b. Yahya eş-Şehrezûrî, Ahmed b. Ali el-Buhârî'nin yerine 595/1198 yılında Bağdâd'a gelerek⁹¹³ kâdî'l-kudât olarak atanmış,⁹¹⁴ ancak bir süre sonra azledilmiştir.⁹¹⁵ Safiyye Saâde, Ebü'l-Fedâil Kâsım b. Yahya'nın 597/1200 yılında azledildiğini aktarmaktadır.⁹¹⁶

Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmayan Ebü'l-Fedâil 599/1202 yılında vefat etmiştir.⁹¹⁷

⁹⁰⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLI, 77; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 27; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I, 140; VI, 141.

⁹⁰⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 201; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 27.

⁹¹⁰ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 74.

⁹¹¹ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 74.

⁹¹² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 379; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 74.

⁹¹³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 23.

⁹¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLII, 379.

⁹¹⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VIII, 137.

⁹¹⁶ Safiyye Saade, *Mansıbu Kâdî'l-kudât*, s.187.

⁹¹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXI, 393.

3.1.40. Ali b. Abdillâh b. Selman el-Hâlî (597-600/1200-1203)

Ali b. Abdillâh b. Selman, yaklaşık olarak 540/1145 yılında dünyaya gelmiştir. İlk olarak babasından Hanefî fihkî tahsil eden Ali b. Abdillâh b. Selman,⁹¹⁸ Kâsım b. Yahya eş-Şehrezûrî'nin azledilmesinden sonra kâdî'l-kudâtlik makamına atanmıştır.⁹¹⁹

Kâdî'l-kudâtlik görevine devam etmekteyken, hakkında ortaya atılan fâsıklık, itikadî ile ilgili bazı şüpheler ve yolsuzluk⁹²⁰ iddiaları sebebiyle, âlimler ve devlet adamlarından oluşturulan bir meclisin kararıyla, resmî kıyafeti olan taylasanı çıkartılmış ve 600/1203 yılında azledilmiştir.⁹²¹ Ali b. Abdillâh b. Selman, iki sene üç ay kâdî'l-kudâtlik görevinde bulunmuş,⁹²² 621/1224 yılında yaklaşık 80 yaşında vefat etmiştir.⁹²³

3.1.41. Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Hüseyin ed-Dâmeğânî (603-611/1206-1214)

564/1169 yılının Recep ayında dünyaya gelen⁹²⁴ Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Hüseyin b. Ahmed b. Ali ed-Dâmeğânî eş-Şâfiî, amcası da olan Kâdî'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed'den ve babasından⁹²⁵ hadis dinlemiştir.⁹²⁶ Ebü'l-Kâsım'ın babası Ebü'l-Muzaffer el-Hüseyin b. Ahmed ed-Dâmeğânî de kadılık görevinde bulunmuştur.⁹²⁷ Kaynaklarda, hikmeti, ferâizi, edebiyatı iyi bildiği ve iffetli birisi olduğu ifade edilmiş, ayrıca fakîh ve allâme bir kimse olarak şöhret kazanmıştır.⁹²⁸

Genç sayılabilecek bir dönemde 586/1190 yılında başkentte kazâ ile görevlendirilen ve Halife Nâsır ile iyi ilişkiler kuran Ebü'l-Kâsım, onun yanında

⁹¹⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 575.

⁹¹⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 133.

⁹²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 45; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 133.

⁹²¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 575;

⁹²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 45.

⁹²³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXI, 133; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 82.

⁹²⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 303; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 73.

⁹²⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 73.

⁹²⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 303.

⁹²⁷ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 66.

⁹²⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLIV, 241; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 303.

kayıtları tutuyordu.⁹²⁹ Bu görevinden 594/1197 yılında azledilen Ebü'l-Kâsım, uzunca bir süre evine kapanmıştır.⁹³⁰ Daha sonra Dîvânü'l-Arz'dan sorumlu olan Ebü'l-Havâmî'nin vefatı üzerine bu divanda görev almıştır. Bu görevi devam ederken, Nâsır Lidînillâh tarafından, 603/1206 yılının Ramazan ayında kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.⁹³¹

607/1210 yılında halife tarafından şüpheli görülen bir işi çözmek üzere görevlendirilen⁹³² Ebü'l-Kâsım, yanında şahitlik gibi görevlerde de bulunmuş olan kardeşi Muhammed b. Hüsey'n'i kadı olarak atamıştır.⁹³³ Ayrıca yanında Ebû Abdullah Hüsey'n b. Yusuf gibi isimler şahitlik görevi yapmışlardır.⁹³⁴ Ebü'l-Kâsım, yanında şahitlik yapan Yusuf b. Abdirrahman Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'yi, hisbe ve vakıflardan sorumlu olarak tayin etmiş, ancak bir süre sonra azletmiştir.⁹³⁵

Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Hüsey'n, “talâk-ı selâse” ile ilgili bir fetvasından dolayı kızdığı Ebü'n-Necm Muhammed b. Kâsım'ı medresedeki görevinden azletmiş, ancak daha sonraki dönemlerde göreve gelen Kâdı'l-kudât Nasr b. Abdirrezzâk tarafından görevine iâde edilmiştir.⁹³⁶

Kendisi 603/1206 yılında doğunun ve batının kâdı'l-kudâtı olarak atanmış, 611/1214 yılında ise bu görevinden azledilmiştir.⁹³⁷ İmâdüddîn lakabıyla da bilinen Ebü'l-Kâsım, 615/1219 yılının Zilkade ayında vefat etmiştir.⁹³⁸ Cenaze namazını Hüsey'n b. Ahmed kıldırılmış ve babasının yanına defnedilmiştir.⁹³⁹

3.1.42. Muhammed b. Ahmed ez-Zencânî (611-615/1214-1219)

573/1177 yılında dünyaya gelen Ebü's-Senâ Muhammed b. Ahmed b. Mahmud b. Bahtiyar ez-Zencânî, fakîh bir imamdı. Zencânî, uzun süre ilimle meşgul

⁹²⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 72.

⁹³⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 72.

⁹³¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 302; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 72.

⁹³² Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLIV, 229.

⁹³³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, XLIV, 260; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 138.

⁹³⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 135; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XIII, 54.

⁹³⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXIX, 105.

⁹³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 143.

⁹³⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 139; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 73.

⁹³⁸ Zehebî, *el-İber*, III, 166; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, 73.

⁹³⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 303.

olmuş, bazı konularda fetvalar, Nizâmiye ve Mustansırıyye medreselerinde dersler vermiş, Bağdâd'da 611/1214 yılında kâdı'l-kudât olarak atanmıştır. Ancak bu görevinden 615/1219 yılında azledilmiştir. Kur'ân tefsiri de telif etmiş olan Zencânî, Şâfiî fikhında önemli bir mesafe kat etmiştir. Zehebî'nin ifadesiyle ilimde bir derya olan Zencânî, 656/1258 yılında Bağdâd'da Tatarların (Moğolların) kılıçlarıyla şehit olmuştur.⁹⁴⁰

3.1.43. Muhammed b. Yahya b. Ali b. Fadlân (616-622/1220-1225)

Kâdı'l-kudât Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahya b. Ali b. Fadlân el-Bağdâdî eş-Şâfiî, 568/1172 yılında dünyaya gelmiştir.⁹⁴¹ Mustansırıyye ve Nizamiye medreselerinde müderrislik yapmış önemli bir âlim olarak tanınmaktadır.⁹⁴² Bu durum, kâdı'l-kudâtların bir ilim geleneğinden gelmiş olduğunun en önemli göstergelerinden birisidir. Yine önemli bir ilim adamı olan babası Ebû'l-Kâsım'dan fikh okumuş, daha sonra Horasan'a gitmiştir. Mezhep, usul, hilâf ve nazar konusunda maharetli bir ilim adamı olarak tanınmıştır.⁹⁴³

Halife Nâsır'ın son günlerinde kazâ görevine atanmış olan İbn Fadlân,⁹⁴⁴ ondan sonra göreve gelen Zâhir tarafından azledilmiştir. Muhyiddîn lakabıyla da anılan Muhammed b. Yahya, 631/1234 yılının Şevval ayında 60 yaşının biraz üzerindeyken vefat etmiştir.⁹⁴⁵

3.1.44. Ebû Sâlih Nasr b. Abdirrezzâk el-Cîlî (622-623/1225-1226)

Ebû Sâlih künyesiyle de tanınan Nasr b. Abdirrezzâk el-Cîlî el-Bağdâdî el-Hanbelî, 564/1169 yılının Rebiülahir ayında dünyaya gelmiştir.⁹⁴⁶ Annesi ve babası ilim ehli kimseler olan Ebû Sâlih onlardan hadis dinlemiştir.⁹⁴⁷

⁹⁴⁰ İbn Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, II, 126.

⁹⁴¹ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 107.

⁹⁴² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXII, 367; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 107, 108.

⁹⁴³ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 107.

⁹⁴⁴ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 107.

⁹⁴⁵ Zehebî, *el-İber*, III, 211; *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXII, 367.

⁹⁴⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXVII, 46.

⁹⁴⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXII, 396.

622/1225 yılında Zâhir Biemrillâh'ın hilâfete geçmesiyle kâdî'l-kudât olarak atanmıştır.⁹⁴⁸ Ebû Sâlih bu makamda birkaç ay görev yapmış ve sonrasında Müstansır'ın ilk dönemlerinde, 623/1226 yılında görevinden azledilmiştir.⁹⁴⁹ Önemli bir ilim adamı olarak temayüz eden Ebû Sâlih, fetvalar ve dersler vermiş, münazaralara katılmış ve Şâfi mezhebi konusunda bilgili bir kimsedir.⁹⁵⁰ Zarif, ince, dindar ve mütevazıydı. Muhakemesi iyiydi, doğru bildiği hususlarda kararlıydı. Ebû Sâlih, 70 yaşındayken 633/1236 yılının Şevval ayında vefat etmiş ve Ahmed b. Hanbel'in kabrinin yanına defnedilmiştir.⁹⁵¹

3.1.45. Abdurrahman b. Mukbil el-Vâsî (623-633/1226-1236)

İmâdüddîn lakabıyla ve Ebû'l-Meâlî künyesiyle bilinen Abdurrahman b. Mukbil el-Vâsî eş-Şâfiî, 570/1174 yılında doğmuştur.⁹⁵² Fıkıh ilmi tahsil etmiş ve fetvalar vermiş, Ebû Küleyb'den hadis nakletmiştir.⁹⁵³ Bununla birlikte kendisinden daha önce kâdî'l-kudât olarak görev yapmış olan Ebû Sâlih el-Cîlî'ye niyabet etmiştir.⁹⁵⁴ Onun kâdî'l-kudâtlık görevinden 623/1226 yılında⁹⁵⁵ azledilmesi üzerine, 623/1226 veya 624/1227⁹⁵⁶ yılında, Mustansır Billâh tarafından kâdî'l-kudât olarak atanmıştır.⁹⁵⁷

Muhammed b. Yahya b. Fadlân'ın 631/1234 yılında vefatı üzerine, mezhep eğitimi maksadıyla Mustansırıyye medresesine görevlendirilmiştir.⁹⁵⁸ Mustansırıyye medresesindeki müderrislik ve vakıflara nezaret etmek gibi görevlerinden, 633/1236 yılında azledilmiştir.⁹⁵⁹ Zâhid, âbid bir kimse olarak tanınmış olan⁹⁶⁰ Abdurrahman b. Mukbil, bu görevlerinden azledildikten sonra evine kapanarak ibadetle meşgul

⁹⁴⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXVII, 46.

⁹⁴⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXII, 397.

⁹⁵⁰ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXVII, 46.

⁹⁵¹ Zehebî, *el-İber*, III, 218; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXII, 398; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XXVII, 46.

⁹⁵² Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 171. Sübkî, Abdurrahman b. Mukbil'in 571/1175 ya da 572/1176 yılında doğduğunu aktarmaktadır. Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 187.

⁹⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 185; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 171.

⁹⁵⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 171; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 187.

⁹⁵⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXII, 397.

⁹⁵⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 171.

⁹⁵⁷ Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 187.

⁹⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 185.

⁹⁵⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 171; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 187.

⁹⁶⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 185.

olmuştur. 635/1238 yılında Merzubâniye Ribâtı meşîhatına atanan Abdurrahman b. Mukbil, vefatına kadar buradaki görevine devam etmiştir.⁹⁶¹ Ayrıca, kâdı'l-kudât olarak görev yaptığı dönemde, nikâh ve boşanma işleri için Kadı Muhammed b. Ali b. Nasr'ı görevlendirmiştir.⁹⁶²

Âlimlerin önde gelenlerinden olan Abdurrahman b. Mukbil, 639/1242 yılının Zilkade ayının on birinde yaklaşık 70 yaşındayken vefat etmiştir.⁹⁶³

3.1.46. Abdurrahman b. Abdisselâm el-Lemğânî (633-649/1236-1251)

Ebü'l-Fazl künyesiyle de bilinen Abdurrahman b. Abdisselâm el-Lemğânî, 564/1168 yılında dünyaya gelmiştir. Babasından hadis tahsil etmiş olan Abdurrahman b. Abdisselâm, babasının vefatından sonra Sûkü'l-Amîd'de bulunan Zeyrekiyye medresesinde dersler vermiş, Mahmûd b. Ahmed ez-Zencânî, Muhammed b. Yahya b. Fadlân, Ebû Sâlih el-Cîlî ve Abdurrahman b. Mukbil adlı kâdı'l-kudâtın dönemlerinde kadı olarak görev yapmıştır.⁹⁶⁴

633/1236 yılında kâdı'l-kudât olarak atanan ve 634/1237 yılında görev yaptığı Mustansiriyye medresesinde, tedrisat için nâibler bulundurma uygulamasını da başlatmış olan Abdurrahman b. Abdisselâm, 649/1251 yılında vefat etmiştir.⁹⁶⁵ Cenaze namazı aynı gün kılınarak Ebû Hanife'nin mezarı yanına defnedilmiştir.⁹⁶⁶

3.1.47. Sirâcüddîn en-Nehraklî (649-654/1251-1256)

Sirâcüddîn en-Nehraklî, kâdı'l-kudâtlık makamına atanmadan evvel, Bağdâd'da Nizamiye medresesinde müderrislik görevinde bulunuyordu. Bu görevine

⁹⁶¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLVI, 402; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 164; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 171.

⁹⁶² Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 276; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 112.

⁹⁶³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLVI, 402; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 185; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 171; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, VIII, 187.

⁹⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 213; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 382; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 94.

⁹⁶⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVIII, 94.

⁹⁶⁶ Abdurrahman b. Abdisselâm el-Lemğânî'nin vefat tarihi 640/1242 olarak da verilmekte ancak, diğer kaynakların da aktardığı bilgilere uygun olarak 649/1251 yılı daha makul gelmektedir. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 383; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 213.

ilâveten, Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Abdisselâm'ın vefatı üzerine, 649/1251 yılında kâdı'l-kudât olarak atanan Sirâcüddîn en-Nehraklî, 654/1256 yılında azledilmiştir.⁹⁶⁷

3.1.48. Necmüddîn Ebû Abdillah b. Ebi'l-Vefâ el-Bâdirâî (655/1257)

Asıl adı Abdullah b. Muhammed b. Hasan b. Osman Necmüddîn, künyeleri ise Ebû Muhammed el-Bâdirâî (el-Bedrâî),⁹⁶⁸(el-Ezrâî),⁹⁶⁹ el-Bağdâdî idi. 594/1197 yılının Muharrem ayında doğmuş olan⁹⁷⁰ Necmüddîn el-Bâdirâî, ilim tahsil etmiş ve Şâfî fihhında derinleşmiştir. Önemli ilim merkezlerinde hadis tahsili görmüş olan Necmüddîn adına, Dimaşk'ta, el-Bedrâniyye olarak bilinen bir medrese inşa edilmiştir.⁹⁷¹ Kendisi, önemli bir ilim adamı ve fakîh olarak tanınmış ve halife adına birkaç kez elçilik görevinde bulunmuştur.⁹⁷² Kaynaklarda, Necmüddîn el-Bâdirâî'nin dilinden, Allah'ın kendisini, Tatarların (Moğolları kastediyor olmalı) felaketinden koruduğunu ifade eden ilginç bir rivayete rastlanmaktadır.⁹⁷³

Nizamiye medreseleri gibi önemli ilim merkezlerinde dersler vermiş,⁹⁷⁴ çok istekli olmadığı halde, 655/1257 yılında kâdı'l-kudâtlık makamına atanmıştır.⁹⁷⁵ Bu atamadan yaklaşık on beş gün sonra Zilkade ayında vefat etmiştir.⁹⁷⁶

3.1.49. Nizâmüddîn Abdü'l-mün'im el-Bendenîcî (655-698/1257-1298)

Nizâmüddîn Abdü'l-mün'im el-Bendenîcî, Abbâsîler döneminin en son kâdı'l-kudâtıdır. Bu yönüyle önemli bir isimdir. Kendisi Şâfî mezhebine mensup olan müftû, allâme, muttakî bir kimseydi. Necmüddîn el-Bâdirâî'den sonra bu göreve atanmış⁹⁷⁷ ve Bağdâd şehrinin, dolayısıyla da Abbâsî devletinin Moğollar tarafından

⁹⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 212, 213.

⁹⁶⁸ Bu lakab Zehebî'de Bâzirâî olarak geçmektedir. Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII, 332; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 86.

⁹⁶⁹ Safedî'nin eserinde bu lakab "el-Ezrâî" olarak geçmektedir. Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, VIII, 216.

⁹⁷⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII, 332; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 86.

⁹⁷¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII, 333; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 86.

⁹⁷² Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII, 332.

⁹⁷³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII, 334; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 86.

⁹⁷⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII, 332.

⁹⁷⁵ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 86.

⁹⁷⁶ İbn Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, I, 106.

⁹⁷⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XXIII, 333.

ortadan kaldırıldığı bir dönemde görevini sürdürmüştür. Bir müddet, Bağdâd şehrinin batı yakasını da yönetmiştir.

Kendisine, görevi süresinde neyi düzelttiğine dair bir soru sorulduğunda, “Ölüleri değil, dirileri atadım.” şeklinde cevap vermiştir. Bu cevabın üzerinde biraz düşünmekte fayda vardır. el-Bendenîcî bu sözüyle, muhtemelen kendisinden önce yapılmış olan atamaları eleştirerek, kendisinin yaptığı atamaların daha uygun olduğunu ifade etmek istemiştir. Elbette, kendisinin de ideal bir yönetim sergileyip sergilemediğine dair bir kanaate ulaşmak, ayrı bir çalışma konusu olabilir. Ancak kendisinin kadıların atanmasında gördüğü bazı eksiklikler olmalıdır ki, böyle bir cevap vermiştir. Müstansırıyye medresesinde de bir müddet ders veren el-Bendenîcî, ilmî geleneğe yakın bir ortamda bulunmuştur.⁹⁷⁸

3.2. Abbâsîlerde Görev Yapmış Önemli Kâdı'l-kudât Aileleri

Abbâsîler, siyasî varlıklarını sürdürdükleri beş yüzyıl süresince adlî teşkilat üzerinde önemli değişiklikler yapmışlardır. Bu değişikliklerden en önemlisi adalet teşkilatının başına kâdı'l-kudât unvanıyla anılan bir yöneticinin atanarak kâdı'l-kudâtlık olarak bilinen bir kurumun ihdas edilmesidir. Bu kurumu yönetecek kâdı'l-kudâtların atanmasında, her ne kadar düzenli işleyen bir sistem olmasa da, bir yol tutturulmaya çalışılmıştır. Lakin her dönemde olduğu gibi, siyasî ya da idarî açıdan güçlü olanın tercih edilmesi anlayışından bu dönemde de kurtulmak mümkün olmamıştır.

Bu başlık altında açıklamaya çalışacağımız husus yukarıda belirtildiği gibi güçlü olanın tercih sebebi olmasının bir sonucu olarak Abbâsîler döneminde, kâdı'l-kudât ailelerinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu aileler, sadece kâdı'l-kudât olarak değil, kadılık, vezirlik gibi görevlerde de Abbâsî devletine hizmet etmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak bazı ailelerin, çok uzun sürecek bürokratik hâkimiyetlerinden söz edilmektedir.

⁹⁷⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLIX, 242.

3.2.1. İbn Ebi's-Şevârib Ailesi

İbn Ebi's-Şevârib ailesi, Abbâsî devletinde görev yapmış kadı ve kâdı'l-kudâtlardan bir kısmının mensubu olduğu önemli bir ailedir. Bu aile, çok sayıda kadı yetiştirmiş olmasının yanında ilim erbabı bir ailedir. Bu aileyi tanımlarken yöneticilik ve ilimle temayüz ettiğini ifade etmek yerinde olacaktır.⁹⁷⁹ Bununla birlikte bu ailenin köklerinin, Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethettikten sonra vali olarak atamış olduğu Attab b. Esîd'e dayandığına dair rivayetler mevcuttur.⁹⁸⁰

Bu ailenin yetiştirdiği kadıların sayısının yirmi dört,⁹⁸¹ kırk beş, hatta yetmiş⁹⁸² olduğu rivayet edilmektedir. Bununla birlikte bu ailenin, kâdı'l-kudâtlık makamında bulunan ilk mensubu ile son bulunanı arasında yaklaşık olarak iki asır bulunmaktadır. Bu süre, beş yüzyıl hâkimiyet sürmüş olan bir devletin tarihinde önemli bir yer tutmaktadır.

İbn Ebi's-Şevârib ailesinden yetişen çok sayıda kadıdan sekizi, Abbâsî devletinin en üst adlî makamı olan kâdı'l-kudâtlık makamına atanmıştır.⁹⁸³ Bu aileden ilk olarak kâdı'l-kudâtlığa atanan kişi, 252/866 yılında bu göreve atanmış olan, Hasan b. Muhammed b. Ebi's-Şevârib'dir.⁹⁸⁴ Hasan b. Muhammed'den önce, babası Muhammed b. Ebi's-Şevârib'e, Halife Mütevekkil tarafından bu görev teklif edilmiş ancak o, bu teklifi kabul etmemiştir.⁹⁸⁵ Zehebî, onun bu teklifi kabul etmemesinin bir sonucu olarak İbn Ebi's-Şevârib ailesine böyle bir şerefın nasip olduğunu aktarmaktadır.⁹⁸⁶ Bu aileden son atanan kâdı'l-kudât ise, Ebü'l-Hasan künyesiyle de bilinen, Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Ebi's-Şevârib'dir.⁹⁸⁷

⁹⁷⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 518.

⁹⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 426; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, XII, 164; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbnü'l-Verdî*, I, 229.

⁹⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 26; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 360.

⁹⁸² Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikâd*, s. 160; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 8.

⁹⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 198; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 360; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 7. Bazı kaynaklarda bu rakam kırk beş veya yetmiş kadar çıkmaktadır. Her iki sayının hangisinin doğru olduğu bir kenara, iki rivayetten hangisi kabul edilirse edilsin ailenin adalet mekanizması ve ilim geleneği içerisindeki yeri önemlidir.

⁹⁸⁴ Nâdir Özkuyumcu, "İbn Ebi's-Şevârib", *DİA*, İstanbul, 1999, XIX, 473.

⁹⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VII, 79.

⁹⁸⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 360.

⁹⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, VI, 198; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 360; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 7.

Ebü'l-Hasan 405/1015 yılında kâdı'l-kudât olarak atanmış ve 417/1026 yılına kadar bu görevini sürdürmüştür.⁹⁸⁸

İbn Ebi's-Şevârib ailesinin, böylesine üst düzey bir makamı uzun süre elinde bulundurmasının bazı sebepleri olmalıdır. Muhtemelen bu sebeplerin en başında geleni, ailenin, halife nezdindeki konumu olmalıdır. Daha önce, benzer bir şekilde, aile olarak hâkimiyeti ele alan Bermekîler gibi aileler, hem Abbâsîler döneminde, hem de diğer birçok devlette varlıklarını göstermişlerdir.

Bu aileye mensup kadılardan, kaynaklarda kendileri ile ilgili bilgiler elde edebildiğimiz kadarıyla kısaca bahsetmek istiyoruz.

Bu aileden kazâ görevini üstlenenlerin ilklerinden birisi, Eksem b. Yahya b. Hıbbân b. Bişr'dir. Kendisi aynı zamanda kâdı'l-kudât Ömer b. Eksem'in de babasıdır. Daha önce Me'mûn döneminde Isbâhan'da kazâ görevinde bulunmuştur. Daha sonra Bağdâd'a gelerek buraya yerleşmiştir. Mütevekkil döneminde kazâ görevinde bulunan ve Hanefî mezhebine mensup olan Eksem b. Yahya, 309/921 yılında vefat etmiştir.⁹⁸⁹

Bu aileye mensup kadılardan olan Ebü'l-Abbâs lakabıyla da bilinen Abdullah b. Ali b. Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi's-Şevârib, Halife Muktefî tarafından 292/905 yılında Medine'ye kadı olarak atanmıştır.⁹⁹⁰ Kendisi, darbe yoluyla yönetimi ele geçirmiş olan Abdullah b. Mu'tez'e biat etmemiş ve bu hareketi, tekrar hilâfete gelen Muktedir tarafından Bağdâd kadılığı ile taltif edilmiştir.⁹⁹¹ 301/914 yılında vefat etmiş ve Bağdâd'da defnedilmiştir.⁹⁹²

İbn Ebi's-Şevârib ailesinden kadılık görevi üstlenmiş olan isimlerden birisi de, Ebû Muhammed lakabıyla da bilinen Hasan b. Abdillâh b. Ali b. Muhammed b. Abdilmelik b. Ebi's-Şevârib el-Ümevî'dir. Ebû Muhammed 316/928 yılında Ebü'l-Hüseyn el-Eşnânî'nin, Medînetü'l-Mansur'dan azledilmesinden sonra Muktedir

⁹⁸⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 360.

⁹⁸⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 442, 443.

⁹⁹⁰ İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhira*, III, 183; Arslan, *Abbâsîler*, s. 135.

⁹⁹¹ Arslan, *Abbâsîler*, s. 135.

⁹⁹² Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 263.

tarafından kadı olarak atanmıştır. Örnek bir yaşantıya sahip olan ve kendisine güzel bir yol çizmiş olan Ebû Muhammed 320/932 yılında bu görevinden ayrılmış ve 325/937 yılında vefat etmiştir.⁹⁹³ Halife Müstekfî döneminde, 334/946 yılında İbn Ebi'ş-Şevârib kazâ görevinde bulunmuştur.⁹⁹⁴

İbn Ebi'ş-Şevârib ailesinden yetişen kadınların sayısı ile ilgili rivayetler olmasına rağmen, bu aileden kâdı'l-kudâtılık görevi yapmış olanlar dışında kaynaklarda aktarılan isimler oldukça sınırlıdır. Hâlbuki bir sonraki başlıkta görüleceği üzere, Dâmeğânî ailesi mensuplarından, kadılık görevinde bulunmuş olanların isimleri kaynaklarda çokça aktarılmaktadır.

3.2.2. Dâmeğânî Ailesi

Dâmeğânî ailesi, aslen Dâmeğân⁹⁹⁵ şehrinden olup köklü ilmî geleneğe sahip bir ailedir. Bu ailenin üç üyesi, kâdı'l-kudâtılık makamına getirilmiştir. Her ne kadar İbn Ebi'ş-Şevârib ailesi gibi uzun bir süreyi kapsamasa da, önemli bir görev üstlenmiştir. Bu aileden, kâdı'l-kudâtılık görevinde bulunanların yanında kadı olarak görev yapmış çok sayıda isim bulunmaktadır.⁹⁹⁶ Bu nedenle aile, Abbâsî devletinin adlı teşkilatı içerisinde önemli bir yer edinmiştir.

Dâmeğânî ailesi, aslen mensup oldukları Dâmeğân şehri sebebiyle Selçuklularla yakın ilişkiler kurmuşlardır. Bu yakın ilişki sebebiyle Selçuklular ve Abbâsî halifeleri arasında elçilik görevi yapmışlardır. Bu ailenin üstlenmiş olduğu görevler bununla sınırlı kalmamış, iki hanedan üyeleri arasında gerçekleşen izdivaç törenlerinde de hazır bulunmuşlar, hatta evlenen çiftlerin nikâhını kıymış, kız tarafının temsilcisi olarak önemli bir vazife icra etmişlerdir. Bu gibi olaylarda gösterdikleri yararlılıkla, halifelerin son derece güven duyduğu bürokratların başında gelmişlerdir.

⁹⁹³ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, I, 325.

⁹⁹⁴ Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tashih: Abdullah İsmail es-Sâvî, Dâru's-Sâvî, Kahire, ts., s. 345.

⁹⁹⁵ Dâmeğân, Gümese bölgesindeki şehirlerden birisidir. Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 599.

⁹⁹⁶ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 8.

Safedî, bu aileden kazâ görevinde bulunanların bir kısmının isimlerini şöyle zikretmiştir: Muhammed b. Ali b. Muhammed, Ali b. Muhammed b. Ali, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Ahmed b. Ali, Hasan b. Ahmed b. Ali, Hüseyin b. Ahmed, Abdullah b. Hüseyin, Ali b. Ahmed ve Ca'fer b. Abdillâh.⁹⁹⁷ Bu aileden, sayılanların dışında da, kazâ teşkilatında görev yapmış olan isimlerden kaynaklarda tespit edildiği kadarıyla bahsedilerek, ailenin adalet teşkilatında elde ettiği yer daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılacaktır.

Bu aileden, kadılık yapan isimlerden birisi olan Ebû Ubeydillâh Ahmed b. Kâdî'l-kudât Ebü'l-Hüseyin Ali b. Kâdî'l-kudât Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî el-Bağdâdî el-Hanefî, ilk olarak Kerh kadılığı görevini yürütmüş ve daha sonra Bağdâd'ın batı yakasının kadılığını yapmıştır.⁹⁹⁸ Kâdî'l-kudât olarak görev yapan babasının döneminde kazâ görevinde bulunan Ebû Ubeydillâh, babasının vefatından sonra göreve gelen Ebü'l-Kâsım Ali b. Hüseyin ez-Zeynebî tarafından da Basra, Bağdâd kadılıklarına görevlendirilmiştir.⁹⁹⁹

Yine bu aileden olmak üzere kadılık görevi yapmış isimlerden birisi de Ebû Nasr Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Kâdî'l-kudât Ebü'l-Hasan ed-Dâmeğânî'dir. Ebû Nasr, kardeşi Kâdî'l-kudât Ebü'l-Hüseyin Ahmed ed-Dâmeğânî'ye niyabeten, onunla aynı dönemde görev yapmış ve bu esnada Bağdâd'ın batı yakasının kadılığını yürütmüştür.¹⁰⁰⁰ Kendisi 565/1170 yılının Şevval ayında vefat etmiştir.¹⁰⁰¹

Dâmeğânî ailesinden olup da kadılık görevini yapmış olanlardan birisi de Ebû Abdillâh Muhammed b. Hüseyin b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. ed-Dâmeğânî'dir. Kâdî'l-kudât olan kardeşi Ebü'l-Kâsım Abdillâh b. ed-Dâmeğânî'nin döneminde kadılık, şahitlik gibi görevler yapmış ve kardeşinden üç ay önce vefat etmiştir.¹⁰⁰²

⁹⁹⁷ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIII, 283.

⁹⁹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXVI, 529; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 137.

⁹⁹⁹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VII, 137.

¹⁰⁰⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 77.

¹⁰⁰¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XXXIX, 221.

¹⁰⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XLIV, 260; Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 139.

Bu aileden kadılık görevini yürütmüş olanlardan birisi de Hüseyin b. Ebü'l-Hasan Ahmed b. Kâdı'l-kudât Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî'dir. Kendisi, kardeşinin kâdı'l-kudât olduğu 546/1152 yılında bu görevi yürütmüştür.¹⁰⁰³

Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ali'nin oğlu olan Muhammed de kadı olarak babasının döneminde görev almış, Hanefî mezhebini iyi bilen bir isimdir.¹⁰⁰⁴ Ayrıca Ubeydullah b. Muhammed de annesi kanalıyla bu aileye mensup olan isimlerdendir. Kâdı'l-kudât olan dayısı Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî'nin yanında 452/1060 yılında şahitlik yapmış, şahitliği makbul görülmüş ve bir süre sonra Kerh bölgesinin bir kısmına kadı olarak görevlendirilmiştir.¹⁰⁰⁵

Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî'nin oğlu, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Ali de kadılık görevini yürütmüştür.¹⁰⁰⁶ Ebü'l-Hasan'ın babası da kendisi gibi kâdı'l-kudâtlık makamında bulunmuştu. Yine aynı aileden ve Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî'nin de kardeşi olan Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed ed-Dâmeğânî de kadılık görevini yürütmüş isimlerdendir. Kendisi öncelikle şahitlik ile kazâ görevine adım atmış ve farklı süreçlerden geçerek kadılık makamında bulunmuştur.¹⁰⁰⁷

Dâmeğânî ailesinden, kadılık görevini yürütmüş olan isimlerden birisi de, Hasan b. Ali b. Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî'dir. Ebû Nasr künyesiyle de anılan Hasan b. Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî 555/1160 yılında vefat etmiştir.¹⁰⁰⁸

Ebü'l-Feth künyesiyle de bilinen Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâmeğânî de, bu aileye mensup olup kadılık görevini yapmış olan kimselerdendir.¹⁰⁰⁹ Kendisi 548/1154 yılında dünyaya gelmiş ve genç yaşta, babasının yanında kazâ

¹⁰⁰³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XL, 286; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XII, 209.

¹⁰⁰⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XL, 179-180.

¹⁰⁰⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 504; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 37.

¹⁰⁰⁶ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 48.

¹⁰⁰⁷ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 44.

¹⁰⁰⁸ Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 51.

¹⁰⁰⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 253.

meclislerinde şahit olarak bulunmuştur.¹⁰¹⁰ Kur'ân hafızı olmasının yanında, fasih konuşmasıyla da tanınmış fakat 575/1180 yılında, 27 yaşında vefat etmiştir.¹⁰¹¹

Dâmeğânî ailesine mensup olup kadılık görevinde bulunmuş isimlerden birisi de Kâdı'l-kudât Ebü'l-Kâsım Abdullah'ın babası; Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed'in kardeşi, Kâdı'l-kudâtlar Ebü'l-Hüseyn ve Ebû Abdillâh'ın torunu olan Ebü'l-Muzaffer Hüseyn b. Ahmed ed-Dâmeğânî'dir.¹⁰¹²

Bu aileye mensup olup ilmiyle adından söz ettiren bir isim de Kâdı'l-kudât Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî'nin torunu, Ebû Mansûr Ca'fer b. Abdillâh'tır.¹⁰¹³ 490/1098 yılında doğmuş ve hayatı boyunca önemli görevler yürütmüş olan Ca'fer b. Abdillâh, 568/1173 yılında vefat etmiştir.¹⁰¹⁴

Dâmeğânî ailesine mensup olup kazâ görevinde yer alanlardan birisi de Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Hasan b. Muhammed b. Ahmed ed-Dâmeğânî'dir. Kendisi Dâmeğân kadılığı görevini yürütmüştür.¹⁰¹⁵

Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed b. Ali b. Muhammed de Dâmeğânî ailesinin üyelerinden olup kadılık görevinde bulunmuş isimlerdendir. Kardeşi Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed'in ilk kez görev yaptığı dönemde, 552/1157 yılında onun yanında şahitlik görevinde bulunmuştur. Bundan sonraki dönemlerde Kerh kadılığı, Vâsıt kadılığı gibi görevlerde bulunmuş, kâdı'l-kudât olan kardeşi azledilince, o da bu görevlerinden ayrılmıştır. Kardeşinden sonra kâdı'l-kudâtlık makamına atanmış olan Ebû Tâlib Ravh b. Ahmed tarafından, Vâsıt kadılığına iade edilmiştir.¹⁰¹⁶ 521/1127 yılında dünyaya gelmiş olan Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed 582/1187 yılında vefat etmiştir.¹⁰¹⁷

Dâmeğânî ailesine mensup olup, kazâ görevinde bulunan isimlerin sayısı oldukça fazladır. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ali b. Muhammed ed-Dâmeğânî de bu

¹⁰¹⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 253.

¹⁰¹¹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 253; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 56.

¹⁰¹² Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 66.

¹⁰¹³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XX, 494.

¹⁰¹⁴ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 15, 16.

¹⁰¹⁵ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 159.

¹⁰¹⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 297.

¹⁰¹⁷ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 43, 101; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XI, 297.

isimlerden birisidir. Ebü'l-Hüseyn, 483/1090 yılında dünyaya gelmiştir. Kerh bölgesine ve daha sonra Bağdâd'ın batı yakasının kadılığına atandı. Bir süre bu görevleri yürütmüş olan Ebü'l-Hüseyn, 540/1145 yılında vefat etmiştir.¹⁰¹⁸

Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed ed-Dâmeğânî, kazâ görevinde bulunmuş isimlerdendir. Babası Kâdı'l-kudât Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali'nin yanında şahitlik görevinde bulunmuştur. Ayrıca, kardeşi Kâdı'l-kudât Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed döneminde de Bağdâd ve Musul arasındaki bölgenin kadılığını yapmıştır. Birkaç kez bulunduğu görevlerinden azledilmiş olan Ebû Ca'fer Abdullah b. Muhammed 518/1124 yılında vefat etmiştir.¹⁰¹⁹

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali ed-Dâmeğânî'nin torunlarından olan Yahya b. Ca'fer de kazâ görevinde bulunmuş isimlerdendir. Ebû Ca'fer künyesiyle de anılan Yahya b. Ca'fer, 552/1157 yılında Bağdâd'da dünyaya gelmiş, babasından hadis tahsil etmiş ve 630/1232 yılında vefat etmiştir.¹⁰²⁰

Kâdı'l-kudât Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed ed-Dâmeğânî'nin "Tâcü'l-kudât" lakabıyla anılan oğlu Muhammed b. Ali kendisinin yanında şahitlik yapmış, daha sonra Mâverâünnehr melikine elçi olarak gönderilmiş ve orada vefat etmiştir.¹⁰²¹

3.2.3. Ezdî Ailesi

Ezdî ailesi de Abbâsîler döneminde Bağdâd'da kazâ görevi yapmış önemli ailelerdendir. Bu aile mensuplarından iki tanesi kâdı'l-kudât olarak görev yapmıştır. Bu isimler Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf ile oğlu Ebü'l-Hüseyn Ömer b. Muhammed b. Yusuf'tur. Kâdı'l-kudâtlık makamında bulunmuş olan baba-oğulun biyografisi ilgili bölümde verilmişti. Bu iki isim dışında bu aile mensuplarından kazâ görevinde bulunmuş olanlar da mevcuttur.

Bu kısımda bu isimlerden kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Kâdı'l-kudât Ömer b. Muhammed b. Yusuf'un oğlu Ebû Nasr Yusuf b. Ömer babasının sağlığında

¹⁰¹⁸ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, 216, 217.

¹⁰¹⁹ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, II, 340.

¹⁰²⁰ Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, III, 584.

¹⁰²¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 103.

kazâ görevinde bulunmuştur. Kendisi 305/917 yılında dünyaya gelmiştir.¹⁰²² Babası hayattayken kadılık yaptığı bilindiğine göre genç yaşta bu görevi üstlenmiş olmalıdır. Çünkü babası Ebü'l-Hüseyn 328/940 yılında vefat etmişti. Hatta babasının vefatından sonra, yeni bir isim atanana kadar bir süreliğine kâdı'l-kudâtlık makamına vekâlet etmiştir.¹⁰²³

Bu aile mensuplarından kazâ görevinde bulunmuş isimlerden birisi de Ebû Nasr Yusuf b. Ömer'in kardeşi yani Kâdı'l-kudât Ebü'l-Hüseyn'in oğlu Ebû Muhammed Hüseyin b. Ömer'dir. O da babası tarafından kadılık görevine atanmış ve babasının vefatına kadar bu görevini sürdürmüştür. Babasının vefatından bir süre sonra 329/941 yılında bu görevinden azledilmesi üzerine İsfâhan'a gitmiş ve orada kadılık görevi yapmıştır. 362/972 yılı dolaylarında vefat etmiştir.¹⁰²⁴

3.2.4. Zeynebî Ailesi

Zeynebî ailesi yukarıda zikrettiğimiz özellikle İbn Ebi's-Şevârib ve Dâmeğânî aileleri gibi çok sayıda kadı yetiştirmiş bir aile değildir. Bu aileden kâdı'l-kudât olarak görev yapmış olan Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebî Tâlib b. Nizâm ile birlikte devletin idarî kadrolarında görev yapmış isimler bulunmaktadır. Bunlardan, Ebü'l-Kâsım'ın yeğeni Şerefüddîn Ali b. Tarrâd ez-Zeynebî vezir; amcası Kemâlüddîn Hamza b. Talha halife tarafından hazinedar olarak tayin edilmiştir.¹⁰²⁵

477/1084 yılında dünyaya gelen¹⁰²⁶ Ebü'l-Kâsım Ali b. Ebî Tâlib b. Nizâm b. Hadr b. Muhammed, ilk olarak babasından, daha sonra da başka âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Hanefî fihri üzerine eğitim alan Ebü'l-Kâsım ilk olarak Müsterşid 513/1119 yılında onu kâdı'l-kudât olarak atamış,¹⁰²⁷ Müsterşid'in vefatından sonra göreve gelen halife Muktefî Liemrillâh tarafından da, 530/1136 yılında tekrar kâdı'l-kudât olarak atanmıştır.

¹⁰²² Safiyye Saade, *Mansibu Kâdı 'l-kudât*, s. 146.

¹⁰²³ Safiyye Saade, *Mansibu Kâdı 'l-kudât*, s. 147.

¹⁰²⁴ Safiyye Saade, *Mansibu Kâdı 'l-kudât*, s. 147.

¹⁰²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târîh*, IX, 78; Özeydın, "Muktefî Liemrillâh", *DİA*, XXX, 145.

¹⁰²⁶ Safedî, *el-Vâfi bi 'l-Vefeyât*, XXI, 38.

¹⁰²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târîh*, VIII, 647; Safedî, *el-Vâfi bi 'l-Vefeyât*, XXI, 38; Derûbî, *Kudâtü Bağdâd*, II, 49; Mercil, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 153.

3.2.5. Sâidî Ailesi

Sâidî ailesi, Gazneliler ve Selçuklular döneminde Nisabur'da uzun süre kazâ teşkilatının yönetimini elinde bulundurmuş bir ailedir.¹⁰²⁸ Kendileri bu şehrin önde gelen ailelerindendir. Ancak özellikle belirtmek gerekir ki bu ailenin hiç bir üyesi Bağdâd'da kâdî'l-kudâtlık görevinde bulunmamıştır. Bu ailenin bu bölümde zikredilmesinin sebebi, Abbâsîler ile çağdaş olan Gazneliler'in her eyalette ihdas etmiş oldukları kâdî'l-kudâtlık makamında bulunmuş olmalarıdır.

Sâidî ailesine adını veren Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî, Gazneli Mahmud ve oğulları döneminde Nisabur'da müftülük, ardından uzun süre kadılık görevi üstlenmişti. Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî (432/1040-41) yılında ölünceye kadar kendi medresesinde öğrenci yetiştirmişti. Nisabur ve çevresinde kadılık görevi uzun yıllar onun oğulları ve torunları tarafından yerine getirilmiş olduğundan aile onun ismiyle anılmıştır.¹⁰²⁹

Sâidî ailesi mensuplarından kâdî'l-kudâtlık görevinde bulunmuş olan çok sayıda isim vardır. Ebü'l-Hasan İsmail b. Said (443/1051) Sâid b. Muhammed'in en büyük oğludur. Rey ve çevresinin kadılığında sonra kâdî'l-kudâtlık görevini üstlenmiştir. Daha sonra Nisabur ve yöresinin kadılığını yapan Ebü'l-Hasan, Tuğrul Bey'in elçisi olarak Faris'e giderken İzec'de vefat etmiş; cenazesi Nisabur'a getirilerek babasının yanına defnedilmiştir.¹⁰³⁰

Ebü'l-Kâsım Mansûr b. İsmail b. Sâid (470/1077), Sâidî ailesinin ilim, takva, fetva ve hitabette ileri gelenlerindendir. Bir müddet babasının yerine kadılık yaptıktan sonra kâdî'l-kudât olarak görev yapmıştır.¹⁰³¹ Ebû Sa'd Yahya b. Muhammed b. Sâid (460/1068), Nisabur'dan sonra Rey yöresi kadılığı da yapmış ve orada vefat etmiştir.¹⁰³² Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed b. Sâid ez-Zeynebî en-

¹⁰²⁸ Sâidî ailesi etkin olduğu dönemde hem Nisabur'da hem de İslâm dünyasının genelinde kabul görmüş önemli bir aileydi. Bu aile ilgili daha geniş bilgi için bakınız. Üstüvâî, Ebü'l-Alâ Sâid b. Muhammed b. Ahmed (432/1040), *Kitâbü'l-İ'tikâd*, thk. Seyit Bahcivan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005, neşredenin önsözü ss. 9-107; Bahcivan, "Sâidî Ailesi", *DİA*, XXXV, 581-583; Bahcivan, "Üstüvâî", *DİA*, XLII, 395-396.

¹⁰²⁹ Bahcivan, "Sâidî Ailesi", *DİA*, XXXV, 581.

¹⁰³⁰ Sarîfinî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed (641/1243), *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîh-i Nisâbur*, thk. Hâlid Haydar, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993, s. 141.

¹⁰³¹ Sarîfinî, *Müntehab*, s. 480-481.

¹⁰³² Sarîfinî, *Müntehab*, s. 531-532.

Nisâburî (482/1089), şeyhülislam, kâdî'l-kudât ve reis-i Nisabur lakaplarıyla anılırdı. Dedesi, babası ve amcası Ebü'l-Hasan İsmail'den hadis dinlemiş, ayrıca Bağdâd'da Ebü't-Tayyib et-Taberî'den, Buhara'da Ebû Sehl el-Kelâbâzî'den hadis almıştır. Ayrıca Selçuklular'ın elçisi olarak Maverâünnehir'e gitmiştir. Nisabur'da vefat etmiş ve Sikketü'l-kassârîn'de aile kabristanına defnedilmiştir.¹⁰³³ Ebü'l-Alâ Sâid b. Mansur b. İsmail b. Sâid (506/1113), Harizm kadılığı, kâdî'l-kudâtlık, hatiplik, vaizlik ve müderrislik gibi görevlerde bulunmuştur. Hac yolculuğu esnasında Bağdâd'a uğramış, orada bir müddet kaldıktan sonra Nisabur'a dönmüştür.¹⁰³⁴ Ebü'l-Meâlî Es'ad b. Sâid b. Mansur b. İsmail b. Sâid (527/1133), başta babası ve dedesi olmak üzere ailenin diğer fertlerinden ve dönemindeki hadisçilerden hadis dinlemiştir. Kâdî'l-kudâtlık görevinde de bulunmuş olan Ebü'l-Meâlî, Nisabur'da el-Camiu'l-kadîm'de Hanefiler'e ait olan görevlerden hatiplik, vaizlik ve müderrisliği üstlenmiştir.¹⁰³⁵ Kendisi Nisabur'da vefat etmiştir.¹⁰³⁶

¹⁰³³ Sarîfinî, *Müntehab*, s. 118.

¹⁰³⁴ Sarîfinî, *Müntehab*, s. 280.

¹⁰³⁵ Bahcıvan, "Sâidî Ailesi", *DİA*, XXXV, 582.

¹⁰³⁶ Sarîfinî, *Müntehab*, s. 174.

SONUÇ

Abbâsîler, İslâm medeniyetine önemli bir ivme kazandırmış bir hanedan olarak kendilerinden sonra birçok İslâm devletine tesiri bulunan yenilikler ihdas etmişlerdir. Bu dönemde önemli gelişmelerin yaşandığı adalet teşkilatı içerisinde meydana gelen yeniliklerden birisi de kâdı'l-kudâtlık kurumunun teşekkülüdür. Kurumun önemine binaen çalışmanın sonuçlarını birkaç farklı zaviyeden değerlendirmek yerinde olacaktır.

Çalışmanın ortaya koyduğu verilerle kâdı'l-kudâtlık kurumunun teşekkülünün, devletin adalet teşkilatında önemli bir gelişme olduğu anlaşılmıştır. Bu gelişmeyle birlikte adalet teşkilatında tek yetkili olan halife kendi yetkilerinin bir kısmından feragat ettiğinden, halifenin adalet kurumu üzerindeki yetkisi azalmıştır. Halifenin yetkilerindeki bu azalmaya rağmen halife bu alandan tamamen çekilmediği görülmektedir. Bunun en temel göstergeleri, halifenin kâdı'l-kudât atama ve azletme yetkisini elinde bulundurmaya devam etmesi ve devlet idaresinde halifeye rağmen hiçbir iş yapılamamasıdır.

Diğer taraftan kâdı'l-kudâtlık kurumunun, devletin idarî-adlî mekanizması içerisinde kendisine önemli bir yer edindiği tespit edilmiştir. Kâdı'l-kudâtların halifeye en yakın isimlerden olduğu, çalışmanın ilgili bölümünde verilen örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır. Halife ile birlikte diğer devlet görevlileri nezdinde edindiği yer, bu kurumun devlet bürokrasisi içerisindeki yerini ortaya koymaktadır. Kâdı'l-kudâtların bürokratik görevleri de kısaca izah edilmek suretiyle, bir nevi görev tanımının yapılmaya çalışıldığını söylemek mümkündür. Kurumun görev alanlarının belirlenmesi, daha iyi anlaşılabilmesini beraberinde getirecektir. Ancak kurumun Abbâsîler dönemindeki seyri, kurumun görev tanımının net bir şekilde yapılamadığını göstermektedir. Bir diğer yönüyle, kurumu temsil eden kâdı'l-kudâtın toplum içerisinde sahip olduğu yerin tespitiyle, sosyal hayatta elde ettiği konum da ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın en önemli sonuçlarından birisi, kurumun Abbâsî devletinin farklı dönemlerinde elde ettiği konumu tespit etmesidir. Özellikle Abbâsî devletinin siyasal

yapısı incelendiğinde, devletin siyasal güç açısından geçirdiği dalgalanma açık bir şekilde görülecektir. Çalışmada, kurumun, bu açıdan geçirmiş olduğu evrelere de mümkün olduğu kadar değinilmeye çalışılmıştır.

Kâdı'l-kudâtlık kurumu, siyasî dalgalanmaların yanında, ilmî ve kültürel alanda meydana gelen değişikliklerden de etkilenmiştir. Kurumun, bu değişimlerden etkilenmiş olduğu dönemlerde ortaya çıkan durum belirlenmeye çalışılmıştır. Özellikle devletin geçirdiği siyasî buhranların yanında meydana gelen mezhepsel gelişmeler kurumun değişim yaşamasına neden olmuştur. Çalışmada bu gelişmelerle ilgili gerekli bilgiler verilerek, kurumun geçirdiği önemli değişikliklerin ortaya koyulması amaçlanmıştır.

Çalışmanın önemli sonuçlarından birisi de, kâdı'l-kudât olarak görevlendirilen isimlerin incelenerek tanıtılmasıdır. Bir kısmı, ilim çevreleri tarafından tanınan isimler olsa da, adli teşkilatta atandıkları bu görevleriyle pek fazla bilinmemektedir. Ayrıca, bazı aileler, adalet teşkilatı içerisinde önemli bir yer teşkil eden çok sayıda kadı ve kâdı'l-kudât yetiştirmişlerdir. Bu durum, sadece ailelerin elde ettiği güçle değil, dönemin yapısıyla birleştirildiğinde daha anlamlı bir hal alır.

Çalışmanın ortaya koyduğu bulgularla, adalet kurumunun tesisinde göz önünde bulundurulacak hususlara dair bazı ipuçları elde edilmesi mümkündür. Bu manada, adalet teşkilatının sistemli bir hale getirilerek, teşkilatın işleyişini sağlayacak olan kişilerin atanmasında liyakat, ehliyet gibi hususların gözetilmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Büveyhîler'in Abbâsîlere hâkim olduğu dönemde yaşandığı gibi, maddî beklentilerle kurumu ehil olmayan kimselere ihale etmek ya da kişisel referansları liyakat ve ehliyetin önüne alarak tercihlerde bulunmak hakikaten adaletin tesisini engelleyen hususlardandır. İnsanlık tecrübesi, öncekilerin yanlışla düştüğü konularda ısrarcı davranarak değil ancak bilgi ve birikimlerinin üzerine katarak ilerlediğinde bir yerlere varabilecektir. Tarih kendilerinden öncekilerin yanlışlarını tekrar eden talihsizlerin haberleriyle doludur. Bu noktada bizlere düşen geçmişte yaşanmış önemli bir tecrübeyi günümüze en güzel biçimde aktarmaya çalışmaktır.

Son olarak söylenebilecek husus, çalışmanın ülkemizde bu alanda yapılacak çalışmalara bir zemin hazırlaması temennisidir. Bu doğrultuda yeni araştırmalar için önemli ölçüde malzemenin var olduğu bir alan olan İslâm devletlerinin adalet teşkilatlarının her biri ayrı bir araştırma konusudur. Bu doğrultuda İslam tarihinde yargının bağımsızlığı, kadılık mesleğinde ahlak gibi farklı boyutlar içeren konuların yanı sıra mahkeme, şurût ve sicillât (noter), hisbe, mezâlim gibi kurumların tarihi farklı dönem ve bölgeler bağlamında çalışılmayı bekleyen konular arasında yer almaktadır. Ülkemizde bu alanda yapılmış çalışmaların sayısının sınırlı olması bu konuda yeni araştırmacıları cesaretlendirmelidir. Kurumun ortaya çıktığı Abbâsî döneminden sonra birçok devlet, bu kurumu örnek almış ve daha zengin uygulamalar ihdas etmiştir. Bu devletlerin, kurum özelinde göstermiş olduğu gelişim de ülkemizde Kurumlar Tarihi alanına önemli bir katkı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- AKOĞLU**, Muharrem, “Ahmed b. Ebî Düâd’ın Abbâsî-Mu’tezilî Politikaları Üzerindeki Etkisi”, *Bilimname*, VII, 2005/1, ss. 93-103.
- AKTAN**, Ali, “Mu’tazîd Billâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 383-384.
- _____, “Mu’temid Alellâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 387-388.
- _____, “Mu’tez Billâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 390-391.
- _____, “Müstazî Biemrillâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 128-129.
- AKYOL**, Edip, “Selçuklular’ın Hilâfetle İlk Teması ve Büveyhîlerle İlişkiler”, *İSTEM*, yıl: 2012, sayı: 19, Konya, ss. 237-252.
- ALGÜL**, Hüseyin, “Mûte Savaşı”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 385.
- ALTUN**, İsmail, *Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin Hayatı ve Kişiliği*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2002.
- ALTUNSOY**, Nazlı, *Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği İlişkileri ve İki Hanedan Arasındaki Evlilikler*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi SBE, Kırklareli, 2013.
- el-ÂLÛSÎ**, Mahmûd Şükrî, *Ahbâru Bağdâd ve mâ Câverahâ Mine’l-Bilâd*, Dâru’l-Arabiyyeti’l-Mevsûât, Beyrut, 2008.
- el-ANTÂKÎ**, Yahya b. Saîd b. Yahya (458/1067), *Târîhu’l-Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Trablus (Lübnan), 1990.
- AMEDROZ**, H. F. “The Office of Kadi in the Ahkam Sultaniyya of Mawardi”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, 1910, ss. 761-796
- APAK**, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2011.
- _____, *Hz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti*, 2. baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2015.
- ARI**, Abdüsselam, “Hz. Ömer’in Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye Gönderdiği Mektubun Yargılama Hukuku Açısından Analizi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, Konya, 2003, ss. 85-99.
- ARSLAN**, İhsan, “Ahmed b. Hanbel’in Siyasî Otorite Karşısındaki Tavrı”, *Marife*, yıl: 12, sayı: 3, Konya, Kış 2012, ss. 69-88.

- _____, *Muktedir Billâh Döneminde Abbâsîler*, Okur Akademi Yayınları, İstanbul, 2014.
- ASAF A. A.**, Fyzee, “Qadi an-Nu'man the Fatimid Jurist and Author”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, No. 1 (Jan.,1934), ss. 1-32.
- ÂŞÛR**, Saîd Abdülfettâh, “Ezher”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 59-63.
- ATAR**, Fahrettin, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 3. baskı, DİB Yayınları, Ankara, 1991.
- ATAŞ**, Zilhace, *Bizans İmparatorluğu'nda Saray Teşkilatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, Elazığ, 2007.
- ATÇEKEN**, Zeki-Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Kitabevi, Konya, 2004.
- ATÇIL**, Abdurrahman, “Mısır'da Adlî Teşkilat ve Hukuk (922-931/1517-1525)”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 38, İstanbul, 2017, ss. 89-121.
- AVCI**, Casim, “Mu'tasım Billâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 380-382.
- _____, *İslâm Bizans İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 2015.
- AYAZ**, Fatih Yahya “Vezir”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIII, 79-82.
- AYBAKAN**, Bilal, *İmam Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, 2. baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- AYDIN**, Ahmet, *Klasik Dönemde Kadı (Hâkim) Maaşlarında İzlenen Politika ve Uygulamalar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul, 2004.
- AYDIN**, Mehmet Âkif, “Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi İslâm Devlet Yönetimi”, *İslâm ve Demokrasi* (Kutlu Doğum Sempozyumu-1998) Yay. Hazırlayan: Ömer Turan, TDV Yayınları, Ankara, 1999, ss. 21-27.
- _____, *Türk Hukuk Tarihi*, Hars Yayıncılık, 5. baskı, İstanbul, 2005.
- AYKAÇ**, Mehmet, *Abbâsî Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.
- AZİMLİ**, Mehmet, “İslâm'ın Özgürlükçü Yorumu Mu'tezile'nin İktidarla İmtihani”, *Marife*, yıl: 3, sayı: 3, Konya, 2003, ss. 379-389.
- _____, *Abbâsîler Dönemi Babek İsyanı*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2004.
- BAHÇIVAN**, Seyit, “Sâidi Ailesi”, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 581-583.

_____, “Üstüvâî”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 395-396.

BARTHOLD, W; Köprülü M. Fuâd, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, 3. baskı, DİB Yayınları, Ankara, 1973.

BELÂZÜRÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/896), *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996.

el-BEYHAKÎ, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (470/1077), *Târîh*, (Arapçaya) çev. Yahya el-Huşâb v.d., Neş'et Yayınları, baskı yeri yok, ts.

BİRSİN, Mehmet, *Mâverdi'nin Devlet Anlayışı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2004.

BOZKURT, Nahide, “Hâdî İlelhak”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 16-17.

_____, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 258-261.

_____, “Mansûr”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 6-8.

_____, “Me'mûn”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 101-104.

_____, “Mehdî Billâh”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 377-379.

_____, *Abbâsîler*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2014.

_____, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, 2. baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

el-BÜNDÂRÎ, İmâdüddîn el Kâtib el-İsfahânî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, çev. Kıvameddin Burslan, 3. baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2016.

BURY, J. B., “The Eastern Roman Empire”, *The Cambridge Medieveal History*, Cambridge University Press, 1923, ss. 264-296.

CAN, Mesut, *Abbâsî Siyaset Geleneğinde Sâsânî-Fars Tesiri-Fazl b. Sehl Örneği-*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016.

CLOT, Andre, *Harun Reşid ve Abbâsîler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 2007.

CORCİ, Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, Dâru'l-Hilal, Kâhire, 1958.

DALKILIÇ, Mehmet, *Sâmânîler Devleti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri, 2002.

DEMİR, Sena, *İmparator Herakleios (610-641) Dönemi Bizans Sâsânî İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi SBE, Kocaeli, 2014.

- DEMİRCAN**, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.
- ed-DERÛBÎ**, İbrahim Abdülğânî, *Kudâtü Bağdâd*, Dâru'ş-Şüûni's-Sekafiyyeti'l-Âmme, Bağdâd, 2001.
- ed-DÎNEVERÎ**, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (282/895), *el-Ahbâru't-Tivâl*, 2. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, thk. Issâm Muhammed el-Hâc Alî, Beyrut, 2012.
- DUDU KUŞÇU**, Ayşe, “Eyyûbîlerde Mezâlim Mahkemeleri ve Dâru'l-Adl” *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz 2009, sayı: 26, Konya, 2009, ss. 207-229.
- _____, *Eyyûbî Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara, 2013.
- DÜNDAR**, Mahmut, *Mısır Eyyübîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2014.
- EBÛ YUSUF**, Ya'kûb b. İbrahim (182/798), *Kitâbü'l-Harâc*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1979.
- EBÛ ZEHRÂ**, Muhammed, *İmam Şâfiî*, çev. Osman Keskiöglü, DİB Yayınları, Ankara, 1969.
- EKİNCİ**, Ekrem Buğra, “Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III, sayı: 5, 2015, ss. 417-439.
- el-ENBÂRÎ**, Abdürrezzak Ali, *Mansıbu Kâdı'l-kudât fi'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Dâru'l-Arabiyyeti li'l-Mevsûât, Beyrut, 1987.
- ERKAN**, Serdar, “Mısır'da Kurulan Türk Devletleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı: 174, Ankara, 2008, ss. 99-122.
- el-EZDÎ**, Ebû Zekeriyâ Yezid b. Muhammed b. İyas (334/946), *Târîhu'l-Mevsil*, thk. Ali Habibe, Lecnetü'l-İhyâi't-Türasi'l-İslâmî, Kâhire, 1967.
- FAYDA**, Mustafa, “Hulefâ-yi Râşidîn”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 324-338.
- FURAT**, Ahmet Hamdi, “Kâdılkudâtlık Müessesesinin Oluşumu ve İlk Kâdılkudâtlar”, *İÜİFD*, sayı: XVIII, İstanbul, 2008, ss. 103-122.
- GENÇ**, Mehmet, “İltizam”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, 154-158.
- GENÇ**, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara, 2002,
- GOLDZİHER**, Ignaz, *Introduction to Islamic Theology and Law*, çev. Andras and Ruth Hamori, Princeton University Press, New Jersey, ts.

- GÜNER**, Ahmet, “Mâzyâr b. Kârin”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, 198-199.
- _____, “Mutî Lillâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 401-402.
- GÜZEL**, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Kitap Dünyası Yayınları, Konya, 2012.
- HALİFE** b. Hayyât, Ebî Amr b. Ebî Hübeyre el-Leysî el-Usfûrî (240/854-55), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.
- HAMİDULLAH**, Muhammed, “Roma Kanunu ile İslâm Kanunu Arasındaki Münasebetler”, çev. Nafiz Danışman, *Marife*, yıl:2, sayı: 3, Konya, 2002, ss. 341-345.
- _____, “İmam Muhammed, The Great Muslim Jurist”, *İslâm Medeniyeti*, yıl: 2, sayı: 20, İstanbul, 1969, ss. 54-57.
- HARTMANN**, Angelika, “Muktedî Biemrillâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 142-143.
- _____, “Nâsır Lidînillâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 399-402.
- HASAN** İbrahim Hasan, *Siyasî, Dinî, Kültürel ve Sosyal İslâm Târîhi*, Kayıhan Yayınları, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş, İstanbul, 1991.
- HATİB** el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (463/1070), *Târîhu Bağdâd (Târîhu Medîneti's-Selâm)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1422/2001.
- HİTTİ**, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1995.
- HİZMETLİ**, Sabri, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59cd1b610ebde9.15031909, erişim tarihi: 28.09.2017.
- HURVİTZ**, Nimrod, “Who is the Accused? The Interrogation of Ahmad Ibn Hanbal” *el-Qantara*, XXII, Issue II, Madrid, 2001, ss. 359-373.
- İBN ASÂKİR**, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Târîhu Dimaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Umrevî, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1995.
- İBN HALDÛN**, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men 'Âsarahüm min Zevî's-Sultâni'l-Ekber (Mukaddime)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1421/2001.

- İBN HALLİKÂN**, Ebü'l-Abbâs Şemsüddin (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1994.
- İBN HİBBÂN**, Muhammed (354/965), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, çev. Harun Bekiroğlu, Ankara Okulu Yayıncılık, Ankara, 2017.
- İBN HİŞÂM**, Ebü Muhammed Abdülmelik el-Himyerî (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, tashih: Nâcî İbrahim, Dâru'l-Erkam, Beyrut, ts.
- İBN KESÎR**, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, basım yeri yok, 1988.
- _____, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 1995.
- _____, *Tabakâtü'ş-Şâfiyyin*, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Muhammed Zeynhüm, Mektebetü's-Sekafeti'd-Dîniyye, basım yeri yok, 1993.
- İBN KUTEYBE**, Ebü Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (276/889), *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe, 4. baskı, Dâru'l-Maârif, Kâhire, 1992.
- İBN KUTLUBOĞA**, Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım (879/1474), *Tâcü't-Terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Ramazan, Dâru'l-Kalem, Beyrut, 1996.
- İBN MİSKEVEYH**, Ebü Alî Ahmed b. Muhammed (421/1030), *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, thk. Ebü'l-Kâsım İmâmî, Serûş, Tahran, 2. baskı, 2000.
- _____, *Tecâribü'l-Ümem*, çev. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara, 2016.
- İBN SA'D**, Muhammed b. Sa'd b. Menî el-Hâşimî el-Basrî (230/844), *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, ts.
- _____, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, çev. Musa Kazım Yılmaz, 2. baskı, Siyer Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015
- İBN SALÂH**, Takiyyüddîn Ebü Amr Osman b. Abdirrahman, (643/1245), *Mukaddime*, thk. Muhyiddîn Ali Necib, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyyeti, Beyrut, 1992.
- İBN ŞÜHBE**, Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed (851/1447) *Tabakâtü'ş-Şâfiyye*, thk. Hâfiz Abdülhalîm Hân, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1407/1987.
- İBN TAĞRİBERDÎ**, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddîn Yusuf (812/1409), *en-Nücûmü'z-Zâhira fî Mülûku Mısr ve'l-Kâhira*, Kâhire, 1381/1963.
- İBN TAYFÛR**, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Tahir (280/893), *Bağdâd fî Târîhi'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Mektebetü'l-Maârif, Beyrut, 1968.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Abdurrahman (597/1200), *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, 1997.

İBNÜ'L-HINNÂÎ, Alâuddîn Ali Celbî, *Tabakâtü'l-Hanefiyye*, Dâru İbnü'l-Cevzî, Amman, 1425/2003.

İBNÜ'L-KALÂNİSÎ, Ebü Ya'lâ Hamza b. Esed (555/1160), *Târîhu Ebî Ya'lâ*, baskı yeri yok, ts.

İBNÜ'L-MURTAZÂ, Ahmed b. Yahya (840/1437), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer, Beyrut, 1961.

İBNÜ'L-VERDÎ, Zeynüddîn Ömer b. Muzaffer (749/1349), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1417/1996.

İBNÜ'T-TIKTAKA, Ebü Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ (709/1309), *el-Fahrî fî Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Dâru Sâdır, Beyrut, ts.

JANOS, Jany, "Sasanian Law", *e-Sasanika*, <https://www.sasanika.org/wp-content/uploads/e-sasanika9-Janos.pdf>, (erişim tarihi: 21.12.2017), sayı:9, 2011, ss. 1-40.

_____, "Persian Influence on the Islamic Office of Qadi al-qudat: A Consideration", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 34, 2008, ss. 149-168.

JOKİSCH, Benjamin, *Islamic Imperial Law: Harun al-Rashid's Codification Project*, Walter de Gruyter, Berlin, 2007.

JOSEPH, Van Ess, "Political Ideas in Early Islamic Religious Thought", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2001, 28 (2), ss. 151-164.

KALAYCI, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eş'arilik Maturidîlik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.

el-KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed (821/1418), *Subhü'l-A'sâ fî Sınâati'l-İnşâ*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kâhire, 1340/1922.

KALLEK, Cengiz, "Kitâbü'l-Harâc", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 101-104.

_____, "Dâmeğânî", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII, 453-454.

_____, "Kindî, Bişr b. Velîd", *DİA*, Ankara, 2002, XXVI, 39-40.

- KAN**, Kadir, *Abbâsîler'in Birinci Asrında Bağdâd*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa, 2010.
- _____, "Vâsık Billâh", *DİA*, İstanbul, 2012, XLII, 548-549.
- KANDEMİR**, M. Yaşar "Ebü'l-Bahterî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 297.
- KARA**, Seyfullah, *Selçuklular'ın Dinî Serüveni*, Şema Yayınları, İstanbul, 2006.
- _____, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- KASASSBEH**, Hussein F., *The Office of Qadi in The Early 'Abbasid Caliphate*, Mu'tah University, 1994.
- KAVAKÇI**, Yusuf Ziya, *Suriye-Roma Kodu ve İslâm Hukuku*, Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1975.
- KAYAOĞLU**, İsmet, *İslâm Kurumları Tarihi*, AÜİF Yayınları, 3. baskı, Ankara, 1985.
- KAZICI**, Ziya, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 5. baskı, MÜİFAV Yayınları, İstanbul, 2010.
- el-KETTÂNÎ**, Muhammed Abdülhayy, *Hz. Peygamber'in Yönetimi (et-Terâtübü'l-İdâriyye)*, 3. baskı, çev. Ahmet Özel, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- KIRKIZ**, Mustafa, "el-Ezher Özelinde Klasik ve Modern Eğitim", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XIV, sayı:1, 2014, ss. 167-189.
- KIRKPINAR**, Mahmut, "Mütevekkil-Alellâh", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 212-214.
- el-KİNDÎ**, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf (355/966), *el-Vülât ve'l-kudât*, thk. Muhammed Hasan Muhammed, Ahmed Ferîd Mezîdî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- KOCA**, Ferhat, *Ahmed bin Hanbel*, TDV Yayınları, Ankara, 2008.
- KOCAOĞLU**, N. Kağan, "Roma Hukukunda Adlî Teşkilatlanma", *Ankara Barosu Dergisi*, 2013/1, Ankara, 2013, ss. 186-213.
- KOÇİNKAĞ**, Mansur, "Hicrî İlk İki Asırda Irak'ta Görev Yapan Kadılar", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 17, 2017, ss. 27-44.
- KÖSE**, Saffet, "Ebû Ömer el-Kâdî", *DİA*, İstanbul, 1994, X, 211.
- KURT**, Hasan, *Türk İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2002.

- el-KUREŞÎ**, Abdülkâdir b. Ebi'l-Vefâ (775/1373), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, 2. baskı, thk. Abdülfettâh Muhammed, Dâru Hicr, basım yeri yok, 1993.
- KÜÇÜKAŞCI**, Mustafa Sabri, "Kâdir Billâh", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 127-128.
 _____, "Kâhir Billâh", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 172-173.
- el-LEKNEVÎ**, Abdülhayy, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcimi'l-Hanefiyye*, Mektebetü Nedveti'l-Maârif, Delhi, 1927.
- el-MÂVERDÎ**, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (450/1058), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak, İstanbul, 1976.
- MERÇİL**, Erdoğan, "Besâsîrî", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 528-529.
 _____, "Gazneliler", *DİA*, İstanbul, 1996, XIII, 480-484.
 _____, *Selçuklularda Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2007.
 _____, "Selçuklular", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI, 389-392.
- el-MES'ÛDÎ**, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, (345/956) *Mürûcü'z-Zeheb*, tashih: Kemal Hasan Mer'î, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2007.
 _____, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, tashih: Abdullah İsmail es-Sâvî, Dâru's-Sâvî, Kâhire, ts.
- MEZ**, Adam *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, 3. baskı, çev. Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
 _____, *The Renaissance of Islam*, çev. Salahuddin Khuda Bakhsh- D. S. Margoulith, Jubilee Printing, Patna, 1937.
- MUHAMMED** Hudari Bek, *Muhadarat Târîhi'l-Ümemi'l-İslâmiyye (ed-Devletü'l-Abbâsîyye)*, Dâru'l-Meârif, Beyrut, ts.
- NAWAS**, John A. "The Mihna of 218 A.H/833 A.D. Revisited: An Empirical Study", *Journal of The American Oriental Society*, Vol.116, No:4 (Oct-Dec. 1996), ss. 698-708.
- NİZÂMÜLMÜLK**, *Siyasetname*, 5. baskı, çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- en-NÜBÂHÎ**, Ebü'l-Hasan Abdullah b. Hasan (792/1390), *Târîhu Kudâti'l-Endülüis*, 5. baskı, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, 1983.
- ORHUN**, Murat, "Iustiniaus'un Hukuk Reformasyonu", *Turkish Studies*, X/5, 2015, ss. 267-281.

- ÖĞÜT**, Salim, “Ebû Yusuf”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 260-265.
- ÖNKAL**, Ahmet, “İslâm Tarihçiliğinde Tarafsızlık Problemi”, *Marife*, yıl: 5, sayı: 1, Konya, 2005, ss. 257-269.
- ÖZAFŞAR**, Mehmet Emin, *İdeolojik Hadisçiliğin Târihî Arkapları*, Otto Yayıncılık, 2. baskı, Ankara, 2015.
- ÖZAYDIN**, Abdülkerim, “Kâim Biemrillâh”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 210-211.
- _____, “Karahanlılar”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 404-412.
- _____, “Muktefî Liemrillâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, 145-146
- _____, “Müstâin Billâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 112-113.
- _____, “Müstazhir Billâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 127-128.
- _____, “Müstekfî Billâh”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, 139-140.
- ÖZDEMİR**, Mehmet Nadir, “Abbâsî Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 24, Konya, 2008, ss. 315-367.
- ÖZEL**, Ahmet, *İmam Ebû Hanîfe ve Hanefî Mezhebi*, DİB Yayınları, Ankara, 2015.
- ÖZEN**, Şükrü, “Kâdilkudât”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, 77-82.
- _____, “Yahya b. Eksem”, *DİA*, İstanbul, 2013, LXIII, 249-251.
- ÖZKUYUMCU**, Nadir, “İbn Ebi’ş-Şevârib”, *DİA*, İstanbul, 1999, XIX, 473-474.
- ÖZTÜRK**, Abdülvehhab “Hassâf”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 395.
- _____, “Edebü’l-Kâdî”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, 410.
- ÖZTÜRK**, Murat, “Zâhir Biemrillâh”, *DİA*, İstanbul, 2013, XLIV, 92-93.
- REŞİDÜ’D-DÎN**, Fazlullah (718/1318), *Câmiu’t-Tevârîh (Selçuklu Devleti)*, çev. Erkan Göksu; H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.
- es-SAFEDÎ**, Ebü’s-Safâ Salâhuddîn Halîl (764/1363), *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, Dâru İhyâi’t-Türâs, thk. Ahmed Arnavut, Beyrut, 2000.
- SAFİYYE**, Saâde, “Tetavvuru Mansıbi Kâdî’l-kudât fi’l-Fetreteyni’l-Büveyhîyye ve’s-Selcûkiyye”, *Târîhu Bağdâdi’l-İctimâi*, Dâru Emvâc, Beyrut, 1988.
- SÂLİH** Ahmed el-Alî, *Bağdâd Medînetü’s-Selâm*, Matbaatü’l-Mecmeu’l-İlmi’l-İrâkî, Bağdâd, 1985.

SARIÇAM, İbrahim, *Hız. Osman*, TDV Yayınları, Ankara, 2014.

_____, *Hız. Ömer*, TDV Yayınları, Ankara, 2012.

es-SARİFİNÎ, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed (641/1243), *el-Müntehab min Kitâbi's-Siyâk li-Târîh-i Neysâbûr*, thk. Hâlid Haydar, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1993.

es-SAYMERÎ, Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer, (436/1044), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbihî*, 2. baskı, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1405/1985.

SCHACHT, Joseph, "Hukuk ve Adalet", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, ed. Peter Malcolm Holt, A. K. S. Lambton, Bernard Lewis, 2. baskı, çev. Hamdi Aktaş v.d., Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 85-110.

es-SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (562/1166), *el-Ensâb*, 2. baskı, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire, 1400/1980, I-XII.

es-SEMNÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed (499/1105), *Ravzatü'l-Kudât ve't-Târîku'n-Necât*, 2. baskı, thk. Selâhaddîn Abdüllatif en-Nâhî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984.

SEVİM, Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

_____, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

SİBT İBNİ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızıoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî (654/1256), *Mir'âtüz'z-zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Enver Tâlib vd., Risâletü'l-Âlemiyye, Beyrut, 1434/2013.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, *Kufe'nin Siyasî Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.

es-SÛBKÎ, Tâcü'd-dîn Ali b. Abdilkâfî (771/1369), *Tabakâtü's-Şâfiyye el-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettah Muhammed Hulv, Dâru İhyâ-i Kütübi'l-Arabiyye, basım yeri yok, 1993.

es-SÛYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celaleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, (911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kâhire, ts.

ŞEBÂRÛ, Muhammed Isâm, *Kâdi'l-kudât fî'l-İslâm*, Dâru'n-Nehda el-Arabiyye, 2. baskı, Beyrut, 1992.

_____, *el-Kazâ fî'l-İslâm*, Dâru'n-Nehda el-Arabiyye, Beyrut, 1982.

- ŞEKER**, Mehmet, “Fâtımîlerde ve Memlûklerde Dört Mezhep Başkadılarının Tayini”, *Türk Kültürü ve Hacibektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı: 82, Ankara, 2017, ss. 163-170.
- ŞEŞEN**, Ramazan, “Eyyübîler”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 20-31.
- eş-ŞÎRÂZÎ**, Ebû İshâk İbrahim b. Ali, (476/1083), *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbâs, Dâru'r-Râidi'l-Arabî, Beyrut, 1970.
- ŞULUL**, Kasım, *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, 2. baskı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2013.
- et-TABERÎ**, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, 2. baskı, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Maârif, Kahire, ts.
- TAŞ**, Aydın, “Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, 38-42.
- et-TENÛHÎ**, Ebû Alî el-Muhassin b. Alî b. Muhammed el-Kâdî (384/994), *Nişvâru'l-Muhâdara*, 2. baskı, Dâru Sâdır, Beyrut, 1995.
- TURAN**, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları, 8. baskı, İstanbul, 2003.
- UZUN**, Mustafa “Câize”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII, 28-29.
- UZUNÇARŞILI**, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- ÜMÎT**, Mehmet, “Mihne Sürecinde Hanefîler” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/1, IX, sayı: 17, Çorum, 2010, ss. 101-130.
- ÜNLÜ**, Nuri, *İslâm Tarihi*, 2. baskı, MÜİFAV Yayınları, İstanbul, 1997
- el-ÜSTÛVÂÎ**, Ebü'-Alâ Sâid b. Muhammed b. Ahmed (432/1040), *Kitâbü'l-İ'tikâd*, thk. Seyit Bahcivan, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2005.
- el-VEKÎ'**, Muhammed b. Halef b. Hayyân, (306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, thk. Mustafa Merâğî, Kâhire, 1947-1950.
- VİKOR**, S. Knut, “Between God and the Sultan”, *A History of Islamic Law*, Oxford University Press, New York, 2005.
- el-YA'KÛBÎ**, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Cafer (292/905), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemir Mihna, Şeriketü'l-Alâmî, Beyrut, 2010.
- YALÇIN**, Mehmet Fatih, *Bahrî Memlûkler Döneminde Dimaşk Kâdilkudâtı (1266-1382)*, Aybil Yayınları, Konya, 2016.

YAŞAR, Serkan, *Abbâsîler'in İlk Döneminde İktidar ile Ulema Arasındaki İlişkiler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum, 2011.

YENİÇERİ, Celal, "Mezâlim", *DİA*, İstanbul, 2004, XXIX, 515-518.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 31-48.

_____, "Afşin, Haydar b. Kâvûs", *DİA*, İstanbul, 1988, I, 441-442.

_____, "Bermekîler", *DİA*, İstanbul, 1988, V, 517-520.

YİĞİT, İsmail, "Mevâlî", *DİA*, İstanbul, 2004, XXIX, 424-426.

_____, "Emevîler", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 87-104.

YÜCESOY, Hayrettin, "Mihne", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX, 26-28.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, AÜİF Yayınları, Ankara, 1992.

ez-ZEHEBÎ, Şemsüddîn Muhammed (748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407/1987.

_____, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

_____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 3. baskı, thk. Şuayb Arnavut ve Hüseyin el-Esedî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1985.

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddîn, *el-A'lâm*, Beyrut, 1969.

ZORLU, Cem, *Âlim ve Muhalif İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin Siyasî Otorite Karşısındaki Tutumu*, 2. baskı, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013.